

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 930.2:736.3“16/17”

Ігор Ситий

●

ДЕРЖАВНА ПЕЧАТКА ГЕТЬМАНЩИНИ ДОБИ ІВАНА МАЗЕПИ

У статті розглянута історія державної печатки Гетьманщини доби Івана Мазепи. Особлива увага приділена зображенню печатки. Проаналізовані причини появи цього зображення, простежена його трансформація за певний часовий відрізок, висловлено припущення про тотожність зображення козака на печатках 1687 р. та 1705 р. з портретом Івана Мазепи.

Одним із найважливіших атрибутів Української держави XVII–XVIII ст. була державна печатка. За тогочасною термінологією вона називалася військовою, тобто відображала військовий характер Гетьманської держави [1. – С. 39]. У конституції Пилипа Орлика 1710 р. читаємо: «А тоє все подписомъ руки моеї власной и печатью войсковою ствержаю» [2. – С. 647; 3. – С. 599 – 600]. Іноді вживали термін «енеральною войсковою», як в універсалі Юрія Хмельницького від 7 лютого 1660 р. [4. – С. 143]. За Кирила Розумовського користувалися термінами «национальная», «национальная малороссийская». В історичній літературі широко розповсюджений термін «гетьманська печатка».

Базовими працями для вивчення державної печатки є розвідки Д.Яворницького, А.Скальковського, М.Слабченко, І. Крип'якевича, О. Каменцевої, В.Фоменка, І. Ситого, О. Однороженка, Ю.Савчука, О.Дракохруст, Н.Грабової [5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 32, 43].

Передісторія державної печатки Гетьманщини починається в останній третині XVI ст., коли козацтво сформувалося як стан, як реальна сила, з якою були змушені рахуватися правителі держав, що оточували Україну. З цього приводу сучасний історик пише: «Тим часом історична доля розпорядилася так, що козакам випало підважити звичну стратифікацію українського суспільства. У процесі перетворення на окремий стан козацтво, зараховуючи себе до «людей рицарських», забажало виділення й собі місця «під сонцем»; а в середині XVII ст. таки здолало де-факто це місце здобути... . Запущений з гори ще на початку 60-х рр. XVI ст. процес визнання за козацтвом статусу окремого суспільного тіла логічно вилився в запровадження реєстру. Це дало козакам точку опори у змаганнях за своє улегітимнення в становій структурі річпосполитського соціуму саме як «людей рицарських» [13. – С. 140, 146].

У 1576 р. польський король Стефан Баторій визнав цей факт, надавши Війську

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського музею ім. В.Тарновського.

Запорозькому печатку з гербом. Про це козацький літописець Г.Граб'янка писав так: «Сей на печати малороссийский войсковый герб, то есть воин в колпаку перекрывленном, на плечах мушкет, а при боку шаблю и козацкий рог с порохом кули меющий» [14. – С. XXIV].

Дослідники відмічають відсутність зображення печатки у творі Григорія Граб'янки [15. – С. 34]. Якоюсь мірою цю прогалину може заповнити виявлений нами у т.зв. «Книзі Забіл» [16. – Арк. 9] малюнок гетьманської печатки, зроблений у 40-х рр. XVIII ст., з цікавим приписом: «Anno 1576: sigillum Ucraini» та коментарем: «При короле Стефане Баторіи дано гетмана Богданка й старшину оучредил меж ними и дал гетману булаву, корогов, бунчук й печат сребром войска рицер з самопалом, на голове колпак перекрывленный и рог при боку, сей гетман Крым повоевал. Году 1576:». Навколо зображення, яке іконографічно подібне печаткам Івана Скоропадського та Данила Апостола, абрєвіатура – «П М Є Ц П В В З О С Д» [«ПЕЧАТЬ МАЛОРОССИЙСКАЯ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО ОБОИХ СТОРОН ДНЕПРА»]¹. Можливо, цей малюнок був взорований з малюнка Григорія Граб'янки, адже відомо, що оригінал рукопису не зберігся, а Граб'янка був одружений з сестрою упорядника книги Івана Забіли, й останній міг використати наробки родича у своїх історичних нотатках [16.1. – С. 119].

Отже, поява цієї емлеми не випадкова. Український народ під владою Польщі й Литви не мав належного захисту від нападів кримчаків, які з 1475 р. почали систематично спустошувати Україну [18. – С. 408]. Це і стало підґрунтям створення козацького стану – недержавних збройних сил українського народу, а польський король лише юридично затвердив існуючий факт, надавши у 1576 р. Війську Запорозькому герб – козака, озброєного рушницею та шаблею.

Поява козака на печатці була зумовлена менталітетом українського суспільства XVI–XVII ст. Як приклад наведемо міркування щодо козаків Мелетія Смотрицького: «Козаки, хоча і люд рицарський, однак християни і християни ортодоксальні, православні. Хто ж їх до справ віри неналежної може приневолити, адже їх церква наша руська за своїх членів має? Хіба то в церкві божій новина воїнам одиноким, ротами і полками за віру, за ім'я Христове на пролиття крові своєї і на смерть себе видавати? І козаки також люд військовий, що в школі віри і в школі діла рицарського вихований» [19. – С. 245].

Підтвердження нашої думки щодо менталітету українців знаходимо у листуванні чернігівського архієпископа Лазаря Барановича: «Еще Овидій писалъ объ нихъ (козакахъ): «Гдѣ только гордый турокъ поставитъ свои великолєпные ставки, тамъ черкасы обыкновенно поднимають страшную бурю. Бывает, впрочемъ, и мир иногда у нихъ, но на него нельзя полагаться. Если гдѣ сегодня миръ, тамъ на утро, смотри, кровавое оружіе. Живя между непріятелями, постоянно нахожусь въ опасности»... что это за народъ, что за привязчивый и ѣдкій, у которого въ рукѣ лукъ, сабля, самопаль, с кѣмъ сдружится, за того и стоитъ. Дай Богъ и намъ наслѣдовать его, сдѣлавши что нибудь доброе здѣсь еще для церкви Божей... мы хотя и умираемъ, а все таки сѣмъ» [20. – С. 50, 52]. І далі: «Козакъ – суцья буря, которой и надпись такую дають: бурѣ должно покоряться. Козакъ – это вѣтеръ въ полѣ; мы, рабы Божіи, среди этаго вѣтра, подобно былинкамъ гнемся, но не ломаемъ; дѣлаемъ свое дѣло и чрезчуръ имъ снисходимъ» [20. – С. 53]. На думку Лазаря Барановича, приборкати козацьку стихію, захистити православну віру та Україну могла лише царська влада: «Одно только прибѣжище для бѣдной Руси под крильями орлиныя; под ними скорѣ можно укрыться, если только самопал вѣрно поражать будетъ воровъ царскихъ» [20. – С. 65]. В наведених цитатах звертають на себе увагу важливі для нашої теми терміни – лук, самопал, шабля.

Влучну характеристику особливостей українського менталітету, що вплинули на формування сфрагістичної емблематики (і не тільки), дав визначний публіцист

¹ Тут і далі написи на печатках передаємо у спрощеному вигляді, мовою наближеною до тогочасної ділової.

XVI ст. Станіслав Оріховський у своєму листі від 1564 р. до Яна Франціска Комендоні: «Вітчизна моя Русь простягається над річкою Тиром ... Народ той, ведучи збройну боротьбу проти своїх сусідів, волохів і татар, не займався ніколи наукою і філософією, зупинившись на освіті середньої міри – частково слов'янської, частково латинської – на такому ступені, який був необхідний для ведення служби Божої і до вироблення законів» [19. – С. 44].

Релігійність стала домінантою українського менталітету завдяки такому фактору: «Україна дістала з Візантії через південних слов'ян тільки те, що могла прийняти й що мала грецька література візантійського періоду, себто замість літератури класичної Греції головне оповідання про Христа та святих, богословські статті й поучення, все те з виразним аскетичним характером. ... Вплив аскетичних писань на життя давньої України був величезний і всесильний» [19. – С. 41].

Щодо малюнка на державній печатці варта уваги думка П. Саса: «Для запорожців вогнепальна зброя поставала в особливому соціокультурному вимірі. Поза своїм утилітарним призначенням – бути засобом ведення війни, вогнепальна зброя використовувалася козаками у ритуалізованих дійствах. Вона була також чутливим інструментом впливу на колективне підсвідоме, що проявлялося у спільному переживанні радості. Виконання вогнепальною зброєю такої ролі зумовлювалося як актуальною військовою практикою – гармати і мушкети склали основу бойової міці запорозької піхоти, так і технічними її особливостями: постріл супроводжувався вражаючим ефектом – вогняним спалахом, оглушливим звуком, пороховим димом. Для запорожців вогнепальна зброя була ще й ознакою їхньої групової тотожності як військової спільноти. У цьому відношенні вона відрізняла їх від цивілізаційної моделі, яку уособлювали їхні традиційні противники – татари, головною зброєю яких виступали лук і шабля... :

Татари часту стрільбу на наших звертають,
З кривавих луків зі свистом їхні стріли злітають.
Наші також з довгих рушниць по татарах стріляють,
Татари стрімголов з міста утікають» [21. – С. 74 – 75].

У козацькому середовищі зброя вписувалася у контекст військового престижу, гідного корпоративного представництва. Козаки наділяли її магічними властивостями, ставилися до неї, як до живої істоти [22. – С. 167]. Архетип такого ставлення відбився у підписах до народних картин «Козак Мамай», що набули поширення в українському малярстві XVII–XIX ст.:

«Якъ извикли насъ ляхи дурити,
а надѣя певна мушкетъ сѣромаха,
та еще не заржавѣла и шабля
моя сваха, хоть уже не разъ
пасокою вѣмилась, да и теперь
якъ бы разозлилась.
Случалось минѣ и не разъ въ степу
варити пиво: пивъ
турчїнь, пивъ татаринѣ,
пивъ и ляхъ на диво,
то и теперь до
вражого батька
валяеця въ степу
с похмѣля головъ,
костокъ мертвїхъ,
отого весѣля» [21. – С. 76].

Таким чином, лук справді у свідомості козаків ототожнювався із Сходом, а от мушкет – це зброя християнська.

О. Галенко вважає, що лук та козак з мушкетом – це символіка східного походження: «Лук» служив «за головний символ козацької доблесті та лицарства – як і в османців. Отже, джерелом запозичання цього символу в лицарській

козацькій ідеології була, швидше за все, Османська імперія» [23. – С. 106]. І далі: «Підсумовуючи, можна ствердити, що піднесення ролі вогнепальної зброї серед козацтва стало логічним проявом загального процесу розвитку технології війни, що охопив як Схід, так і Захід. Однак малоімовірно, щоб символічне пошанування козаками рушниці брало початок із Заходу. Цьому б мала стати на перешкоді прив'язаність до старих лицарських символів консервативної шляхти Речі Посполитої, а саме до урівняння зі шляхетським станом прагнуло у своїх соціальних претензіях козацтво, використовуючи шляхетський етос як взірць власних лицарських аспірацій. Натомість успіх, з яким українські козаки скопіювали яничарську піхоту як військову силу, грізну власне рушницями, створив вагомий підстави піднесення рушниці до символу козацького війська і ширше – привілейованого збройного стану, чого десятиліттями добивалося козацтво. Втім, у зв'язку з недослідженістю витоків козацької геральдики залишається незрозумілим, чи не пов'язується відома печатка Війська Запорозького – козак з мушкетом – із геральдичним колом Трансільванії, батьківщини короля Стефана Баторія, теж достатньо щільно поєднаної з османською традицією» [23. – С. 110].

Доречно відзначити, що і в часи Київської Русі на печатках виکارбовували озброєних мечами та списами воїнів. Воїна, що тримає в руці спис та щит, бачимо на печатках князів Мстислава Володимировича, Ізяслава Ярославича, Всеволода Юрійовича, Мстислава Мстиславовича, Романа Мстиславовича, Святослава Всеволодовича. На зворотному боці цих печаток були вміщені зображення святих патронів [24. – Мал.118, 179, 180, 183, 288, 516, 498, 502, 515]².

Як бачимо, іконографія козацьких печаток сягає сивої давнини і вказує на те, що політична ситуація XI–XIII ст. була багато в чому подібна XVI–XVIII ст., коли українцям-хліборобам завжди треба було тримати в руці або спис, або мушкет та вірити в заступництво Бога та Богоматері, щоби відстояти своє право на життя.

² Князівські печатки сформувалися під впливом відповідних візантійських. Схожі процеси відбувалися й у Західній Європі: «Совершенно случайно 27 мая 1653 года один каменщик, расчищавший место для фундамента новой постройки в окраинной части квартала Сен-Брио города Турне, что на правом берегу Эско, откопал кошель с сотней золотых монет чеканки времени императоров Восточной Римской империи, начиная с Феодосия II (408–450) до Зенона (476–491). Здесь же были обнаружены куски шелковой ткани, золотые нити, оружие, драгоценные украшения, изделия из золота: маленькие пчелы, украшенные гранатами. Найден был также скелет мужчины ростом не менее 180 см, носившего на пальце кольцо с именной печатью, где значилось «КОРОЛЬ ХИЛЬДЕРИК». ...Эти столетия перехода от античности к средневековью, рассматривавшиеся долгое время как период варварства, но представляющие все более свидетельств присутствия романских традиций, что подкрепляется обширной аргументацией ... и привлекает аргументы, почерпнутые из области культуры, права и даже политики. К примеру, хотя на кольце Хильдерика выбито его имя, которое звучит по-варварски, оно же связывает его с титулом «король», который в V веке обозначал лицо, возглавляющее союзную армию, то есть армию варваров, заключившую соглашение о переходе под власть Рима. Отметим, что хотя король на печати носит длинные волосы, ниспадающие косичками на плечи, что роднит его с «волосатыми королями» древних франков, на груди и плечах у него – панцирь и палудамент – одеяние римских военачальников... С 29 мая 801 года он именовал себя в официальных документах «Его Августейшая Светлость Карл, коронованный Богом, Великий и Мирнолюбивый Император, правящий Римской Империей, и милостью Божиею Король Франков и Лангобардов». Он немедленно приказал чеканить свое изображение на монетах, как когда-то Константин, с лавровым венком на голове и в великолепном плаще, и так же, как Константин, взял за правило ставить на некоторые из своих документов печать в виде буллы с изображением ворот Рима и надписью: «ОБНОВЛЕНИЕ РИМСКОЙ ИМПЕРИИ» [25.– С. 7, 9, 278]. Наведена цитата є яскравим зразком використання даних сфрагістики для широких історичних узагальнень.

З часів Київської Русі Чернігівщина була провідником іноземних сфрагістичних традицій, про що свідчать дослідження сучасних істориків: «Нам здається, що князь, значна частина правління якого пройшла у причорноморській Тмутаракані, міг перебувати під безпосереднім впливом візантійських сфрагістичних традицій, а отже, і його печатка мала б раніше від інших руських набути рис, які поширилися у Русі тільки у другій половині XI ст. Більше того, чи не слугував Мстислав Володимирович за одного з посередників у передачі традицій візантійських булл на Русь?» [26. – С.138].

Про опосередкований зв'язок між козацькою і давньоруською емблематикою писали українські діячі XVI–XVII ст.: «Вірші на жалісний погреб» К.Саковича – твір особливий тим, що на козаків автор дивиться як на державоносну еліту і підносить, оспівує, декларує козацького вождя як правителя нації – досі так козацьких проводирів не трактували. ...Касіян Сакович бачить Україну як пряму спадкоємицю Київської України-Русі, вважає, що українці походять із коріння Яфета (біблійний герой, син Ноя, якому нібито віддано були північні й західні країни), вони нащадки Олега Роського і Володимира Великого. ...Звертання до символічної гербової спадщини Київської Русі не випадкове, бо з XVI ст. постала ідея реставрації Київської держави у творах С.Ориховського, Й.Верещинського, С.Пекалида, С.Наливайка» [19. – С.227, 292].

Але пряма екстраполяція ситуації доби Київської Русі на козацькі часи недоречна, бо багато чого просто забулося: «Тож і про Кия вже майже забуто, а те, що відомо, ніч мовчазна поглинає. Ми прадідів наших забули!» (Іван Домбровський «Дніпрові камені», 1619 р.) [19. – С.265].

Причини появи козацького герба можна вбачати й тому, що: «Зовсім недавно, в часи П.Сагайдачного... виношувалася ідея Козацької держави з центром у Трапезунді... Практичноно вислідом вона не дістала, але важливим у цій ситуації було те, що сама ідея козацької держави не тільки була проголошена повторно після С.Наливайка та Й.Верещинського, які основи її виповіли ще в 1596 р., але й було вчинено практичну спробу її втілити» [19. – С. 287].

Слід зазначити, що історичні реалії, коли українцям доводилося виборювати своє право на життя в оточенні агресивних сусідів, викликали створення відповідної емблематики – комбінації християнських і військових знаків (хрест, зірка, півмісяць, серце, шабля, спис, стріла, лук), які взагалі найпоширеніші у козацькій сфрагістиці [27. – С. 2].

Надання клейнодів узаконювало, легітимізувало владу гетьмана та було підтвердженням особливого статусу козацтва. З цього приводу М.Грушевський писав: «Павлюк хотів дістати від короля клейноти, щоб тим був санкціонований вчинений ним переворот і новий режим козацький» [28. – С. 257]. Про це свідчить й лист гетьмана Конєцпольського до брацлавського воєводи Потоцького, коли він хотів реформувати козацтво після розгрому Павлюка: «Я писав до п. воєводи брацлавського, аби армату, печать, булаву – що вони зовуть клейнотами, він їм не видавав, а затримав до дальшого розпорядження й. королів. милости» [29. – С. 273].

14 (24) липня 1637 р. на козацькій раді під Боровицею, королівські комісари Адам Кисіль та Станіслав Потоцький заявили про зраду козаків королю: «Що за таку зраду вже сам Бог кровію їх їм засуд написав, і вони ніякого милосердя і пожалування не гідні – так як в бою стратили армату, хоругви, комишини, печать, клейноти всі королями надани, – так стратили і свободи всі і наступство виборних старшин, і тепер прийшли до того, що або ім'я козацьке мусить згинуть, або інший лад мусить бути... Потім старшого, котрого вони були собі настановили, видавши Павлюка, звелено положити бунчуки, булаву, печать, так само всім полковникам, які були при нім, а скинувши їх, визначено їм нових полковників; нарешті прочитано їм списані їх обов'язки, що вони мали підтвердити присягою, і вони все те покійно вчинили» [28. – С. 273]. Цікавий момен – свою присягу козаки скріпили печаткою: «Дали ми се письмо – сей кривавий обов'язок наш, за печаткою військовою і підписом писаря військового» [28. – С. 275]. Зрозуміло, чому свій підпис поставив Богдан Хмельницький, на той час виконуючий обов'язки писаря, бо Павлюк і полковники були позбавлені влади, а нового гетьмана ще не було. А ось печатка? Її ж поклали до ніг комісарів! Виходить, що печатку одразу ж після ритуального покладання повернули писарю, аби узаконити присягу.

Про вагомість печатки свідчить також пункт Зборівської угоди «Декларація ласки короля й. мил. дана на пункти прошення Війська Запорозького»: «А се споряженне реєстру гетьманом військо Запорозького має бути відправлене до

найдалше до Нового року свята руського, таким порядком: гетьман війська Запорозького має зладити поіменний реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї й печатю військовою» [28. – С. 215; 1. – С. 363].

На Корсунській раді королівський посол Станіслав Беньовський вимагав, щоб Семен Глухівський негайно повернув печатку і віддав її Павлу Тетері. На що претендент на гетьманську булаву заявив: «Коли у Війську Запорозькому щось зміниться і виникне незичливість до природного володаря, тоді я не хочу знати не тільки печатку, а й України» [1. – С. 153].

Починаючи з Івана Скоропадського, саме російський уряд встановлював, які зображення і напис повинні бути на державній печатці України: «Егда же, в року 1708-м, Мазепа, зменою прешед до короля шведского, забрал з собою войсковие булави и печать малороссийскую, тогда ...Петр Великий ...по наставлении вместо отпавшого Мазепи на гетманство Иоанна Скоропадского дал оному при сенаторах... булаву и палаш и повеле вырезати войсковую печать з прежним того ж воина гербом на котором написано: «Печать Малой России Войска Его Царского Пресветлого Величества Запорожского» [14. – С. XXIV]³.

Зауважимо, що практика виготовлення гетьманських клейнодів у Москві була законодавчо оформлена ще за часів Івана Брюховецького. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: «Каждый новоизбираемый из Запорожского войска гетман обяван являться в Москву для получения гетманских клейнод» [30. – С. 3].

До Дем'яна Многогрішного козак на державній печатці зображувався у простому, без прикрас, одязі, що було відображенням традиції степового братства, низового лицарства, де не було бідних, багатих, старших і менших, усі вважалися рівними. Але процес соціального розшарування взяв своє. Цей гетьман і всі його наступники змінюють зображення. Перед нами постає вже не степовий лицар, а представник козацької старшини у вишуканому вбранні, прикрашеному тканим орнаментом, у гордовитій позі. Ознакою належності до панівного суспільного стану є грезетовий жупан [31. – С. 272]. Зберігається, з деяким відмінностями, традиційна композиція. Козак зображується у стаціонарній позі, напівобернутий до глядача, знову на правому боці з'являється порохівниця з рогу. Головний убір стає вищим, набуває циліндричної форми, верх заломлений. Зброя відтворюється у реалістичній манері, на відміну від вищерозглянутих печаток, де вона зображувалася схематично. Вигин шаблі невеликий, кінець розширений. Уперше козак на зображенні стоїть на траві, має оселедець на голові [7. – Мал. 6].

О. Дракохруст пов'язує зазначені зміни з впливом парадного портрета старшини кінця XVII–XVIII ст. [32. – С. 9]. Зміни в іконографії (від простого до складного малюнка), окрім названих причин, можна пов'язати з фазами розвитку українського бароко: раннє бароко від Івана Вишенського до 40-х рр. XVII ст., розвинене – до Івана Скоропадського, 1725 р., і пізнє бароко [19. – С. 13].

Правобережний гетьман Михайло Ханенко на своїй печатці повернувся до малюнка, який в основному наслідував печатку Івана Брюховецького. Це – козак, озброєний мушкетом, шаблею та списом [7. – Мал. 7].

На овальній печатці Андрія Могили голова козака повернута вліво, обличчя з вусами, без оселедця, а до озброєння додано щит з гербом Речі Посполиттої, по колу напис: «ПЕЧАТ ВО"СКА ЕГО КОРОЛЕВСКО МИЛОСТИ ЗАПОРОЗКОГО» [32. – Табл. XXXII]. Історія цієї печатки, за словами Т.Чухліба, така: «Саме наприкінці 1683 р. король наказав виготовити булаву й печатку з «гербом старожитнім України» (це був відомий образ пішого козака з мушкетом) для вручення її правобережному гетьману С.Куницькому. Згодом ці королівські клейноди перейшли до його наступника А.Могили. Після смерті останнього вони потрапили до рук коронного гетьмана С.Яблоновського, але невдовзі король наказав вручити їх призначеному у 1689 р. гетьману Гришку (Г.Івановичу)» [29. – С. 285].

³ Яскравий факт руйнації української державності.

Цікава деталь: «13 червня наступного року (1688) правобережний гетьман повідомляв короля про перемогу над татарами в битві поблизу Немирова. Оригінал тексту листа відтворено в сучасному польському виданні. Однак, ознайомившись з цим документом у архіві, автор виявив пошкоджений відбиток печатки Війська Запорозького, якою користувався А.Могила. Вона продовжувала традиції української держави, що сформувалась за Б.Хмельницького, і зображувала відомий образ – козака з мушкетом» [29. – С. 241].

Одна з останніх згадок про цю печатку належить до 1702 р.: «Навесні 1702 р. відбулась козацька рада в Фастові. ...Безпосереднім поштовхом до збройного виступу стало те, що великий коронний обозний (очевидно, не без дозволу самого короля) прислав до Богуслава свого представника й наказав «відібрати у нього Самуся військові клейноди, які після Могили йому в догляд вручені, як то: булаву, бунчук, печатку і п'ять гармат» [29. – С. 329].

У січні 1704 р. Самусь намагався передати свої клейноди у Ніжині І.Мазепі, але той категорично відмовився, не бажаючи загострення відносин ані з Польщею, ані з Росією. Проте 15 червня 1704 р. його намір був реалізований через зміну зовнішньополітичної ситуації. Але серед переданих клейнодів печатки вже не було [33. – С. 16]. Забули згадати?

Наступні зміни відбулися на печатці Івана Мазепи зразка листопада 1687 р. [34. – Док. № 1]. Композиція малюнка не відрізняється від печатки Дем'яна Многогрішного, якою також користувався Іван Самойлович [32. – С.12 – 13]. Сам малюнок набуває рис реалізму, на відміну від печатки своїх попередників. Уперше головний убір та ствол рушниці виходять за межі внутрішнього кола. Шапка дещо зменшується у розмірах. На поясі висить порохівниця з рога. Фігура козака у статичній позі, з сильним вигином – плечі відведені назад, живіт виступає уперед. На голові помітний оселедець, а на обличчі – довгі вуса. Риси обличчя відзеркалюють поважний вік козака.

Можна припустити, що про підробку саме цієї печатки йшлося у справі ченця Соломона. Наведемо кілька прикладів, що стосуються подій 1690 р., в яких печатка зіграла не останню роль: «Да у полского ж короля объявился с воровскими и с составными писмами и *поддѣланною печатью*, вор и составщик и вомутитель Соломонко старец, будто прислан от гетмана Ивана Степановича» [35. – С. 274].

Про які саме печатки йшлося, дізнаємося з листа Івана Мазепи до Соломона від 15 березня 1690 р.: «Объявляем ... сим листом нашим, что послал к пану Лизогубу свои листы за *печатъми великими и за моею печаткою малою твердо запечатаны*, чтоб никто не дознался, что за листы и к кому пошли ... *тѣ* листы належат один к королю е.м., а другой к е.м. епископу львовскому, а *тебѣ* третій» [35. – С. 277].

У грамоті Яна III від 6 травня 1690 р. до полковника Василя Іскрицького повідомляються важливі подробиці щодо зазначених печаток: «Сознаній измѣнника чернця не посылаем, равно и знаков, т.е. *печати побольше из олова запорожской и другой поменьше из мѣди собственной благородного Мазепы*, которыя употреблял этот наглец, Соломон, чтобы обмануть и нас и гетмана Мазепу». Далі повідомлялося про пікантну подробицю під час вилучення підробок: «Измѣнник тот час был схвачен, не хотел сначала показать *печатей*, наконец, настращенный и уличенный, вырыл их из земли в саду своей квартиры, гдѣ *сделал* над ними гадость, чтобы никто открыть не мог» [35. – С. 280, виділено нами. – І.С.]. Цей останній фрагмент, можливо, дає важливий матеріал для вивчення такої темної сторінки в історії печаток доби козаччини, як магія та ритуали, пов'язані із сфрагісами.

У документах зустрічаємо свідчення про підробку печатки І.Мазепи Петриком. Зокрема, у листі від 26.05.1693 р. до Івана та Петра Олексійовичів гетьман сповіщав, що свідок бачив буцімто лист гетьмана до кримського хана: «Будто іздалько стоя видѣл на листу руками проклятого врага Петрика поданному хану печать великую, подобну воисковой печати, но естлиб та была совершенна

воисковая печать того он не вѣдает, и никто о той печати никакова ему не чинил уверения дабы то была наша печать» [36. – С. 98].

Печаткою зразка 1687 р. І.Мазепа користувався до літа 1705 р. Несподівано ця печатка спливає у 1719 р. У Національному архіві Швеції зберігається лист від 20.12.1719 р. кошового отамана Івана Мочульського до гетьмана Пилипа Орлика. На звороті аркуша нижче адреси бачимо паперово-восковий відбиток цієї печатки [37. – С. 139]. Можливо, вона якимось чином пов'язана і з пізнішою імітацією листування запорожців з П.Орликом. На допиті генеральний осавул Григорій Герцик розповів: «Дал ему Герцику Орлик печать запорожскую и письмо написанное ево Орликовою рукою, будто от запорожцов к нему, что они ево Орлика зовут к себе в войско, и приказывал ему, Герцику, сыскать в Бреславль нѣкоторого малороссіянина Костю, которой у Войнеровского живал и велѣть ему то письмо переписать и данною печатью запечатать, к себѣ через почту прислать для показанія в Швеции в королевской канцелярии» [35. – С.739; 38. – С. 605, зима 1720 р.]. Проте Костя не знайшли, «и для того в Варшавѣ Понятовской и Рубанович приказали ему, Герцику, при себѣ сдѣлать пакет, вложить в оной проѣзжей лист и запечатать данною ему Орлика запорожскою печатью» [38. – С. 609].

Через невідповідність царського титулу цього ж 1705 р. запроваджено печатку, яка відрізняється від попередньої уточненим титулом: замість «ІХ» – «ЕГО» [32. – С. 12, повні описи державної печатки Гетьманщини див. у кінці публікації].

Ймовірно, саме цю печатку гетьман взяв з собою в еміграцію, а в 1714 р. генеральний писар Іван Максимович передав її російським чиновникам. Тепер печатка зберігається у Державному історичному музеї в Москві. Принагідно зазначимо, що там же зберігаються і матриці печаток Данила Апостола зразка 1732 р. та Андрія Могили [32. – С. 18, табл. XXXII]. Таким чином, остання печатка таки була передана з іншими клейнодами І.Мазепі, а потім з іншими трофеями після поразки гетьмана потрапила до Москви.

Збереглися цікаві відомості щодо практики користування державною печаткою за часів Івана Мазепи. Так, у посланні до О.Меншикова гетьман писав: «Известую вашей княжой светлости, для информации, что Кочубей исконный мой есть враг ...Писал он на мене пашквильные подметные письма, а будучи писарем енеральным, имеючи у себе *печать войсковую* и подписуючи руку мою часто, понеже я, для хирокграчной болезни, не всегда могу подписовати листов и универсалов, повидовал был лживые некоторые, под именем моим рукою его подписанные и под *печатью войсковою* письма. За какое проступство велел был я его за крепкой взять караул» [39. – С. 290].

Свідчення Мазепиною соратника Пилипа Орлика знайомлять зі сфрагістичною практикою у повсякденному житті, ставленням людей до печатки, місцем її розташування на документі, прийомами, якими намагалися утаємничити зміст листування, з особами гетьманської канцелярії, які мали до печатки відношення. У листі до Стефана Яворського від 1 червня 1721 р., де йшлося про складання листа до графині Дольської від Івана Мазепи, Пилип Орлик писав: «Такий лист цифрами написанный *велѣл при себѣ запечатать и взял до рук своих*» [35. – С. 349, виділено нами. – І.С.]. В іншому місці Орлик повідомляв: «Думитрашко, получа указ царского величества в канцелярии, принесл до Мазепы купно з листом от свѣтлейшого князя Александра Даниловича до Танского полковника компанийского, а нинѣ киевского, себѣ данный, который он Мазепа увидя, удивился и велѣл ему Думитрашку тот час *ѣхать с указом против казны*, а лист его свѣтлости оставить и пред собою положить, который *он* по отшествии Думитрашка *когда распечатал* и прочитал, порвался с мѣсту от гнѣву» [35. – С. 351 – 353]. Насамкінець Пилип Орлик зазначав: «По окончании убо тоей экспедиции, *запечатал я и положил оную на столѣ пред Мазепою*, а он, держа рукою в маленькой обвалютѣ письмо... то рекше, дал мнѣ тое писмечко и велел распечатать и прочитать. А я, приступя до свечки, распечатал обвалюту и вынял с ней письмо с цифрами писаное от княгинѣ Долской, в котором был заключенный

маленький листок *под печатью особою*, о яком я надѣялся, что такожде о княгини и не смотря на печать, распечатал и увидѣл в серединѣ при печати подпись *Stanislaw krol*» [35. – С. 353, виділено нами. – І.С.].

Високий рівень виконання, реалізм у зображенні козака на печатці Івана Мазепи наводять на думку, що його зображення – це не що інше, як портрет гетьмана на повний зріст. Вірогідність цього припущення підкріплюється прикладами з вітчизняної сфрагістики.

Яким був із себе Юрій II, король Малої Русі, ми знаємо з його маєстатної печаті, те саме стосується і портрета князя Галицького Володислава Опольського – «Руської Земля діличного володаря» [40. – С. 59].

П. Гайдуков подав відомості про портретну печатку Ярослава Мудрого: «Находка печати князя Ярослава Владимировича замечательна в историко-культурном отношении. Если исследователям давно знакомы изображения Владимира и Святополка на их монетах – пусть схематичные и условные, но все же передающие некие их общие типические черты, то древних изображений Ярослава Мудрого мы до сих пор не знали. Прижизненный портрет Ярослава, несомненно, имелся в киевской Софии, где изображена вся его семья. Однако от этой фрески уцелела лишь та половина, где помещена женская часть семьи. Было высказано практически недоказуемое, хотя и остроумное предположение, что именно Ярослав изображен на фреске в сцене охоты на медведя в лестничной башне киевского Софиевского собора. Наконец, широко известна скульптурная реконструкция портрета Ярослава Мудрого, предпринятая М.М.Герасимовым по черепу князя. Изображение на печати не имеет явного сходства с реконструкцией М.М.Герасимова, и это понятно и неизбежно, коль скоро реконструкция ориентирована на восстановление облика мудрого старца, умершего в восьмое десятилетие своей жизни. Подчеркнутые признаки старости, практически скрывающие черты лица прическа и борода не дают основы для сопоставления с изображением на печати молодого персонажа с воинственно торчащими усами, которые являются безусловно достоверной деталью его облика. Однако М.М.Герасимов оставил не только окончательную реконструкцию, но и фиксацию промежуточных этапов процесса восстановления. Наиболее важной оказывается тот, где голова Ярослава еще не снабжена волосами. Опубликованная фотография этого этапа передает волевое лицо с горбатым хищным носом; психологическая характеристика Ярослава здесь вполне соответствует изображению на печати» [41. – С. 18].

Мих. Слабченко описав кілька портретних печаток січовиків. Це – печатка А.Головатого, 1770 р., сергіївського отамана Слабкого, 1770 р., П.Калнишевського, 1770 р. Щодо останньої історик пише: «На ній вигравіруване тонке козацьке погруддя, правою рукою козак узявсь у бік, у лівій, правдоподібно, тримає рушницю. Перед ним, безперечно, збільшений малюнок частини військової печатки: бракує тільки долішньої половини постаті. Коли взяти на увагу військову печатку 60–70 років, то в вирізьбленому на ній козакові можна вбачати портрет, може, того самого Калниша: та ж коротка голова, ті ж невеличкі вуса, задумливий вираз очей. Те ж бачимо і на прекрасному малюнку в альбомі худ. Ждахи. Нічого несподіваного в тому, що на військову печатку перенесено портрет кошового, немає. Не вагалися-ж запорозці малювати своїх старшин на іконах. На відомому образі Покрови бачимо таки чимало живого отамання, що й до Бога ближче стояло, ніж просте козацтво, яке гулилося по-за спинами старшин» [42. – С. 105].

На останній печатці Івана Мазепи зразка 1709 р. козак озброєний шаблею та стрілами (?) [7. – С. 14]. Можливо, на малюнку були не стріли, а спис. Докладніше про цю печатку нічого сказати не можемо, адже й досі відсутня публікація її малюнка.

Нижче подаємо опис державних печаток Гетьманщини, виявлених автором у рукописному зібранні Чернігівського обласного історичного музею ім. В.В.Тарновського (ЧІМ). Схема опису: роки вживання печатки, матеріал та техніка виготовлення відбитків, розмір, зображення, напис, назва та дата документа,

на якому виявлена печатка, приклад прикінцевого протоколу документа, який характеризує функцію печатки, її статус, техніку виготовлення; прізвища гетьманів, за яких вживалася описана модифікація печатки; у дужках – інвентарні номери.

Державна печатки Гетьманщини доби Івана Мазепи

1. 1670–1688 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск), Ш 40 мм. 7 відбитків. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею й рушницею, по колу напис: «+ ПЕЧАТЬ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ЕГО ЦРСКОГО ПРЕСВ^ОТЛОГО ВЕЛИ^Ч: ЗАПОРОЗСК^ОГО». Універсал від 12.02.1670 р. [Інв. № Ал 501/5. – Док. № 5, арк. 1], універсал від 5.03.1673 р. [Інв. № Ал 501/6.– Док. № 2, арк. 1], універсал від 8. (або 20) 12. 1676 р. [Інв. № Ал 501/6.– Док. № 8, арк. 1], квит від 19.04.1681 р. [Інв. № Ал 501/6.– Док. № 15, арк. 1], універсал від 2.11.1672 р. [Інв. № Ал 501/19.– Арк. 1], універсал від 9.02.1688 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 2, арк. 1], розпорядження від 21.02.1688 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 3, арк. 1]. Цією печаткою користувалися Д.Многогрішний, І. Самойлович, І. Мазепа.

2. 1687–1705 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск, світло-коричневий віск), Ш45 мм. 21 відбиток. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею і рушницею, по колу напис: «ПЕЧВ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА ИХ ЦРСК^ОГО ПРЕСВ^ОТЛ^ОГО ВЕЛИЧЕВА ЗАПОРОЗКОГО»⁴. Універсал від 29.11.1687 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 1, арк. 1], універсал від 18.01.1689 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 7, арк. 1], універсал від 17.02.1689 р.: «Сей ун^Чверсал подписомъ власное руки нашей и притисн^Чнемъ войсковои печати данъ в Батурине»⁵ [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 8, арк. 1], універсал від 29.06.1690 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 11, арк. 1], універсал від 9.05.1695 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 20, арк. 1], універсал від 12.12.1694 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 22, арк. 1], лист до значного військового товариша Івана Забіли від 18.01.1698 р.[Інв. № Ал 501/9. – Док. № 26, арк. 1зв.], універсал від 22.04.1698 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 29, арк. 1], наказ від 29.04.1699 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 33, арк. 1зв.], універсал від 4.05.1702 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 44, арк. 1], універсал від 24.05.1703 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 46, арк. 1], універсал від 17.05.1698 р. [Інв. № Ал 501/20. – Док. № 1, арк. 1], універсал від 2.03.1701 р. [Інв. № Ал 501/20. – Док. № 2, арк. 1], універсал від 5.03.1695 р. [Інв. № Ал 395. – Док. № 16, арк. 24–25], лист до Івана Забіли від 1.09.1691 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 1, арк. 1зв.], лист до Івана Забіли від 24.03.1691 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 2, арк. 1зв.], універсал від 1.11.1698 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 3, арк. 1], універсал від 19.07.1693 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 4, арк. 1зв.], універсал від 8.03.1694 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 5, арк. 1зв., на світло-коричневому воску], універсал від 24.01.1693 р. [Інв. № Ал 359. – Док. № 6, арк. 1зв., слід], лист до пані Марії Сулимівни Семіонової від 16.04.1705 р. [Інв. № Ал 504/112. – Арк. 1зв.].

3. 1705–1708 рр. Паперово-воскові (червоно-коричневий віск), Ш45 мм. 6 відбитків. Зображення: козак у вишуканому візерунчастому жупані, озброєний шаблею й рушницею, по колу напис: «ПЕЧВ МАЛОИ РОССИИ ВОЙСКА Е^{ГО}

⁴ Лігатури «АТ», «ПР», «НТ», «ЧЕ».

⁵ У даному випадку вперше після Г.Крутневича зустрічаємо подібне означення печатки.

⁶ Лігатури ті самі.

ЦРСКОГО ПРЭСВТЛОГО ВЕЛИЧЕВА
ЗАПОРОЗКОГО «6. Універсал від 8.09.1705 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 50, арк. 1], указ від 4.01.1707 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 53, арк. 1], універсал від 19.08.1707 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 58, арк.1], універсал від 20.04.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 59, арк. 1], квит від 20.05.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 60, арк. 1], універсал від 1.07.1708 р. [Інв. № Ал 501/9. – Док. № 61, арк. 1].

1. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) /Пер. з рос. Л.Білик. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основа», 2003. – 644 с.
2. Універсали Івана Мазепи (1687–1709). Частина II. – Київ; Львів: НТШ, 2006. – 798 с.: іл.
3. Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційна історія України. – К.: ТОВ УВПК ЕксОБ., 2005. – 632 с.
4. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) /Упорядкування І. Бугиц, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ; Львів: НТШ, 2004. – 1086 с.
5. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. /Редкол.: П.С.Сохань (відп. ред. та ін.). – К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.; Т.2. – 560 с.; Т.3. – 560 с.
6. Слабченко М. Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одесса, б.д. – 16 с.
7. Крип'якевич І. З козацької сфрагістики //Записки наукового товариства ім.Шевченка (ЗНТШ). – Львів, 1917. – Т. 123–124. – С. 1–16: іл.
8. Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. – Дніпропетровськ: СІЧ, 1994. – 678 с.
9. Фоменко В. Військові печатки запорожців //Історичні джерела та їх використання. – К.: Наукова думка, 1972. – Вип. 7. – С. 152–160.
10. Ситий І. Гетьманські печатки //Слава українського козацтва /Упор. Кот С., Кардаш П. – Київ; Мельбурн: Фортуна, 1999.
11. Однороженко О. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI–XVIII ст.). – Харків: Просвіта, 2003. – 218 с.
12. Савчук Ю. Невідома матриця печатки Війська Запорозького Низового зі збірки відділу нумізматики Державного історичного музею у Москві //Terra cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук, професора Валерія Степанкова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 317–335.
13. Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська Рада 1654 року. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2005. – 367 с.
14. Грабянка Г. Действия презелной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого с поляки... 1710. – К., 1854. – 374 с.
15. Гавриленко В. Українська сфрагістика. Питання предмета та історіографії. – К.: Наукова думка, 1977. – 166 с.
16. Книга Забелы, составленная из документов, исторических заметок и пр. (1679–1745), ЧІМ, інв. № Ал 14, 114 арк.
16. 1.Ситий І. Книги Забіл (1671–1745) //Сіверянський літопис. – 1999. – № 1. – С. 116–120.
17. Ситий І. Клейноди останнього українського гетьмана //Знак. – 2001. – Ч.24 (жовтень). – С. 8–9.
18. Кримський А. Твори в 5 т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 4: Сходознавство. – 640 с.
19. Шевчук В. Муза бароколянка: Українська література XVI–XVIII століть: У 2 кн. Книга перша: Ренесанс. Раннє бароко. – К.: Либідь, 2004. – 400 с.: іл.
20. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. Издание второе. – Чернигов: В типографии Ильинского монастыря, 1865. – 253, VII с.
21. Сас П. «Мушкет-сіромаха» і «шабля сваха»: Соціально-психологічні установки, соціокультурні орієнтації та моделі поведінки запорозьких козаків (80-ті рр. XVI – початок XVII ст.) //Соціум. Альманах соціальної історії /Головний редактор В.Смолий. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 55–76.
22. Тоїчкін Д. Козацька шабля XVII–XVIII ст.: Історико-зброєзнавче дослідження /Інститут історії України НАН України. – К.: ВД «Стилос», 2007. – 368 с.: іл.
23. Галенко О. Лук та рушниця в лицарській символіці українського козацтва: парадокси козацької ідеології і проблема східного впливу //Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. – К.: Критика, 1998. – Т. 5. – С. 93–110.

24. Літопис Руський. Переклав Л.Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – XVI, 591 с.
25. Лебек С. Происхождение франков. V–IX века. 1. Новая история средневековой Франции. – М., 1993. – 347 с.
26. Плахонін А. Давноруська провінційна династія в світлі сфрагістичних джерел (Ігор Ярославич та його нащадки) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів. Число 6 (7) у двох частинах. Частина 1. – К.: Ін-т історії НАН України, 2001. – С. 136–152.
27. Замлинський В., Дмитрієнко М. Геральдика України // Україна. – 1992. – № 14. – С. 1–2.
28. Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. /Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – Ч. I: Роки 1626–1638. – 335 с. – Ч. II: Роки 1638–1648. – 224 с. – Ч. III: Роки 1648–1650. – 288 с. – 856 с.
29. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – Київ; Нью-Йорк: Ін-т історії НАН України, 2003. – 518 с.
30. Дзира І. Українсько-російські взаємини кінця 20-х рр. XVIII ст. на сторінках «Краткого журнала о поездке в Москву гетмана Данила Апостола» // Сіверянський літопис. – 2008. – № 2. – С. 3–13.
31. Історія українського мистецтва. В 6 т. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1968. – Т.3: Мистецтво другої половини XVII–XVIII ст. – 437 с.
32. Дракохруст Е. К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч. IV. – Вып. IV. – С. 3–24, табл., іл.
33. Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: Проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: Постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць / Відп. ред. В.А.Смолій, відп. секр. О.О.Ковалевська. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 7–42.
34. Универсалы, грамоты, письма и другие документы гетмана И.Мазепы (1687–1708), ЧИМ, Архивные материалы гетманов Украины: универсалы, грамоты, указы, приказы, письма и ведомости имений (1648–1764), инв. № Ал 501/9, 118 арк.
35. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С.Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.
36. З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. В.Станіславський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – 194 с.
37. Україна – Швеція: На перехресті історії (XVII–XVIII століття): 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р. м. Київ, 9 квіт. – 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ: Каталог міжнародної виставки / Укладач Ю.Савчук – К.: Такі справи, 2008. – 224 с.
38. Допрос Григория Герщика об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – К., 1883. – Т. V. – Март. – С. 596–610.
39. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.
40. Прокопович В. «Печать малороссийская»: Сфрагістичні етюди // ЗНТШ. – Париж; Нью-Йорк, 1954. – Т. 163. – С. 19–44, 49–106.
41. Янин В., Гайдуків П. Актовые печати Древней Руси X–XV в. – М.: Интрада, 1998. – Т. III. Печати, зарегистрированные в 1970–1996 гг. – 496 с.
42. Слабченко Мих. Запорозькі печатки XVIII в. // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Кн. 19. – С. 103–109.
43. Грабова Н. Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // ЗНТШ. – Львів, 1991. – Т. 222. – С. 270–291, іл.

В статтю розглянута історія державної печаті Гетманщини часів Івана Мазепи. Головна увага приділена зображенню на печаті. Проаналізовані причини появи зображення, його трансформація в часі, зроблено припущення про портретну схожість зображення козака на печатях 1687 г. і 1705 г. з образом Івана Мазепи.

The article rohlyanuta history of the state seal Hetmanschyny the days of Ivan Mazepa. Particular attention is paid to the seal image. Analyzed the causes of the appearance of the image, traced his transformation in a given time segment, expressed belief in the identity picture Kozakou seals in 1687 and 1705 with the portrait of Ivan Mazepa.

Василь Кононенко

ВПЛИВ ЕКОНОМІКИ ГЕТЬМАНЩИНИ НА ПОЛІТИЧНУ СВІДОМІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ РАНЬОМОДЕРНОЇ ЕЛІТИ (90-і рр. XVII – 60-і рр. XVIII ст.)

У статті розглядається економічний аспект формування політичної свідомості козацької еліти Гетьманщини. Світська еліта українського державного утворення раннього нового часу розглядається як центральноєвропейський нобілітет за соціально-економічним та політико-культурним критеріями.

Економіка як фундамент суспільного життя у світовій історіографії неодноразово ставилася у підмурок багатьох історіографічних напрямків, течій та шкіл. Однак, як зазначали опоненти цієї ідеї, багато сторінок історії не розтлумачуються з точки зору економічного детермінізму. Історія є передусім історією людей, які живуть не тільки господарськими інтересами, але й будують своє життя за нематеріальними мірками. Тому взаємозв'язок господарського та духовного в історії Гетьманщини є однією з ключових проблем сучасної історіографії, покликаної витлумачити ранньомодерне минуле України.

Метою статті є вивчення процесів формування пластів політичної свідомості ранньомодерної української еліти, котрі постали як відображення господарського життя в Гетьманщині.

Головною ідеєю розуміння нематеріальної історії Гетьманщини є бачення свідомості як відображення матеріального виробництва та як духовного життя людей, що жодним чином не залежало від господарської діяльності. У даній статті досліджується перший аспект історії свідомості¹. Економіка Гетьманщини до часу регламентації зовнішньої торгівлі за Петра I розвивалася як складова частина центральноєвропейського сегмента ранньомодерного європейського господарства. Після обмеження експорту, а відповідно й імпорту, господарство Гетьманщини зазнало аграризації, а місто віланізації. Важливо, що два найбільших прояви активності української еліти у XVIII ст. (повстання Івана Мазепи та діяльність шляхетства в 60-х рр.) сталися як наслідок протесту українського ранньомодерного соціуму на імперські умови суспільного та економічного життя. З іншого боку, ці виступи були тісно пов'язані з економічним розвитком української автономії в Російській імперії.

Проблема історії української економіки виникла ще в історіографії початку ХХ ст.². У 20-х та початку 30-х рр. господарство Гетьманщини розглядалося в контексті „воєнно-феодальної політики царського уряду в Україні”³. До праць останніх десятиліть, які торкаються проблеми, належать дослідження В.Горобця „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава”⁴, З. Когути «Російський централізм та українська автономія: поглинання Гетьманщини імперією (1760 – 1830 рр.)»⁵, В. Смолія та В. Степанкова „Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації”⁶, О. Субтельного „Панування в Східній Європі. Народ, шляхта та

© Кононенко Василь Петрович – аспірант Інституту історії НАН України.

іноземна влада, 1500 – 1715 рр.”⁷, С. Плохія „Царі та козаки: студії з іконографії”⁸ та ін.

З кінця XIV – до середини XVI ст. на землях від німецьких держав до Московії функції держави на місцях перебрали „шляхетські” інститути політичної організації. Якщо у Західній Європі феодалізм був здебільшого у класичній формі та призводив до витворення централізованих держав (як у Франції через успішне функціонування феоду Іль-де-Франс, попередників та нащадків Гуго Капена відбулося об’єднання усіх західнофранкських феодів на якісно новій системі політичної організації), то у Польщі така форма централізації не знайшла свого вияву в історії. Після смерті Казимира III (1370 р.) особливості центральної влади Польського королівства призвели до того, що вона і надалі не могла повною мірою виконувати свої державні функції, тому і розвинулася та утвердилася альтернативна „шляхетська” організація суспільства. Ця самоорганізація була органічною як для польської, так і для литовської та руської знаті і військового люду, що пояснює її життєздатність та поширення на теренах Великого князівства Литовського до Люблінської унії 1569 р.⁹

Характерні риси історіографічної „Центральної Європи” завдячують головним чином специфічному економічному розвитку цього макрорегіону. В ранньомодерний час під дією економіки в Європі по правий бік Ельби відбулися зміни, за масштабом подібні до тих, що сталися на Заході¹⁰. Якщо протягом XV – XVI ст. Західна Європа стала центром нової капіталістичної економіки, то за Центральною Європою закріпилася роль її найголовнішої периферії. До цього часу ці землі постачали сировину, а надалі вони стають головним експортером продовольства в найурбанізованіші райони Європи. Виробництво продуктів харчування ґрунтувалося на позаекономічній мотивації праці селянства в господарствах нобілітету. Все це сприяло закріпленню за шляхетством провідної ролі в суспільному житті Центральної Європи, в той час як в Західній Європі його значення послабилося з розвитком капіталістичних відносин.

Оскільки Центральна Європа в економічному відношенні розвивалася як постачальник сільськогосподарських товарів західноєвропейським країнам, то суспільно-політична думка центральноєвропейських еліт була пов’язана з цінностями землі та сільськогосподарського виробництва. Так, один з ідеологів польської шляхти XVI ст. навіть відзначав: „Багато земель та держав працюють щоденно на нас, подібно до селян...”¹¹ У системі європейських економічних зв’язків раннього нового часу закріпилося периферійне місце¹². Так, Субтельний, ґрунтуючись на західноєвропейських дослідженнях з історії економіки, приходять до висновку, що у ранньомодерний період „Захід рухався до капіталізму, поки Схід повертався глибше в аграризм”¹³. Таким чином, шляхетська форма організації суспільства передбачала: 1) шляхта володіла більшістю землі, 2) оскільки земля була головним багатством, то в руках шляхти зосереджувалась економічна, а отже, і соціальна та політична влада, 3) тому шляхта панувала над усіма верствами суспільства та над державою. Якщо в сучасному інформаційному суспільстві людина постає перед незліченною кількістю альтернатив свого життя, то в суспільстві, котре ми досліджуємо, людське життя, як правило, задавалося від народження. Людина кінця XVII – XVIII ст. виховувалася в обрамленні певної перспективи її життя. Саме цим пояснюється міцність традиційних шляхетських суспільств і живучість шляхетських ідей та уявлень. Тому майбутнє в очах центральноєвропейського нобілітету вбачалося в збереженні суспільно-політичного status quo.

Між Центральною та Східною Європою. Історія суспільства Гетьманщини – здебільшого історія його майнового розшарування¹⁴, а історія свідомості вербалізувала тодішню господарську дійсність. Ранньомодерна Україна як найсхідніша частина Центральної Європи найпізніше зазнала явищ, пов’язаних з утворенням еліт. Оскільки влада центральноєвропейського нобілітету ґрунтувалася на земельній власності, то в боротьбу за землю втягнулися козацька старшина як

Гетьманщини, так і Слобожанщини та Запорозжя. Як вже зазначалося, прагнення центральноєвропейських еліт володіти землею мало глибоку соціально-економічну причину. Саме економічна влада центральноєвропейських спільнот сприяла новим групам суспільства претендувати на права нобілітету¹⁵. Це сталося і з запорожцями у XVIII ст., особливо в другій його половині¹⁶.

У XVIII століття в економічному відношенні Гетьманщина входить як далека периферія ранньомодерної європейської економіки та як транзитна територія між Східною Європою (Московська держава, Кримське ханство), Османською імперією і центральноєвропейськими країнами. До реформ Петра I господарство Московії становило замкнену виробничу систему, яка розвивалася за своїми економічними закономірностями. Економічні реформи Ордина-Нащокіна та конкуренція в перші десятиліття XVIII ст. приватних виробників тодішніх товарів з мануфактурним виробництвом, спричиненим державою, свідчать, що ті закономірності були природними та давали успіх економіці Московії¹⁷. Петро I, прорубавши вікно в Європу, перетворив свою імперію в периферію капіталістичного світу. Гетьманщина в цьому процесі стала периферією периферійної економіки.

Ламання традиційної економіки головним чином відбувалося через регламентацію зовнішньої торгівлі. Важливо, що кінець XVII та початок XVIII ст. були часом господарського розвитку та збільшення зовнішньоторговельного обороту¹⁸. З Гетьманщини ввозили ті види товару, які було економічно вигідно перевозити тодішніми торговельними комунікаціями. Так, через Річ Посполиту ввозили волів, юхту, віск, лій, сало, олію, шетину, ревінь, вовну, горілку, тютюн, прядиво, коноплі, селітру, поташ¹⁹. З переговорів зовнішньополітичного відомства імперії Габсбургів з Колегією іноземних справ слідує, що з України ввозилося багато подібного товару до Вроцлава²⁰. З тодішньої Австрійської імперії також ввозилися товари ранньомодерної оброблювальної промисловості, що форсували модернізацію суспільства²¹.

Торгівля волами досягла значного розмаху в першій половині XVIII ст., оскільки цей товар сам себе „перевозив”. Так, в 1711 р. полковник миргородський Данило Апостол з компанйонами на волах заробили 16000 крб.²² Крім худоби, в п'ятірку експортованих з ранньомодерної України товарів входили тютюн та горілка²³. Хоча збіжжя в Гетьманщині коштувало втричі дешевше, ніж у Речі Посполитій²⁴, але його було не зовсім вигідно експортувати на великі відстані. Надалі з Гетьманщини намагалися налагодити широкий вивіз хліба, але до здобуття Російською імперією виходу до чорноморських портів це не увінчалось успіхом. Так, Розумовський за свого гетьманування намагався організувати вивіз хліба за кордон, але не досягнув поставленої мети²⁵.

Ще у 1715 р. з України вивозилися за кордон до Туреччини та Польщі: „білки – 735 тис., лисиць – 802 бунта, душек лисових – 3905 пар, полотно – 610 концов, шуб овечих – 50, шкур медвежих – 20, крашенини – 2500 аршин, китайки – 220 томов, шовку – 200 фунтів, чаю – 10 пудів, волів – 1412 тощо”²⁶. А в Москву з Гетьманщини, за цим свідченням, ввозили: віск – 80 пуд., сало яловиче топлене – 14 пуд і т. д.²⁷.

Серед товарів, завезених у названому році в Україну з Росії, Туреччини та Польщі, було: „заполочі – 343 кіп, кумачі – 115 кіп, парча з золотом та сріблом – 372 лікті, матерія едомашка – 1116 лікті, матерія рецет – 4020 ліктя, атлас – 589 лікті, тафта, синя фарба, папір – 200 стоп, кушаків вербложих – 23974, кушаків шовкових – 7253, кушаків з золотом – 416, малси – 3849 штук, шафрану – 6 ок, сафяну – 193 бунта, полотна швабського – 50 шт., ножів шпилькових – 687 бунтов, карт – 617 бунтов, мило, синій камінь – 1000 ок, шерсть турецька – 10 міхів, масла дерев'яного – 12 бурдюків, ізюму – 20 торб, фініки – 2 пуди, помаранчевої кірки – 3 пуди, міді – 10 пудів”²⁸. Згідно з іншим джерелом в Україну з Туреччини та Польщі було ввезено „617 карт, 195 пар шарпеток тощо”²⁹. Зазначені свідчення хоч і не відображають повної картини всієї зовнішньої торгівлі, але свідчать, що

Гетьманщина початку XVIII століття ввозила як готові вироби, так і сировину та була транзитною територією із заходу на схід та з півдня на північ³⁰. Щодо кількісних показників, то експорт з Гетьманщини обраховувався мільйонами карбованців. Так, у 1710 р. Казимир Поцій оцінював обсяг українських товарів тільки на території Речі Посполитої на суму 1000000 крб.³¹

Уявлення Петра I про необхідність розвитку торгівлі та господарства за західними взірцями виливалося в регламентацію торгівлі, в тому числі й української. Однак ці штучні втручання лише підірвали вивіз із Гетьманщини з усіма наслідками, які з цього випливали. Реалізація принципів меркантилізму призвела до указів із заборонаю вивозити певні товари традиційними шляхами та мала направити експортні потоки через морські порти з недопущенням ввозу деяких товарів та обмеженням або цілковитим виключенням з приватної торгівлі певної продукції³².

Ще в 1696 р., здобувши Азов, Петро I видав указ, за яким українські купці мали вести зовнішню торгівлю лише через Азов, а не користуватися традиційними шляхами³³. Проте наслідки цієї регламентації торгівлі в історичних джерелах не прослідковуються. Однак надалі центральний уряд уже суворіше забезпечував виконання своїх розпоряджень. В 1714 р. заборонено вивозити за кордон традиційними торговельними шляхами волову юхту, коноплі, щетину, клей, ревінь, смолу, ікру і т. д. Коноплі, селітра, поташ також зазнали регламентації з боку центрального уряду³⁴. Надалі заборонено вивозити збіжжя (1719 р.)³⁵, овечі шкури та вовну (1720 р.), срібло та вироби з нього (1717, 1721 р.)³⁶.

Особливо підірвала український експорт „система заповідної торгівлі”. Так, „заповедные товары” – прядиво, поташ, юхта, сало, віск, конопляна олія, кав’яр мали вивозитися через російські порти, що було економічно не вигідно³⁷. З Малоросії заборонили вивозити товар, який на той час належав до оброблювальної промисловості³⁸.

Таким чином, економічна могутність українського нобілітету надала йому політичної значимості, реальне та уявне обмеження його прав центральною владою призвело до виступу 1708-1709 р., а економічне обмеження автономістсько налаштованої старшини – до її лояльного ставлення до російської імперської влади. В основі хозарської ідеології початку століття лежало саме панівне економічне становище еліти, яка займала виняткове місце в різних сферах суспільно-політичного життя і виконувала роль державної влади, тобто свій стан ототожнювала з державою³⁹. Ця ідеологія виводила походження еліти окремо від історії народу, яким вона керувала. Козацькі інтелектуали виводили походження свого стану від хозарських предків подібно до того, як польська шляхта обґрунтовувала своє виняткове становище у суспільстві Речі Посполитої через походження від сарматів⁴⁰. У 1708 р. в колі однодумців та соратників Івана Мазепи визріла опозиція, яка була невдоволена його пасивністю у відстоюванні українських економічних та політичних „вольностей”. Саме з цієї причини один з лідерів старшинської еліти В. Кочубей написав донос Петру I з метою приведення до влади нового гетьмана, який би ретельніше захищав українську автономію. Мазепа, який знав позицію значного кола козацької старшини щодо відстоювання автономних прав України-Гетьманщини, очолив автономістський рух, але зазнав поразки⁴¹. Після Полтави свідомо і несвідомо центральний імперський уряд створив умови, за яких автономістсько налаштовані кола козацької старшини не могли досягти економічної, а отже, і політичної могутності. Більше того, економічні інтереси козацької старшини почали задовольнятися умовами, які пропонувала їм Російська імперія.

Економічна стагнація Гетьманщини, віланізація міст та зміни в свідомості.

З кінця 40-х рр. XVIII ст. в господарському житті ранньомодерної України сталися події, які були знаковими для тодішньої економіки. Причиною поживлення економічного життя центральних полків Гетьманщини став указ імператриці Єлизавети від 1748 р., згідно з яким мали відбудовуватися Батурич, Ніжин та

Глухів⁴². Причому Батурин, за уявленнями Кирила Розумовського, розбудовувався як столиця півдня імперії⁴³.

Новий український гетьман як представник просвіченого суспільства поставив за мету в процесі відбудови міст організувати прогресивне на той час виробництво. Для цього він закликав іноземних фахівців – німців, італійців, французів. У 50-х рр. були організовані парусний завод, суконні фабрики, завод для виготовлення білого воску, свічна фабрика, сирний завод, „пильна мельниця”, машинна кузня, цегельня, фабрика з виготовлення дзеркал, гарбарня, водяні млини⁴⁴. Наступного десятиліття український гетьман продовжує будувати великі промислові підприємства. Наприклад, великий млин на річці Шовковиці⁴⁵. Деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть не налагодивши виробництва⁴⁶. Цеглу в батуринській цегельні випалювали лише до середини 60-х рр.⁴⁷, що свідчить про вузькість місцевого ринку. Важливо, що глухівська цегельня, заснована на найманій праці, була продуктивнішою, ніж батуринська, яка обслуговувалася робітниками за нарядами⁴⁸.

У 1750 р. Батурин стає резиденцією гетьмана. 1752 р. Розумовський запросив до себе на роботу на 5 років архітектора Ринальдї, який працював до березня 1757 р.⁴⁹ Для будівництва до 1755 р. у Батурині було заготовлено 8,5 млн. штук цегли. Однак тільки 5 млн. випалено⁵⁰. У 50-их рр. провадяться великі заготівлі лісу, каменю⁵¹. Протягом 1758 р. зводяться декілька будинків громадського значення, проектується великий дерев'яний будинок для гетьмана⁵². Поряд з „національними строениями” зводили і приватні будівлі за допомогою державних коштів⁵³. 1760 р. було завершено будівництво нового гетьманського будинку⁵⁴. Розумовський і надалі вкладав значні кошти в будівництво, а на схилі літ, у 1794 р., приїхав у Батурин та „предался страсти къ постройкамъ”⁵⁵.

Важливо, що економіка, яку розвивав Кирило Розумовський, через відсутність закономірностей попиту та пропозиції не могла орієнтуватись на внутрішній, а тим більше на зовнішній ринки. Вона була спрямована рукою представника нобілітету на задоволення його особистих потреб та інтересів стану в цілому. Так, господарський інститут Кирила Розумовського – Домова економічна канцелярія – проводив торговельні операції в Гетьманщині та за її межами. Наприклад, проводила закупівлю солі на Січі, продавала в Криму овече масло і купувала вино⁵⁶. Важливо, що в Домовій економічній канцелярії управлінські посади займали привілейовані бунчукові та значкові товариші⁵⁷. На будівництво промислових об'єктів та адміністративних установ йшли значні кошти з державної скарбниці та господарств Розумовського, однак вони не ставали капіталом⁵⁸. Великі витрати призвели до боргів одного з найбагатших аристократів Російської імперії та змусили його в 1754 р. користуватися грошима Генеральної військової канцелярії⁵⁹.

Це свідчить, що економіка Гетьманщини в нових умовах продовжувала залишатися натуральною, що підштовхувало суспільство до поновлення станового ладу з відповідним правом⁶⁰. Питання землі, млинів, тобто тодішнього господарства, займали важливе місце в гетьманській внутрішній політиці⁶¹. Особливо багато сіл було роздано за Івана Скоропадського⁶². Земельні підтвердження, на зразок „уневерсаль... на два млини на все угодія до мнстырца Румиловского Сосницкого...”⁶³, вибудовували господарські відносини в Гетьманщині, а відтак і відносини соціальні.

Після виникнення перепон для експорту товарів, вигідних для транспортування на великі відстані, господарство Гетьманщини зменшило темпи розвитку. Це стало особливо помітним на фоні успіхів економічно розвинених регіонів капіталістичного ранньомодерного господарства. Економіка ранньомодерної України являє собою сукупність господарств, які забезпечували своїх власників за умови позаекономічної мотивації прикріплених до землі посполитих. Найкращим та єдино можливим продуктом, який можна було продати селянину, щоб отримати гроші, була горілка та інші алкогольні напої. Тому історія алкоголю

тісно пов'язана з історією людини Центрально-Східної Європи. Гуральництво – це господарська система, що включала купівлю зернових, оплату праці старостам, винникам, воловикам та свинарям. Останні завідували худобою, яку було економічно вигідно вигодувати біля гуралень на залишках від виробництва горілки. Свідченням того, що до найприбутковіших занять належав продаж горілки, було те, що за шинкарство платили податки, тоді як за інші промисли зазвичай не платили⁶⁴. Цим найвигіднішим заняттям, крім козацької старшини, міщан, займалися і монастирі⁶⁵.

Борошномельна справа через простоту технічного обладнання, наявність енергії річок та попит на перемелювання зерна була другою дохідною справою та ключовою галуззю тодішньої переробної економіки. Усі підприємливі люди, в тому числі й управителі монастирів, послуговуючись займанщиною, загачують річки і будують млини та закріплюють свої економічні досягнення універсалами гетьманів⁶⁶. Тому видача універсалів на землю та млини набула широкого розповсюдження. Гетьманські універсали дуже часто мали такий зміст: „два млина их власнимъ коштомъ одень подъ монастыремъ, другій под Вязюнкою побудованнія”⁶⁷.

Аграризація господарства та віланізація міст належали до двох головних аспектів економічної стагнації Гетьманщини. Однією з головних причин відносного занепаду міст була розбіжність інтересів ремісників та купців⁶⁸. Оскільки міщани були головним платником податків у гетьманську казну, то українська влада намагалася підтримати міста, однак в цікавий та знаковий спосіб. Так, Іван Скоропадський підтримував так звані ратушні містечка шляхом надання навколишніх сіл⁶⁹. Бурмистри українських міст просили гетьманів допомагати їм „вспомоществованием”⁷⁰.

Для розуміння місця міщан у Гетьманщині середини століття знаковою є справа „О мещанах в Малой Россіи. Кто мещанином числится должен”. У червні 1749 р. канцелярія міністерського правління, тобто канцелярія російського правителя гетьманського уряду, звернулася з пропозицією до Генеральної військової канцелярії визначити і з'ясувати порядок належності до міщанського стану⁷¹. 25 липня 1749 р. Генеральна військова канцелярія звернулася до полків з пропозицією дати відповідь на поставлене міністерською канцелярією запитання: „В Малоросійських городах и местечках обретаючіеся обыватели какія имяно по малоросійским правам мещанами быть должны”⁷². З відповідей полкових канцелярій утворилася вищеназвана справа „О мещанах...”⁷³. За листуванням канцелярії Полтавського полку з Генеральною військовою канцелярією даний полк на 1749 р. не мав власне міщанського стану⁷⁴. Однак у північних полках міщани все-таки визначалися як „обыватели волніе, бавячіеся купеческим промислом и кои имеют препитание рукоделіем із лишенных своих земель”⁷⁵. Показово, що Єлизавета під час свого візиту до Києва жодного разу не прийняла вїїта Павла Войничя, який з членами магістрату виїздив їй назустріч у Бровари. Однак імператриця ствердила стародавні права та привілеї Києва⁷⁶.

Витіснення з зовнішнього і внутрішнього ринку українського торговельного капіталу, слабкий розвиток мануфактури та фабрики (на кріпосницькій праці), занепад кустарно-цехової промисловості призвели до стагнації міста⁷⁷. Місто перетворювалося на центр сільськогосподарської округи, населення якого значною мірою забезпечувало себе продуктами харчування. Для прикладу, за румянцівською ревізією містечко Баришівку населяли: старшина – 20 дворів (6,44%), козаки (вільні і підпомічники) – 44 двори (14,15%), духовенство – 14 дворів (4,50%), посполиті – 206 дворів (66,25%), підсусідки – 19 дворів (6,11%) та інші – 4 двори (1,26%)⁷⁸. Причому значна частина міщан займалися хліборобством⁷⁹.

Важливо, що не зовсім успішний розвиток мануфактурного виробництва в ранньомодерній Україні не належав до винятків. Мануфактури Кольберга та Петра I залежали від держаної підтримки і були швидше чужорідними вкрапленнями в тодішні економіки Франції та Росії. Занепад міст Гетьманщини

також не був лише її характерним явищем. Чисельність населення міст у XVIII ст. не зростала у всій Центрально-Східній Європі. Протягом усього XVIII ст. відсоток міського населення Російської імперії не подолав 3 % бар'єра. Господарське життя, а за ним і свідомість суспільства поволі втягувалися в історичний процес модернізації європейської цивілізації, що почалася із Західної Європи та поступово втягувала нові країни. Ось чому немає нічого дивного в тому, що ранньомодерна Україна належала до окраїни європейського господарства, а її еліта бажала увійти в XIX ст. у вбранні „золотих вольностей” XVII – XVIII ст. Процес модернізації був болісним для всіх країн. Показово, що навіть післянаполеонівська Франція, в особ своїх депутатів до парламенту, боялася ввозу англійцями чаю, оскільки, на думку народних представників, це шкодило національному характеру французів.

Отже, дослідження впливу господарського життя Гетьманщини на політичну свідомість дає можливість зробити такі висновки: економіка Гетьманщини типологічно належала до центральноєвропейських господарств, а козацька старшина до еліт Центральної Європи; економічні інтереси козацької еліти та свідомість, яка їх відображала, стали головною причиною виступу 1708 – 1709 рр.; регламентація зовнішньої торгівлі царським урядом призвела до економічної стагнації Гетьманщини та віланізації міст, що спричинило повторне закріпачення селянства та втягнуло економіку ранньомодерної України до єдиного господарства Російської імперії; в сфері політичної свідомості це підсилювало „шляхетську” свідомість еліти та сприяло її входженню в межі імперської системи цінностей, яка в свою чергу формувалася не без впливу представників ранньомодерної української еліти.

1. Некономічні фактори розвитку свідомості козацької еліти Гетьманщини будуть розглянуті в наступній статті „Легітимація козацької еліти часом як творення її політичної свідомості (1720 – 1760 рр.)”.

2. Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Спр. 5154. – Арк. 9.

3. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 3986. – Арк. 70.

4. Горобець В. „Волимо царя східного” Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К.: Критика, 2007. – 462 с.

5. Kohut Z. Russian centralism and Ukrainian autonomy: Imperial absorption of the Hetmanate: 1760s – 1830s. – Cambridge, 1988. – 358 p.

6. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII – XVIII ст.: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К. „Альтернативи”, 1997. – 367 с.

7. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native, Nobilities and Foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – 270 p.

8. Plokhly S. Tsars and Cossacks: A study of Iconography. – Cambridge, 2002. – 102 p.

9. Див.: Блок М. К сравнительной истории европейских обществ // Одиссей. Человек в истории. – 2001. – М.: Наука, 2001. – С.65 – 93. Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 40 – 48.

10. Історіографію щодо економічного розвитку Європи в ранній новий час див.: Берковський В. Економіка ранньомодерної Європи в працях західноєвропейських дослідників // Український історичний збірник. – Вип. 10. – 2007. – С. 258 – 264.

11. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P 8. Про економічну думку річнополитського суспільства див.: Corski J. Poglady merkantylistyczne w polskiej myśli ekonomicznej XVI i XVII wieku. – Wrocław. – 1958. – S. 83 – 84.

12. Див.: Флоря Б. Центральная Европа в Европе средневековья // Центральная Европа как исторический регион. Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 39.

13. Subtelny O. Domination of Eastern Europe. Native nobilities and foreign Absolutism, 1500 – 1715. – Kingston and Montreal, 1986. – P. 9.

14. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4135. – Арк. 2.

15. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 2912. – Арк. 56 – 62.

16. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 2837-2838. – Арк. 69 – 79.

17. На середину століття економіка Російської імперії давала 5% валового продукту від світового виробництва, тоді як Великобританія – 1,9%, а всі Німецькі держави – 2,9%, Франція

- 4%. Надалі європейські країни випередили Російську імперію. Див.: Дорогунцов С., Гош О. Політична економія капіталізму і післясоціалістичного перехідного суспільства. – К., 2004. – С. 238.
18. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4135. – Арк. 4, Там само. – Спр. 14829. – Арк. 1.
 19. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14829. – Арк. 12, 11; Там само. – Спр. 4135. – Арк. 7.
 20. Там само. – Арк. 20.
 21. Там само. – Спр. 18239. – Арк. 2.
 22. Там само. – Арк. 12.
 23. Там само. – Арк. 22.
 24. Там само. – Арк. 23.
 25. Там само. – Спр. 4472. – Арк. 7.
 26. Санкт-Петербургский филиал архива Российской Академии Наук. – Ф. 113. – Оп. 1. Спр. 11. – Арк. 5 – 5 зв.
 27. Там само. – Арк. 5 зв.
 28. Там само. – Арк. 6 зв. – 8.
 29. Там само. – Арк. 2.
 30. Там же. – Арк. 2 – 23.
 31. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14829. – Арк. 23.
 32. Там само. – Арк. 45 – 46.
 33. Там само. – Арк. 10.
 34. Там само.– Арк. 12.
 35. Там само.– Арк. 1.
 36. Там само.– Арк. 46 – 47; Російський державний архів стародавніх актів (далі – РГАСА). – Ф. 196. – Оп.3. – Спр. 358. – Арк. 1.
 37. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4135. – Арк. 8.
 38. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4130. – Арк. 1 – 3. Російський державний воєнно-історичний архів у м.Москві. – Ф. 52. – Оп. 1. – Спр. 1 – Ч. – Арк. 19-20. Документи з історії торгівлі між Гетьманщиною та Запорозжям див.: http://www.cossackdom.com/doc/shvedko_torg.htm.
 39. Центральная Европа как исторический регион / Отв. ред. А. Миллер. – М., 1996. – С. 41.
 40. Plokhii S. Tsars and Cossacks: A study in iconography. – Cambridge: Ukrainian research inst. in Harvard, 2001. – P. 12.
 41. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 31.
 42. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4472. – Арк. 1.
 43. Там само.– Арк. 1.
 44. Там само. – Арк. 2.
 45. Там само. – Арк. 11.
 46. Там само. – Спр. 14812. – Арк. 18.
 47. Там само.– Арк. 28.
 48. Там само. – Арк. 34.
 49. Там само.– Спр. 4472. – Арк. 3.
 50. Там само.. – Арк. 5.
 51. Там само. – Арк. 5 – 6, 8.
 52. Там само. – Арк. 8.
 53. Там само. – Арк. 10 – 11.
 54. Там само. – Арк. 6.
 55. Васильчиковъ А. Семство Разумовских. – Т. I. – СПб., 1880. – С. 461.
 56. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 51. – Оп. 3. Спр. 10901. – Арк. 1 – 4.
 57. Там само. – Спр. 11223. – Арк. 1 – 5; Там само.– Спр. 1661. – Арк. 1 – 3.
 58. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4472. – Арк. 2.
 59. Там само. – Арк. 4.
 60. Там само. – Спр. 10150. – Арк. 9 – 10.
 61. Див. лист І. Мазепи А. Тарасевичу: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 10053. – Арк.1.
 62. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 14829. – Арк. 2.
 63. Там само. – Спр. 10144. – Арк. 1.
 64. Див.: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 8481. – Арк. 43, 49 зв. РДАСА. – Ф. 196. – Оп.3. – Спр. 380. – Арк. 1.
 65. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4477. – Арк. 10, 21, 67.
 66. Див. історію господарства Петропавлівського монастиря поблизу Глухова: ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 4477. – Арк. 3 – 91.
 67. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.4477. – Арк. 50.
 68. Там само. – Спр. 10150. – Арк. 9.
 69. Там само. – Спр. 11508. – Арк. 18.
 70. РДАСА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Спр. 109. – Арк. 1 – 2.
 71. ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр. 10150. – Арк. 11.

72. Там само. – Арк. 11 – 12.
73. Там само. – Арк. 12.
74. Там само. – Арк. 31.
75. Там само. – Арк. 14.
76. Там само. – Спр. 4461. – Арк. 12.
77. Там само. – Спр. 10150. – Арк. 6.
78. Там само. – Спр. 11508. – Арк. 22.
79. Там само. – Арк. 26.

В статье исследуется экономический аспект формирования политического сознания светской элиты Гетманщины. Показано формирование украинской элиты в качестве представительницы нобилитета Центральной Европы, которое стало следствием особого места Украины как западной окраины Российской империи в имперском пространстве.

Recently much attention has been given to the study of Hetmanate economy in Early Modern Time. In the paper new facts of Cossack society economy life were presented and discussed. The Cossack elite was investigated as Central European nobility. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

УДК 930.2

Олег Васюта

ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ЧАС ВИНИКНЕННЯ «ТИСЯЧ» У ДАВНІЙ РУСІ

В історичній науці більше ста років дискутуються питання, пов'язані з давньоруськими "тисячами". У статті розглядаються засади функціонування, умови і специфіка процесу виникнення цих формувань на Русі.

«Тисяча» – поняття, яке ми часто зустрічаємо в давньоруських письмових джерелах. Однак аналіз літописних свідчень показує, що тогочасні автори використовували його не тільки для числового позначення кількості. Так, наприклад, в Іпатіївському літописному зводі під 1089 р. зазначено: «Воєводство держащоу Киевскои тысящи Яневи»¹. В цьому розумінні «тисячі» згадуються неодноразово і в XII-XIII ст.². Отже, видно, що під цим терміном давньоруські літописці розуміли певні утворення, але вони чітко не вказують на характер та час виникнення їх на Русі.

Поняття «тисяча» та «тисяцький» і загалом так звана десяткова організація давньоруського суспільства вже понад сто років привертають увагу дослідників. Однак питання часу виникнення та головних засад функціонування «тисяч» і досі залишаються дискусійними. Погляди істориків у своїй більшості збігаються лише в тому, що це поняття є похідним від десяткової організації суспільства, яка була тісно пов'язана з військовою справою³.

Будь-яка організація суспільства, тим більше десяткова, завжди має своєрідну структуру, що передбачає наявність окремих підрозділів-формувань. Б.О.Рибаків

© Олег Васюта – завідувач сектора наукових досліджень пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

вважав, що в Давньоруській державі в ієрархії цих формувань на першому місці стояла «тьма», що об'єднувала десять «тисяч» і за своєю територією відповідала великому князівству, а в додержавний період – союзу племен⁴. На нашу думку, такі висновки не підтверджуються давньоруськими письмовими джерелами домонгольського часу. Хоча деякі великі князівства, як наприклад, Київська земля, в XII–середині XIII ст. у своєму складі мали десять волостей, кожна з яких, на думку П.П.Толочка, відповідала поняттю «тисяча»⁵. В літописних та актових матеріалах до середини XIII ст. відсутні відомості про інститут темників на Русі. Вперше він з'являється після монгольської навали: «Тое же зимы (1257 р. – **О.В.**) приехаша численици, исщетоша всю землю Сужальскую и Рязанскую, и Мюромскую и ставиша десятиники и сотники, и тысящники, и темники и идоша в Ворду»⁶. Цікаво, що в інших літописних зводах при описі цих подій темники не згадуються. Побіжно це свідчить на користь того, що дане поняття для давньоруських літописців було новим та незвичним для вживання. Такі назви, як «Київська тьма», «Чернігівська тьма», існували, але з'являються вони значно пізніше – в золотоординських і кримськотатарських актових матеріалах⁷. Причому, як видно з вищенаведеної літописної статті 1257 р., вони напряму пов'язані з виплатою данини, котрою золотоординські хани обклали давньоруське населення в середині XIII ст. Таким чином, ми вважаємо, що в структурі десяткової організації суспільства на Русі традиційним найбільшим формуванням була «тисяча», що неодноразово згадується в давньоруських письмових джерелах.

Більшість відомостей про «тисячі» на Русі належать до XI–XIII ст. Тому спочатку спробуємо з'ясувати, що саме в цей час являла собою давньоруська «тисяча».

Цілком чітко це формування вперше згадується в Іпатіївському зводі під 1089 р.: «Воеводство держащу Киевской тысящи Яневи»⁸. Хоча, наприклад, А.М.Насонов та І.Я.Фроянов першу літописну згадку про «тисячу» вбачають у статті 1016 р. Новгородського першого літопису: «Князь Ярослав разгневался на гражаны (новгородців. – **О.В.**), и собра вои славны тысящу, и, обольстивъ ихъ, исече»⁹. Так чи інакше, але цілком впевнено можемо стверджувати, що в XI ст. «тисячі» вже існували на Русі. У XII ст. посада тисяцького відома в Києві, Новгороді, Чернігові, Переяславі, Ростові, Смоленську та в інших давньоруських містах. Не зникає вона і в XIII ст.¹⁰

Вище вже відзначалось, що літописці під поняттям «тисяча» розуміли певне утворення на чолі з тисяцьким. Відносно характеру цього утворення дослідники у своїх поглядах поділилися на два табори. С.М.Соловійов, В.О.Ключевський, М.М.Тихомиров, Т.Василевський вважали, що «тисяча» – це тільки військовий підрозділ міського ополчення чи «службового рицарства»¹¹. Навпаки, М.С.Грушевський, О.Є.Пресняков, Б.О.Рибаков, П.П.Толочко вказували на територіальність «тисяч»¹². Справді, літописні відомості про воеводство тисяцьких, їх участь у військових походах свідчать на користь того, що «тисячі» мали пряме відношення до військової організації суспільства в Київській Русі. Однак аналіз наявних джерел, на нашу думку, дозволяє стверджувати, що таке трактування поняття «тисяча» для XI–XIII ст. дуже спрощене.

Цілком приєднуємось до висновків тих істориків, які вказують саме на територіальність даних формувань у XI–XIII ст. Одним з перших О.Є.Пресняков, проаналізувавши літописні свідчення, звернув увагу на те, що «тисячу не можна вести, можна тільки тримати її воеводство»¹³. На нашу думку, на територіальність «тисяч» також побіжно вказує і літописний вираз «держать тысячу». «Тисящю предержашу Роману Михаиловичю и весь рядъ»¹⁴. «Яронови же тогда тысящю держащу в Перемышли»¹⁵. «Юрьевы тогда тысящюу держащу»¹⁶. «Игорь же посла Оулеба и Ивана Воитишича, и рече има: «како еста была оу брата моего, тако же боудете оу мене», а Оулебови рече: «держи ты тысячу, как еи оу брата моего держаль»¹⁷. Важливо відзначити, що вираз «держать» літописець використовував і відносно князівських територіальних володінь¹⁸. Таким чином,

князь і тисяцький саме «держать», відповідно, «отчину» і «тисячу». Зрозуміло, що якби «тисяча» позначала тільки військовий підрозділ, літописець такий вираз не використовував би, оскільки у війську можна «держать» тільки посаду воеводи. Але, на нашу думку, для вирішення цього питання важливу інформацію подає літописна стаття 1149 р. Іпатіївського зводу: «Гюрги (Довгорукий. – **О.В.**) же поеха оу Києвъ ... И седе на столе отца своего, хваля и славя Бога, и посла по Володимира по Давидовича Чернигову. И приеха Володимирь к Гюргеви и поклонися емоу. А Святослав Ольговичь поча емоу молвити: «держиши отчину мою». И тогда взя Курескъ и с Посемьемь, и Сновскоую тысячу оу Изяслава (Давидовича. – **О.В.**), Слоучьскъ, и Кльчьскъ, и вси Дреговиче»¹⁹. По-перше, як видно з літописної статті, Святослав Ольгович відбирає в Изяслава Давидовича «Сновську тисячу», яка входила до складу «отчини» Ольговичів, під якою розуміються князівські територіально-земельні володіння. Зрозуміло, що загін – «тисяча» до них не мав ніякого відношення. По-друге, «Сновська тисяча» в даному випадку переходить від одного князя до іншого, які самі ніколи тисяцькими не були. Отож літописець вказує не на зміну тисяцьких на посаді, а на перепідпорядкування окремої волості. По-третє, «Сновська тисяча» стоїть в одному переліку з «Посем'ям» і «Дреговичами», які на той час були адміністративно-територіальними одиницями володінь чернігово-сіверських князів²⁰. Таким чином, усе це дозволяє зробити висновок, що на Русі в XI-XIII ст. «тисячі», передусім, були територіальними формуваннями.

Отже, постає питання: що було основою функціонування «тисяч»? На нашу думку, відповідь треба шукати в аналізі відомостей про функції тисяцьких в XI-XIII ст.

Найбільше літописних свідчень про тисяцьких пов'язано з воєнними подіями. Так, наприклад, під час битви вони здійснюють керівництво окремими полками: «(1195 р. – **О.В.**) И тысяцький Михалко Давыдовъ со смоленскимъ полкомъ наряжень бьшетъ на полотьскыи полкъ»²¹. У 1231 р. в битві з угорцями: «Василкови (Романович. – **О.В.**) же идоушоу Оугромъ, а Демьяноу тысяцькому идущоу и инемъ полкомъ многимъ о шоуюю. Даниль (Романович. – **О.В.**) же идяше полкомъ своимъ посредъ»²². Як видно з інших літописних повідомлень, за відсутності князя, саме на тисяцьких покладався обов'язок керувати обороною міста. Так, у Галицько-Волинському літопису зазначено, що саме на місцевого тисяцького покладалася вина за здачу Перемишля угорцям у 1213 р.: «Король же посла вои многи и Лестко и придоша к Перемьшлю. Яронови же тогда тысяцю держашоу в Перемишли избеже передъ ними»²³. Ситуація повторилася у 1226 р., коли тисяцький Юрій без бою віддав Перемишль угорцям, а сам втік до Галича²⁴. Перед загрозою монгольської навали князь Данило Романович, від'їжджаючи до Угорського королівства, саме тисяцькому Дмитру передає всю владу в Києві, в тому числі, щоб «объдержати противоу иноплемьныхъ языкъ, безбожьныхъ Татаровъ»²⁵.

Згідно з літописними даними, одна і та ж людина одночасно була тисяцьким і воеводою, який під час походу у війську «нарядъ всь держаше»²⁶. Так, наприклад, 1188 р.: «Романъ (Мстиславич. – **О.В.**) же испросися оу тестя оу своего оу Рюрика (Ростиславича. – **О.В.**) на Галичь ... Рюрикъ же поусти с нимъ сына своего и Славна Борисовича воеводу»²⁷. Про те, що в цей час Славн Борисович був київським тисяцьким, довідуємося з літописної статті 1187 р.: «Того же лета с велика дни посла князь Рюрикъ (Київський. – **О.В.**) Глеба князя шюрина своего (Славна тысяцкого съ женоу) ... к великому Всеволодоу в Суждаль по Верхоуславоу за Ростислава»²⁸. Таким чином, видно, що Славн Борисович, займаючи посаду київського тисяцького, виступає і в ролі воеводи. Постає питання: була це закономірність чи поодиноким примхам князя? Можливо, таке суміщення відбувалося тільки під час військових походів?

П.П.Толочко вважає, що інститут воевод на Русі визначився в середині X ст., набувши статусу урядової посади. Такий же статус мало і тисяцтво. Але, на думку

дослідника, не кожний тисяцький одночасно був і воєводою ²⁹. Навпаки, І.Я.Фроянов дійшов висновку, що посада воєводи була тимчасовою і зумовлювалась військовою ситуацією. Між воєводою і тисяцьким, на думку історика, не було повної тотожності. Під час бойових дій кожний тисяцький – воєвода, але не кожний воєвода – тисяцький ³⁰. При вирішенні цього питання, на нашу думку, треба звернути увагу на дві літописні статті. Під 1089 р. в Іпатіївському зводі зазначено: «Священна бы цркви Печерская святяга Богородица монастыря Феодосиева Ивановъ митрополитомъ ... при благовернем князи Всеволоде державному Роуские земля и чадома ег Володимера и Ростислава. Воєводство держащу Киевской тысящи Яневи, игуменьство держащу Ивану» ³¹. В Лаврентіївському зводі під 1231 р. читаємо: «Поставлень бы Кириль епископомъ ... при князи Володимери и при сыне его Ростиславе. Воєводство тогда держащу тысяця Киевские Ивану Славновичю» ³². В обох повідомленнях мова йде про події мирного часу, але літописець згадує не просто тисяцьких, а підкреслює саме їх воєводство. Це свідчить на користь того, що виконання функцій воєводи було постійним обов'язком тисяцького. В свою чергу такі висновки доводять і ті літописні відомості, в яких чітко вказується, що за відсутності князя саме тисяцькі відповідали за організацію оборони міста. Таким чином, воєводство тисяцьких не зумовлювалось тільки воєнним часом, а як свідчать літописні статті 1089 і 1231 рр., в XI-XIII ст. було одним із головних їхніх обов'язків. Однак, на нашу думку, в цей час на Русі існувало і тимчасове воєводство, що також підтверджується письмовими джерелами. Так, наприклад, ростовський боярин Борис Жидиславич під час князювання Андрія Боголюбського у військових кампаніях 1172 і 1174 рр. двічі названий воєводою. До того ж під 1172 р. про нього зазначено, що «воєвода бе в то время» ³³. Це чітко вказує на тимчасовість такого призначення, що доводять і подальші події, пов'язані з діяльністю Бориса Жидиславича. Під час міжусобної війни в Ростово-Суздальській землі у 1177 р. він потрапив у полон до Всеволода Юрійовича. Якби Борис Жидиславич у цей час був воєводою на рівні урядової посади, то літописець, який ставиться до боярина вороже, підкреслюючи перемогу свого князя, обов'язково б про це згадав. Але він називає його не воєводою, а «думцем» ³⁴. Загалом, такий приклад тимчасового воєводства в давньоруських письмових джерелах зафіксовано не один раз ³⁵. У Галицько-Волинському літопису під 1234 р. зазначено, що князь Данило Романович «розда города боярамъ и воєводамъ» ³⁶. На перший погляд, може скластися враження, що на Русі в цей час уже існував окремий інститут воєвод. Однак, на нашу думку, треба враховувати те, що роздача міст відбувалася відразу після закінчення походу на Галич. Відповідно, біля Данила Романовича були тимчасово призначені воєводи, котрі разом із князем керували військом у поході. Через це літописець і відокремив їх від бояр. Отож, на нашу думку, наведені факти свідчать про те, що на Русі в XI-XIII ст. тільки тисяцькі були постійно діючими воєводами. Окремий уряд останніх, незалежний від тисяцьких, сформувався не раніше кінця XIII–першої половини XIV ст. ³⁷.

Відносно інституту тисяцьких інших поглядів дотримуються окремі дослідники історії Новгороду, вважаючи, що тут він виник тільки в кінці XII ст., а чіткої визначеності не отримав і в XIII ст. ³⁸. На нашу думку, з приводу цього питання правильне зауваження висловив П.П.Толочко. Не відкидаючи регіональних особливостей державного управління в Новгороді, історик вважає, що тенденція підкреслення виняткової своєрідності цього міста зайшла дуже далеко. Однак історик погоджується з тим, що перші згадки про місцевих тисяцьких відносяться до XII ст. ³⁹. На нашу думку, в цьому плані поза увагою дослідників залишилось одне важливе джерело. У так званому Іокимівському літопису, який в окремих фрагментах дійшов до нас у праці В.М.Татищева, є розповідь про хрещення новгородців. Відомий дослідник давньоруського літописання О.О.Шахматов, скептично ставлячись до існування самого літопису, вважав, що ця розповідь є достовірним історичним джерелом ⁴⁰. В.Л. Янін також підтримав

такі висновки, вказавши, що описані події підтверджуються археологічними джерелами ⁴¹. Згідно з цією розповіддю, київський князь Володимир Святославич направив з військом до Новгороду дядька Добриню і тисяцького Путятю, завданням яких було навернення місцевих жителів до християнства. Мирним шляхом здійснити це не вдалося. Новгородці на чолі з тисяцьким Угоняєм вчинили збройний опір. І тільки після того, як Путятя захопив у полон останнього, а Добриня підпалив двори, люди склали зброю ⁴². Таким чином, ці відомості можна вважати найдавнішою писемною згадкою про існування інституту тисяцьких у кінці X ст. у Києві і Новгороді. Більше того, вона чітко вказує на одну із головних функцій тисяцьких – військове керівництво.

У кінці 80-х рр. XI ст. новгородське посадництво стає формою боярського представництва, а з 1117 р. на рівних конкурує з князями, перебравши на себе їх прерогативи. Таким чином, складається враження, що в Новгороді всім завідує посадник, який також здійснює і військове керівництво ⁴³. Але, на нашу думку, це ніяким чином не вказує на те, що новгородські тисяцькі були повністю позбавлені своїх попередніх функцій. Вони і надалі беруть активну участь у військових заходах новгородців ⁴⁴. Місцевою особливістю з кінця XI ст. було те, що на чолі всіх збройних сил Новгородської землі стояли посадники, а тисяцьким відводилась другорядна роль.

Аналіз наведених фактів, на нашу думку, свідчить про те, що на Русі в XI-XIII ст., крім Новгородської землі з її специфічною системою управління, тисяцькі були постійно діючими воєводами. В свою чергу, це вказує на те, що першоосновою функціонування давньоруської «тисячі» від часу її виникнення була військова організація суспільства. Однак постає питання: представників яких верств населення вона охоплювала?

С.М.Соловйов, В.О.Ключевський та М.М.Тихомиров вважали, що тисяцькі керували тільки міським ополченням ⁴⁵. М.С.Грушевський вбачав у тисяцьких керівників народного війська не тільки міста, а й всієї волості, підкреслюючи, що вони не раз були провідниками і в княжій дружині ⁴⁶. І.Я.Фроянов дійшов висновку, що тисяцькі були воєначальниками над міщанами і селянами, які жили на території «тисячі» ⁴⁷. Навпаки, С.В.Юшков та Т.Василевський вважали, що тисяцькі здійснювали керівництво дружинниками князівських залог, які київські володарі залишали у підвладних містах ⁴⁸.

Військо доби Київської Русі, як свідчать джерела, складалося з двох формацій – дружини і «воїв» ⁴⁹. Дружина, поділяючись на старшу і молодшу, являла собою організацію військово-службової знаті, обов'язком якої була військова служба князю, на утриманні якого вона перебувала ⁵⁰. Другою складовою війська було народне ополчення, яке в період, що розглядається, ще не втратило свого значення, бо для широкомасштабних військових заходів князям не завжди вистачало однієї дружини. Основою народного ополчення був стародавній військовий лад, коли участь у війську була правом і обов'язком всіх вільних чоловіків-общинників. Так, наприклад, під 1078 р. в Лаврентіївському зводі зазначено: «И повеле (Ізяслав Київський. – **О.В.**) сбирати вои от мала до велика» ⁵¹. Збиралося народне ополчення і в наступні століття: «(1151 р. – **О.В.**) Кияне же рекоша Вячеславу и Изяславу и Ростиславу: «ать же пойдуть вси, како можетъ и хлоудъ в роуци взяти, паки ли хто не поидет, намъ же и даи ать мы сами побъемы» и тако поидоша ... и на коних и пеши многое множество» ⁵².

Уже відзначалось, що в джерелах міститься багато відомостей про тисяцьких, які під час бою керували окремими військовими підрозділами – полками. Однак літописці чітко не вказують, хто саме, дружинники чи ополченці, входили до їх складу. Полк був чисто бойовою одиницею, навіть кількість людей у ньому у давньоруський період не була уніфікованою, а визначалася воєначальниками. Полки могли складатися як з князівських дружинників, так і з «воїв» ⁵³. І.Я.Фроянов вважав, що тисяцькі завжди очолювали народне ополчення. Свої висновки він базував на тому, що тисяцькі слугували інструментом влади громади,

яка в багатьох випадках їх і обирала. Це були так звані «земські» тисяцькі⁵⁴. На нашу думку, цю тезу спростовують висновки П.П.Толочка. Історик правильно відзначив, що вважати тисяцьких представниками міської громади не дозволяє той факт, що останні дуже часто по відношенню до міста, де виконували свої функції, були прийшлим елементом⁵⁵. На перший погляд, такому твердженню суперечать відомості про виборність тисяцьких у Новгороді, але ми вже зазначали, що в даному випадку беззастережно посилалися на новгородські матеріали не можна через специфічну місцеву систему управління. Хоча і тут часто у призначенні тисяцького головну роль відігравала воля князя. На нашу думку, літописні відомості не дозволяють стверджувати, що тисяцькі керували виключно народним ополченням. У цьому плані показовою є літописна стаття 1136 р. про битву між військами Мономаховичів і Ольговичів на р. Супой. Ярополк Володимирович з братами, не дочекавшись своїх «воїв», розпочали бій. Їх «дружина лоутшая», тисяцький з боярами погналися за відступаючими половцями, але коли повернулися, своїх князів не знайшли і потрапили в полон до Ольговичів, які «держаше стягъ Ярополчи и яша бояръ много: Двда Яруновича тысяцьскаго Киевьскаго и Станислава доброго Тудьковича и прочих много»⁵⁶. По-перше, видно, що в бою народне ополчення з боку Мономаховичів участі не брало. По-друге, чітко вказується на приналежність тисяцького до складу «дружини кращої», якою він керує під час переслідування половців.

У літописних відомостях також простежується тісний зв'язок тисяцьких і з військовою організацією простого населення. Для вирішення важливих питань воєнного характеру від імені князя саме тисяцькі скликали народні збори⁵⁷. У 1147 р. при наступі на Київ Ізяслав Мстиславич посилає «тисячкою и съ стягомъ» очолити київське ополчення, яке перейшло на його бік⁵⁸. Під час облоги тисяцькі керують обороною міста, участь у якій бере все населення. Таким чином, на нашу думку, наведені факти дозволяють вбачати у тисяцьких верховних воєначальників над збройними силами всієї «тисячі», до складу яких також входили і окремі контингенти дружинників. Останні, як свідчать джерела, не завжди у повному своєму складі розміщувались у столиці князівства: «(1164 р. – **О.В.**) И посла (чернігівський єпископ. – **О.В.**) къ Всеволодичю река тако: «стрыи ти оумерль, а по Олга ти послали, а дружина ти по городомъ далече»⁵⁹. Важливо відзначити і те, що, як переконливо довів Б.Д.Греков, до складу народного ополчення входило як міське, так і сільське населення⁶⁰. Таким чином, тисяцькі були військовими намісниками князя в окремих територіальних округах – «тисячах». Загалом усі наявні джерела вказують на дуже високий статус посади тисяцького. У феодальній ієрархії вони фактично посідали друге місце після князя, що чітко доводять відомості Києво-Печерського патерика: «И бысть посланъ от Владимира Мономаха в Суждальскую землю сей Георгій, дасть же ему на руце и сына своего Георгия. По летех же мнозехъ седе Георгій Владимировичъ во Киеве, тысяцькому же своему Георгієви, яко отцу, предасть область Суждальскую»⁶¹. У 1130 р. цей тисяцький «посла убо единого от бояръ своих, сущих под ним, ..., оковати раку преподобного Феодосіа»⁶². Як видно, тисяцькому підпорядковувалися і бояри. У 1246 р. папський посол Плано Карпіні, приїхавши до Києва, де на той час не було князя, всі свої справи вирішував саме з тисяцьким, в руках якого була зосереджена вся повнота влади⁶³. Також тисяцькі неодноразово згадуються у зв'язку з дипломатичними переговорами вищого рівня, на яких стоять на чолі посольств і представляють свого князя⁶⁴. На нашу думку, такий високий статус цієї посади дозволяє значно розширити функції тисяцьких і не обмежувати їх тільки військовою організацією.

У Лаврентіївському літописному зводі під 1252 р. зазначено: «Приде Олександръ (Невський. – **О.В.**) княз великий ис Татаръ в град Володимерь ... и посадиша и на столе оца его Ярослава. Тысящю придержашю Роману Михайловичю и весь рядъ»⁶⁵. «(1206 р. – **О.В.**) Всеволодъ великий князь посла сна своего Костантина Новугороду Великому на княженъ ... И мужи новгородские

оучредивъ, отпусти ихъ с чстью и потомъ поча ряды правити»⁶⁶. «(1258 р. – **О.В.**) Олесандръ (Невський. – **О.В.**) же давъ имъ (новгородцям. – **О.В.**) рядъ и поеха с чстью въ свою очину»⁶⁷. Привертає до себе увагу те, що в багатьох літописних відомостях з князями і тисяцькими пов'язані одні і ті ж поняття – «держать», і «рядъ». У перекладі на сучасну мову термін «держать», пов'язаний з виконанням громадських функцій, означає «владарювати», а «рядъ» – «порядок»⁶⁸. Тим більше, повідомляючи про визначні події, літописці часто визначають, що це сталося при такому-то тисяцькому. Таким чином, підкреслюється статус цієї посади. Отже, літописні відомості доводять, що в руках тисяцьких була зосереджена величезна влада. Князі встановлювали порядок, а за його дотриманням слідкували тисяцькі. Прикладом застосування цих повноважень є подія 1147 р. в Києві. За відсутності князя, саме тисяцький як найголовніший представник вищої світської влади і митрополит як перша духовна особа намагалися зупинити киян і не допустити вбивства Ігоря Ольговича. Пізніше тисяцький веде переговори з міщанами, наказує, щоб тіло забитого князя перенесли з вулиці до церкви⁶⁹. Відомості про те, що тисяцькі тримають «весь рядъ», на нашу думку, вказують на зосередження в їхніх руках усієї адміністративної влади з фінансовими, судовими і поліційними функціями. Підтвердження цьому знаходимо як в літописах, так і в актових матеріалах. Так, у 1113 р. після смерті князя Святополка Ізяславича кияни «разъграбиша дворъ Путятинъ тысяцького, идоша на Жиды и разграбиша я»⁷⁰. Як видно з подальших подій, виступ був спрямований головним чином проти старого законодавства. Відповідно, першою постраждала та посадова особа, яка безпосередньо забезпечувала його функціонування, – тисяцький. Новий київський князь терміново видає свій «Устав». Головною метою Володимира Мономаха було укладання такого збірника законів, в якому встановлювались би не тільки норми кримінального і процесуального права, але і норми, згідно з якими регулювалось громадське життя. У попередній «Короткій Правді» була всього одна стаття, що не належала до кримінального права і процесу. В «Суді Ярослава Володимировича» – 4 статті. На відміну від них, в «Уставі» Володимира Мономаха з 69 статей 38 були присвячені нормам цивільного права. Передусім це стосувалося боргових відсотків, банкрутства, закупів, холопів, спадкових прав. Нове законодавство князь розробляв саме з тисяцькими⁷¹. Отож «Устав» фактично подає перелік тих правових норм, дотримання яких у повсякденному житті повинні були забезпечувати тисяцькі. В «Уставі» XII ст. новгородського князя Всеволода Мстиславича прямо вказується, що князь «поставилъ три старосты от житиыхъ людеи и от черныхъ тысяцкого, а от купцевъ два старосты, оуправливати имъ всякие дела иванская, и торговая, и гостинная, и соуд торговый»⁷². Таким чином, наведені факти дозволяють зробити висновок, що на території окремого округу – «тисячі» вся військова і адміністративна влада перебувала в руках тисяцьких. У Новгороді з його специфічною системою управління ці повноваження були значно обмежені владою посадника.

Давньоруські «тисячі» охоплювали великі території. Так, наприклад, площа «Сновської тисячі» становила близько 14 тис. кв. км. За археологічними та письмовими джерелами, тут нараховується до трьохсот поселень X–середини XIII ст., серед яких було дев'ять літописних міст⁷³. У свою чергу це дозволяє припустити, що «тисячі» поділялися на дрібніші формування. Виходячи з того, що поняття «тисяча» і «тисяцький» є похідними від десяткового поділу суспільства, привертають увагу до себе відомості про соцьких і десятників. Уперше вони згадуються в Іпатіївському літописному зводі під 996 р.: «Оустави (Володимир Святославич. – **О.В.**) по вся дни на дворе в гридници пирь творити и приходити бояромъ и гридьмъ, и соцькимъ, и десятникомъ, и нарочитымъ мужемъ»⁷⁴. У переліку осіб, які входили до найближчого оточення князя, соцьких і десятників літописець поставив поряд, що, на нашу думку, свідчить про входження їх до однієї організації управління. Про них у давньоруських письмових джерелах досить мало інформації. Більшість відомостей подається в актових матеріалах Північно-Східної

Русі XIV-XV ст. Але і ті наявні джерела X-XIII свідчать, що в цей час у системі управління на Русі ці посади мали високий статус. Так, у 1246 р. Плано Карпіні у ставках темника Куремси і хана Батия зустрів київського соцького, який вирішував якість питання⁷⁵. У 1195-1196, 1216 рр. новгородські соцькі беруть активну участь у переговорах з князями, виступають у ролі парламентарів⁷⁶. Якщо зважити на те, що у переговорах новгородців з князями завжди укладалися угоди, де обов'язково обговорювалося, на яких правах князі приходили до міста, в соцьких можна вбачати посадових осіб, які мали безпосереднє відношення до порядку і законів, за якими жила Новгородська земля. В свою чергу це вказує на прямий зв'язок між ними і тисяцькими, які в своїх руках тримали весь «рядь». Соцькі також були наділені значною політичною владою, що доводить літописна стаття 1178 р., згідно з якою князь Мстислав Ростиславич «вниде во Плесковъ и изыма сотьскеи про Бориса сновца своего, зане не хотяють сновца его»⁷⁷.

Зв'язок соцьких із законодавством доводить «Оуставъ великого князя Всеволода о церковныхъ соудехъ, и о людехъ, и о мерилахъ торговыхъ» (XIII ст.), де зазначено, що в його опрацюванні разом з князем брали участь десять соцьких. Останнім безпосередньо присвячено декілька статей документа. Так, у статті № 6 зазначено, що соцькі повинні всіма силами допомагати «домъ святеи Софии владыкамъ строити»⁷⁸. Згідно зі статтею № 15, соцькі повинні були слідкувати за торговими мерилами, а порушників «казнити близко смерти». «Сочьским и Новгорододоу» після суду відходила третина майна покараних⁷⁹. Вище вже відзначалося, що до торгових судів і «гостинних справ» безпосереднє відношення мали і тисяцькі, яким у Новгороді підлягали всі «чорні люди». На зв'язок з останніми соцьких вказує і «Устав», підкреслюючи, що третина майна порушників торгових стандартів відходить саме соцьким з міщанами. Актовий матеріал XV ст. подає відомості, що соцькі також брали участь у судах і про земельні спори⁸⁰. Фактично, соцькі у своїх руках зосереджували дуже широкий спектр судових повноважень. Особливо це стосувалося дотримання норм цивільного права. Відповідно, стає зрозумілим, чому у 1229 р. смоленський князь Мстислав Давидович в Ригу для укладання торгової угоди відправив попа Єремію і «умна мужа Пантелея» соцького. В ході переговорів були узгоджені і виписані не тільки правила торгово-фінансових відносин, але також встановлювалися норми кримінальної відповідальності за порушення громадського порядку (бійка, вбивство, аморальна поведінка), роз'яснювалась процедура вирішення конфліктів⁸¹. Загалом це і був той «весь рядь», який тримали тисяцькі. Відповідно, соцькі напряму були пов'язані з останніми. До цієї організації управління входили і десятники, які також мали відношення до судочинства. Доводить це той же «Устав» князя Всеволода: «А се изьобретохомъ въ греческомъ номоканоне, что сихъ соудовъ и тяжъ (церковних. – **О.В.**) не соудити князю, ни его детемъ, ни его наместникомъ ... ни десятникамъ не дръжати»⁸².

О.Є.Пресняков, вбачаючи у сотнях тільки міські судово-адміністративні установи, вважав, що вони не пов'язані з військовою організацією та інститутом тисяцьких⁸³. На нашу думку, такі висновки суперечать відомостям «Уставу про мости» (XIII ст.), в якому перераховані як міські, так і обласні сотні, на населення яких покладался обов'язок брати участь у будівництві і ремонті «Великого мосту» у Новгороді⁸⁴. Про зв'язок соцьких з сільським населенням також свідчить і пізніший актовий матеріал. У проєкті угоди короля польського і великого князя литовського Казимира IV з Новгородом (1470-1471 рр.) в окремій статті розглядалося питання про вбивство соцького у селі⁸⁵. Навіть ще у XVI ст. у писцових книгах для позначення людей, земель і данини окремої волості використовувався термін «сотенний»⁸⁶.

У більшості відомостей про сотні простежується їх територіально-корпоративний характер. Наприклад, на все населення сотні покладался обов'язок колективної виплати різних оброків. У грамоті волинського князя Мстислава Даниловича (1289 р.) зазначено: «Со ста по две лоукне медуо, а по две овце ... а по

толкоу со всякого ста. А на горожанахъ (берестяни. – **О.В.**) 4 гривны коунъ»⁸⁷. Окремі дослідники у цих відомостях вбачали свідчення правового протиставлення міського населення сільському⁸⁸. На нашу думку, документ не дає підстав робити такі висновки. Грамота була видана зразу після того, коли Мстислав Данилович вигнав свого племінника Юрія з Берест'я, де той сів «по светуоу безоумныхъ своихъ бояръ молодых и коромолниковъ Берестьянъ»⁸⁹. Таким чином видно, що зачинщиками запрошення Юрія, передусім, були міщани. Отож князь Мстислав, караючи всю волость «ловчим» і натуральним оброком, додатково для міста призначив ще й грошову виплату. Корпоративний характер населення сотні проявляється і в інших сферах громадського життя. Так, в 1230 р. в Новгороді між прихильниками Михайла Всеволодовича і Ярослава Всеволодовича сталися збройні зіткнення. Майно посадовців партії, що програла, новгородці «разделиша по стомъ»⁹⁰.

Літописи не подають відомостей, чи були соцькі і десятники постійно діючими воєначальниками, проте вказують, що вони безпосередньо брали участь у військових походах. У 1216 р. перед самим початком битви соцький Ларіон виступає в ролі парламентаря між двома ворогуючими таборами⁹¹. В цьому плані, на нашу думку, важливі відомості подає стаття 1231 р. Галицько-Волинського літопису. Згідно з нею, князь Данило Романович і тисяцький Дем'ян, перебуваючи в скрутному становищі, скликають віче і закликають галичан зберігати вірність князю та виступати проти його ворогів. Ті погоджуються, але головну промову виголошує соцький Микла.⁹² Авторитет останнього при вирішенні питань воєнного характеру, на нашу думку, свідчить про зв'язок соцьких з організацією ополчення. Однак наявні джерела не дають можливості простежити його детальніше.

Участь соцьких в укладанні торгових угод дозволяє припустити, що вони мали якесь відношення і до митних зборів. Давньоруські джерела домонгольського часу такої інформації не подають. Однак в актових матеріалах XIV ст. такі відомості є. В уставній двинській грамоті 1397-1398 рр. князь, жалуючи бояр і «сотского и всех своих черных людей», встановив: «А сотскому и подвойскому пошлінка с лодьи по пузу ржи у гостя»⁹³. Беручи до уваги зв'язок соцьких з торговими справами (суд, нагляд за мірами) в XIII ст., на нашу думку, можна припустити, що і раніше існували подібні митні збори. Можливо, змінювався тільки їх розмір.

Вищенаведені факти, на нашу думку, прямо чи побіжно завжди вказують на головну ознаку давньоруської сотні – територіальність. Виходячи з аналізу повноважень соцьких, можна вважати, що в X-XIII ст. давньоруська сотня являла собою адміністративно-територіальну, фіскальну і військову одиницю в державній системі управління. На думку П.П.Толочка, центрами цих утворень були невеликі міста, а загальна площа сотні в Південній Русі становила 800-1200 кв. км⁹⁴. Сотні не були виключно давньоруським винаходом. Подібні утворення, хоча і зі своїми особливостями, в цей час існували і в інших державах. Так, наприклад, в середньовічній Хорватії сотня являла собою адміністративно-територіальну одиницю, яка охоплювала землі декількох поселень з неподільними угіддями, що були у колективній власності окремих громад. У XI ст. хорватські сотники – це посадові особи, які належали до вищого соціального прошарку населення. Вони були наділені військовими і судовими повноваженнями. В їхньому віданні також був і збір податків⁹⁵. В Англії X ст. сотня – це невелика адміністративно-територіальна одиниця, з яких склалися більші округи – шайри під управлінням королівських чиновників. Під керівництвом сотників здійснювались суди, розглядались позови, вирішувались питання місцевого управління. Сотники контролювали сплату податків, організували розшук і покарання злочинців⁹⁶.

В.Л.Янін, досліджуючи «Устав про мости», дійшов висновку, що в Новгороді в обов'язки тисяцького входила організація будівництва і ремонту мосту через р. Волхов. Фінансування цих робіт покладалося на населення сотень, через що їхній перелік виділено в окремих списках і вміщено перед згадкою про тисяцького.

Відповідно, як вважає дослідник, останньому напрямку були підпорядковані соцькі⁹⁷. На нашу думку, про входження тисяцького і соцьких до єдиної системи управління переконливо свідчать літописні відомості про події 1113 р. в Києві. Після смерті князя Святополка Ізяславича кияни погромили двори посадових осіб, які в своїх руках тримали «весь рядъ». Володимир Мономах зволікав із зайняттям київського столу, через це бояри в черговий раз звернулися до князя: «Поиди княже Киеву, аще ли не поидеши, то веси яко много зло оудвигнетъся, то ти не Путятинъ (тисяцького. – **О.В.**) дворъ ни соцьких, но и ... поидуть на ятровь твою и на бояры, и на монастыре»⁹⁸. Як видно, кияни після смерті князя виступили проти діючих законів, вимагаючи змін. Першими постраждали ті особи, які слідували за дотриманням цих законів. Встановлював їх князь. Усе це доводить прямий взаємозв'язок тисяцького і соцьких в єдиній системі князівського управління.

У літописній статті 996 р. у переліку осіб князівського оточення десятники і соцькі стоять поряд. У статті 1113 р. соцькі виступають разом з тисяцьким. Таким чином, видно, що всі три посади взаємопов'язані і разом складали єдиний владний апарат, який функціонував у межах однієї територіально-адміністративної формації – «тисячі».

Усі вищенаведені факти свідчать про те, що інститут тисяцьких був тісно пов'язаний з князівською владою. Тисяцькі не тільки входили до найближчого оточення князя і стояли на чолі старшої дружини, але вони також і заміщали князів, коли останні з різних причин були у від'їзді. Крім Новгородської землі з її своєрідним державним управлінням, тисяцького завжди призначав князь. Навіть при зміні столів, тисяцькі слідували за своїм князем. Прикладом таких відносин є життєвий шлях тисяцького Рагуїла, який служив Володимирі Мстиславичу в середині XII ст. Цей князь неодноразово змінював столи і волості, але протягом двадцяти років поряд з ним був тисяцький Рагуїл. Ця посада залишалася за ним навіть тоді, коли Володимир Мстиславич взагалі не займав ніякого столу. Такий тісний взаємозв'язок між князем і тисяцьким навів окремих дослідників на думку про те, що на Русі кількість «тисяч» напряму залежала від кількості княжих столів⁹⁹. На нашу думку, такі твердження суперечать відомостям джерел. Так, у роботі над «Уставом» Володимира Мономаха брав участь білгородський тисяцький Проконій, але у Білгороді княжого столу на той час ще не існувало¹⁰⁰. Також уже згадувались статті 1213 і 1226 рр. Галицько-Волинського літопису, де перемишльські тисяцькі звинувачувались у здачі міста угорцям. У цей час Перемишлем володів галицький князь, але місцева «тисяча» функціонувала. Ще одним прикладом є літописна згадка 1149 р. про «Сновську тисячу», коли Святослав Ольгович відібрав у двоюрідних братів свої попередні володіння. В цей час він був новгород-сіверським князем. Згідно з рішенням Любецького з'їзду 1097 р., «Сновська тисяча» входила до складу «отчини» Ольговичів, являючись невід'ємною частиною домену новгород-сіверського княжого столу. Удільний княжий стіл у Сновську з'явився пізніше¹⁰¹. Таким чином, на нашу думку, на Русі «тисячі» виникли раніше, ніж більшість удільних князівських столів. Швидше за все між ними простежується зв'язок у зворотному напрямку. Якщо зіставити літописні відомості про «тисячі» і тисяцьких та появу удільних княжих столів у XI-XIII ст., виходить, що останні встановлювались у містах, які на той час вже були центрами «тисяч».

Таким чином, проведений аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що в XI-XIII ст. «тисяча» являла собою територіально-адміністративну, фіскальну і військову одиницю в державній системі влади на Русі. «Тисячі» поділялися на дрібніші формування – сотні і десятки. Кількість останніх в кожній «тисячі» швидше за все не була однаковою і залежала від кількості населення, що проживало на її території. Переважна більшість відомостей про «тисячі» належить до XI-XIII ст., але їх аналіз показує, що ці формування з'явилися на Русі значно раніше.

На даний момент в історичній науці питання відносно часу виникнення «тисяч»

на Русі залишається дискусійним. Більшість дослідників вважають, що ці формування не пов'язані зі князівською владою, а десятковий поділ суспільства встановився ще в часи родоплемінного ладу¹⁰². Навпаки, інші історики виникнення «тисяч» пов'язують саме зі встановленням і розвитком князівської адміністративної системи¹⁰³.

Усі наявні джерела свідчать, що давньоруські «тисячі», передусім, були територіальними формуваннями, першоосновою яких вважалась військова організація. З часом вони стають адміністративно-військовими і фіскальними одиницями в державній системі Русі. Зрозуміло, що їх функціонування було можливе тільки за наявності місцевого населення. Б.О.Рибаков вважав, що «тисяча» – це територія розселення малого племені, з яких склалися великі союзи. Історик, як приклад, згадує «Сновську тисячу», вказуючи, що течія р. Снов дорівнює 100 км, на яких розміщувалось десять сотень¹⁰⁴. Таким чином, за висновками дослідника, населення «Сновської тисячі» було автохтонним і етнічно однорідним, а саме формування було племінним утворенням. Однак, згідно з останніми дослідженнями, «Сновська тисяча» обіймала значно більшу територію: від Стародубського опілля на півночі до чернігівського Подесення на півдні, від замглайських боліт на заході до верхів'їв р. Убідь (права притока р. Десни) на сході. Загалом – 14 тис. кв. км¹⁰⁵. Результати археологічних досліджень засвідчили, що ця територія на рубежі IX-X ст. була залюднена дуже мало і нерівномірно. Всього близько півтора десятка сіверянських поселень у цей час функціонувало в межиріччі рр. Снов та Убідь і в Стародубському опіллі. З другої половини X ст. розпочалося активне освоєння даної території представниками різних слов'янських племен, більшість з яких були вихідцями з Середнього Подніпров'я. Але цьому переселенню передували походи київських князів і поява дружинних таборів, що дали початок літописним містам Сновську і Стародубу. Саме факт входження до складу Давньоруської держави і призвів до того, що ці землі потрапили в орбіту діяльності київських володарів, спрямованої на переселення в незалюднені регіони частини населення з підвладних територій. Остаточо кордони «Сновської тисячі» сформувалися в кінці X – на початку XI ст.¹⁰⁶. Отже, саме в цей час і була утворена нова адміністративно-військова одиниця володінь київських князів – «Сновська тисяча». Причому поділ на тисячі на рубежі X-XI ст. не був нововведенням. Різномісний склад населення та час утворення вказує на те, що «Сновська тисяча» являла собою не племінне, а державне формування. Таким чином, утворення територіальних одиниць – «тисяч» на Північному Лівобережжі було прямим наслідком встановлення тут влади київських князів. Тому, на нашу думку, вперше цей територіальний поділ з'явився на тих землях, які були ядром Давньоруської держави, – Київському Подніпров'ї.

Як відзначалося вище, десятковий поділ суспільства і похідні від нього територіально-адміністративні формування відомі у різних народів світу. Однак час і умови їх виникнення мали як спільні, так і своєрідні особливості.

Так, Ю.В.Бромлей, досліджуючи цей процес у Хорватії, відзначив, що десяткова організація війська, змінивши родоплеменну на останній стадії розвитку первісного ладу, наклала відбиток на суспільно-адміністративний устрій слов'ян лише на тих територіях, які були ними заселені вже після переходу до цієї нової військової системи. Відповідно, це відбулося там, де у слов'ян за наявності десяткової військової організації були відсутні суспільно-адміністративні територіальні утворення, які виростили безпосередньо з родоплеменного ладу. Подібне явище спостерігається не тільки у слов'ян. В Англії поява десяткової адміністративної системи пов'язана з англосаксонським завоюванням початку VII ст.¹⁰⁷.

Особливістю появи десяткового поділу суспільства у євреїв було те, що його встановлення відбулося з волі верховного керманіча під час «мандрування» народу. Мойсей, щоб впорядкувати управління і суд, уперше призначив тисяцьких, сотників, п'ятдесятників і десятників, які підкорялися йому особисто. При новому поділі родоплеменні формації не враховувались. Потрібен він був і для воєнних

цілей. У дорозі євреї воювали з багатьма супротивниками і перемагали, що можна було зробити не юбою, а організованим військом ¹⁰⁸.

Десяткова система поділу суспільства існувала і у перуанських індіанців. Пов'язана вона була з організацією війська в Інкській державі. Встановлення її центральною владою фактично по-новому «перекроїло» в родовому плані попередній устрій племен ¹⁰⁹.

Ще на початку XIX ст. адигейці за своїм внутрішнім устроєм поділялися на племена, які складалися з колін. Кожне коліно поділялося на роди, а останні – на сім'ї. Однак незалежно від цього існувала чітка система адміністративного управління, яка базувалася на функціонуванні окремих територіальних одиниць – сотень і десятків. У межах останніх мішано жили представники різних колін і родів. За тим же принципом здійснювалось і судочинство. На території окремого округу діяв суд, що складався з десяти представників сотні ¹¹⁰.

У монголів десяткова організація суспільства і пов'язані з нею воєнно-територіальні формування були запроваджені Темуджином у кінці XII ст. Цьому передувала громадянська війна. Навколо Темуджина об'єдналися вихідці з різних племен, яких вже не задовольняв старий родовий уклад життя. Їм протистояли «племена» на чолі зі старійшинами і родовою знаттю. Після перемоги Чингісхан замість попередньої конфедерації племен створив єдину державу з чіткою вертикаллю влади. Причинами таких перетворень були як внутрішні родові конфлікти, так і постійна зовнішня загроза. Згідно з новими законами, племінний поділ ліквідувався, а все населення розділялось на десятки, сотні, тисячі і тьми. Відповідно, були утворені територіальні військово-адміністративні одиниці – улуси. Останні поділялися на дрібніші формування. Старі самоназви племен були замінені однією для всього народу – монголи ¹¹¹. Таким чином, ліквідувався родоплемінний сепаратизм, і була створена потужна військова організація, яка дозволила не тільки ефективно боронитися, але й здійснювати загарбницькі походи. Результат – створення гігантської імперії.

Отже, вищенаведені факти, на нашу думку, вказують на те, що десяткова організація суспільства не була породженням родоплемінного ладу. Як справедливо відзначив Б.Д. Греков, цей устрій сам по собі додаткового поділу на десятки, сотні і тисячі не потребував. Він був необхідним при ширших об'єднаннях цільового призначення ¹¹². Відповідно, десяткова організація суспільства не виникла сама по собі. Вона, так би мовити, була нав'язана родоплемінному устрою новими потребами часу. Цей процес в окремих народів мав свої особливості. Однак у більшості випадків такі перетворення відбувалися в суспільстві, яке перебувало на стадії розкладу родоплемінного ладу в період наявності постійної зовнішньої військової небезпеки.

У першій половині VIII ст. Хозарський каганат почав інтенсивну експансію на північ та північний захід від своїх старих центрів і володінь. Крім Волзької Булгарії, хозари обклали даниною і слов'янські племена, серед яких були і літописні поляни. Але вони, на відміну від інших, першими досить швидко позбулися цього тягара. З початку IX ст. київські володарі вже самі проводять наступальні військові акції. Зрозуміло, що таким змінам передували соціально-політичні перетворення.

Згідно з літописними відомостями, до ареалу розселення полян належить територія Середнього Подніпров'я ¹¹³. Їх пам'ятки в сучасній науці об'єднані в археологічну культуру типу Луки Райковецької. Згідно з останніми дослідженнями, формування цієї культури в Середньому Подніпров'ї відбулося у VIII ст. Причому в даному регіоні її підосновою була не лише празька, як це відбувалося при формуванні культури Луки Райковецької між Дністром і Прип'яттю, а й інші археологічні культури. Слов'янське населення, яке у VI-VII ст. прийшло із заходу у Середнє Подніпров'я, злилося в цьому регіоні з нащадками київської і колочинської культур. Саме з VIII ст. у Середньому Подніпров'ї, порівняно з попереднім часом, спостерігаються зміни як в археологічному

матеріалі, так і в організації поселень, що фіксує виникнення нової культури ¹¹⁴. Відповідно, полянське об'єднання сформувалося на різноетнічній основі. Змішування різних племінних груп сприяло швидшому, ніж у сусідів, що формувалися на одній племінній основі, соціальному прогресу, руйнуванню старих родових устроїв ¹¹⁵. Загалом синкретичний характер культур свідчить про те, що вони формуються на базі політичного утворення, бо саме процесу державотворення характерна етнічна строкатість ¹¹⁶. На нашу думку, формування культури Луки Райковецької в Середньому Подніпров'ї не випадково збігається у часі з експансією хозар на слов'янські землі. Зовнішня небезпека завжди є фактором прискорення внутрішніх об'єднавчих процесів і, відповідно, державотворення. В свою чергу це призводило до активного руйнування родових устроїв. Як приклад, є ситуація в Литві у першій половині XIII ст., коли агресія хрестоносців призвела до швидкого об'єднання окремих племен в єдине державне утворення.

У давньоруських літописах зафіксована легенда про те, що хозарське панування закінчилося тоді, коли замість данини «Поляне и вдаша от дыма мечь» ¹¹⁷. У буквальному розумінні ці слова сприймати недоречно. Однак, на нашу думку, тут відображені зміни в організації суспільства у полянському об'єднанні. А саме – введення незалежного від родового устрою військового десяткового поділу всього населення. Як наслідок, швидше за все, в цей час і були утворені територіальні мобілізаційні округи – «тисячі». Насамперед, такі реформи перетворили полянське об'єднання на єдину військово-політичну організацію. Відповідно, значно розширювались повноваження центральної влади і безпосередньо самого князя. Тепер хозарам протистояли не окремі роди і племена, а єдиний народ-військо з централізованим управлінням. Усе це дозволило київським володарям не тільки звільнитись від хозарської данини, але й самим розпочати активні зовнішні військові акції.

Таким чином, підсумовуючи все вищевикладене, можна зробити висновок, що давньоруська «тисяча» являла собою територіальне формування, в основі якого був десятковий поділ суспільства. Він не пов'язаний з родоплемінним ладом і не є його породженням. Першоосною десяткового поділу була військова організація населення, яка перетворювала окремі роди на єдиний народ-військо і прискорювала державотворчі процеси. Специфіка об'єднання (різноетнічність) і зовнішня небезпека ворожої агресії були причиною того, що ця організація суспільства вперше встановилася в полянському союзі на рубежі VIII-IX ст. Відповідно, в цей час утворилися і «тисячі». Спочатку вони являли собою мобілізаційні військово-територіальні округи. З подальшим зміцненням влади князів «тисячі» стають адміністративно-фіскальними одиницями в системі державного управління на Русі, не втрачаючи свого військового значення доти, поки у війнах використовувалося народне ополчення. На таких засадах «тисячі» функціонували протягом усієї доби Київської Русі, не зазнавши значних змін і в XIII ст. у післямонгольський час.

1. Полное собрание русских летописей (Ипатьевская летопись). – М., 1962. – Т.2. – Стб. 199.
2. Там само. – Стб. 384, 733; ПСРЛ (Лаврентьевская летопись). – М., 1997. Т.1.– Стб. 457.
3. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – М., 1988. – КН.1. – Т.1. – С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в десяти томах. – М., 1987. – Т.1.: Курс русской истории. – Часть 1. – С. 175; Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1991. – Т.1.: До початку XI віка. – С. 390-392; Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий // Записки историко-филологического факультета Императорского Санкт-Петербургского университета. – Часть XC. – СПб., 1909. – С. 170; Греков Б.Д. Київська Русь. – К., 1951. – С. 307-308; Фроянов И.Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Л., 1980. – С. 210-215; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – М., 1982. – С. 255; Куза А.В. Новгородская земля. // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 148, 167-169; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1988. – С. 97-99.
4. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255, 530.
5. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 97-99.
6. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 474-475.

7. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т.2.: 1506-1544. – С. 4-5.
8. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 199.
9. Новгородская первая летопись Старшего и Младшего изводов. / Под ред. А.Н.Насонова. – М.-Л., 1950. – С. 174; Насонов А.Н. «Русская земля» и образование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 78; Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 162-163.
10. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 292-293, 307, 324, 535; Юшков С.В. Русская правда. Происхождение, источники, её значение. – М., 1950. – С. 213; Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – М., 1976. – С. 161; Абрамович Д.И. Киево-Печерський патерик. (Вступ. Текст. Примітки). – К., 1991. – С. 5.
11. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – КН.1. – Т.1. – С. 223; Ключевский В.О. Сочинения в девяти томах. – Т.1. – С. 175; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М., 1956. – С. 227; Василевский Т. Организация городской дружины и её роль в формировании славянских государств. // Становление раннефеодальных славянских государств. Материалы научной сессии польских и советских историков. Киев, 1969 г. – К., 1972. – С. 114-115.
12. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1993. – Т.3.: До року 1340. – С. 235; Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 170; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255; Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 97-99.
13. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 170.
14. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 473.
15. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 733.
16. Там само. – Стб. 748.
17. Там само. – Стб. 324.
18. Там само. – Стб. 384.
19. Там само. – Стб. 384.
20. Зайцев А.К. Черниговское княжество. // Древнерусские княжества X-XIII вв. – М., 1975. – С. 89-96, 104-109.
21. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 691.
22. Там само. – Стб. 767.
23. Там само. – Стб. 733.
24. Там само. – Стб. 748.
25. Там само. – Стб. 782.
26. Там само. – Стб. 565.
27. Там само. – Стб. 661-662.
28. Там само. – Стб. 658.
29. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 211, 222.
30. Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 210.
31. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 199.
32. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 456-457.
33. Там само. – Стб. 364, 365.
34. Там само. – Стб. 384.
35. Там само. – Стб. 272, 515, 516.
36. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 771.
37. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч.1. – С. 42.
38. Подвигина Н.Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого в XII-XIII вв. – М., 1976. – С. 111.
39. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 218-219.
40. Шахматов А.А. Общерусские летописные своды XIV-XV вв. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1900. – № 11. – С. 183, 185.
41. Янин В.Л. День десятого века. // Знание – сила. – 1983. – № 3. – С. 17; Янин В.Л. Как и когда крестили новгородцев. // Наука и религия. – 1983. – №11. – С. 28, 30-31.
42. Татищев В.Н. История Российская. – М.-Л., 1962. – Т.1. – С. 112-113.
43. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород. – М., 1977. – С. 29-39; Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в древней Руси. – Л., 1983. – С. 219. Новгородская первая летопись... – С. 251, 264.
44. Там само. – С. 284.
45. Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. – КН.1. – Т.1. – С. 223; Ключевский В.О. Сочинение в девяти томах. – Т.1. – С. 175; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С. 227.
46. Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.3. – С. 235.
47. Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 207, 210.
48. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С. 61; Василевский Т. Организация городской дружины... – С. 114-115.
49. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Ч.1. – С. 13-21; Грушевський М.С. Історія України – Руси. – К., 1993. – Т.3. – С. 248-251; Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 310-

- 334; ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 118, 800.
50. Горский А.А. Древнерусская дружина. (К истории генезиса классового общества и государства на Руси) – М., 1989. – С. 86.
51. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 201.
52. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 433-434.
53. Там само. – С. 246, 298, 325.
54. Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 210-211.
55. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 224.
56. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 304; ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 298.
57. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 347.
58. Там само. – Стб. 325-326.
59. Там само. – Стб. 523.
60. Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 314-320.
61. Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. – С. 5.
62. Там само. – С. 84; ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 293.
63. Джованни дель Плано Карпини (архиепископ Антиварийский). История монголов, именуемых нами татарами. // История монголов. – М., 2005. – С. 300.
64. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 249, 739, 746; Новгородская первая летопись ... – С. 252, 253, 268.
65. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 473.
66. Там само. – Стб. 423.
67. Там само. – Стб. 475.
68. Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1977. – Вып. № 4. – С. 224; Ожёгов С.И. Словарь русского языка. – М., 1984. – С. 615.
69. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 349, 353-354.
70. Там само. – Стб. 275.
71. Юшков С.В. Русская правда. – С. 213, 336.
72. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 164.
73. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів, 1995. – С. 78-83; Васюта О.О. «Реєстр чернігівських границь» XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 27-35.
74. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 110-111.
75. Джованни дель Плано Карпини (архиепископ Антиварийский). История монголов, именуемых нами татарами. – С. 322.
76. Новгородская первая летопись... – С. 235-236, 256.
77. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 608.
78. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 155.
79. Там само. – С. 156.
80. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – М., 1988. – С. 224.
81. Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX-XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. – М., 1980. – С. 27-28.
82. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 155.
83. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 188.
84. Древнерусские княжеские уставы XI-XV вв. – С. 149-150; Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. – С. 110.
85. Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.-Л., 1949. – № 77.
86. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – С. 225.
87. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 932.
88. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – С. 225.
89. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 928.
90. Новгородская первая летопись... – С. 278.
91. Там само. – С.256.
92. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 763-764.
93. Павлов-Сильванский Н.П. – Феодализм в России. – С. 223-224.
94. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 98-99.
95. Бромлей Ю.В. К вопросу о сотне, как общественной ячейке у восточных и южных славян в средние века. // История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963). – М., 1963. – С. 76, 88.
96. Штокмар В.В. История Англии в средние века. – Л., 1973. – С. 22; Савело К.Ф. Раннефеодальная Англия. – Л., 1977. – С. 84-90; Мельникова Е.А. Меч и лира. Англосаксонское общество в истории и эпосе. – М., 1987. – С. 30.
97. Янин В.Л. Очерки комплексного источниковедения. – С. 105, 109-110.
98. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 276.
99. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С. 218-219.
100. Юшков С.В. Русская правда. – С. 213.

101. Васюта О.О. Сновська тисяча в системі взаємостосунків чернігово-сіверських князів у XI-XIII ст. // Сумська старовина. – 2003. – № XI-XII. – С. 13, 15-16.
102. Хлебников Н.И. Общество и государство в домонгольский период русской истории. – СПб., 1871. – С. 96; Грушевський М.С. Історія України – Руси. – Т.3. – С. 233; Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – СПб., К., 1907. – С. 77-78; Дьяконов М.А. Очерки общественного и государственного строя древней Руси. – СПб., 1912. – С. 184; Фроянов И.Я. Киевская Русь. – С. 210-215; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255.
103. Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси. – С. 170; Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – С. 59-62, 275-279; Кучкин В.А. Институт тысяцких в средневековой Руси. // Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории. – М., 1993. – С. 46-48.
104. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв. – С. 255.
105. Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі. – С. 78-83.
106. Васюта О.О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X-середині XIII ст. // Русь на перехресті світів (міжнародні впливи на формування Давньоруської держави) IX-XI ст. Матеріали міжнародного польового археологічного семінару (Чернігів-Шестовиця, 20-23 липня 2006 р.). – Чернігів, 2006. – С. 17-26.
107. Бромлей Ю.В. К вопросу о сотне ... – С. 87, 89.
108. Біблія, або Книги Святого Письма і Нового Заповіту. – М., 1988. – С. 76, 162.
109. Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 306.
110. Там само. – С. 306.
111. Гумилёв Л.Н. Поиски вымышленного царства (легенда о «государстве пресвитера Иоанна»). – М., 1970. – С. 172-173.
112. Греков Б.Д. Київська Русь. – С. 307-308.
113. ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 5.
114. Петрашенко В.О. Формування культури типу Луки Райковецької у Середньому Подніпров'ї. // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 230-239.
115. Моця О.П. «Поляне яже ныне зовомая Русь». // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 152; Етнічна історія давньої України. Колективна монографія. – К., 2000. – С. 209-210.
116. Лесман Ю.М. К теории этногенеза: Этногенез древнерусской народности. // Скифы. Сарматы. Славяне. Петербургский археологический сборник. – СПб., 1993. – С. 100.
117. ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 17.

"Тысяча" – понятие, которое часто встречается в древнерусских письменных источниках. Анализ летописных известий показал, что "тысяча" – это территориальное формирование, изначальной основой функционирования которого была десятичная военная организация общества. Она не связана с родоплеменным строем. Специфика объединения и опасность вражеской агрессии стали причиной военной реорганизации полянского союза на рубеже VIII-IX вв. В результате этого возникли мобилизационные территориальные округа – "тысячи" с единым централизованным управлением. С последующим укреплением княжеской власти они становятся административно-фискальными единицами в системе государственного управления на Руси.

In historical science has been discussed more than hundred years old rus "thousands". In article are considered basics of function, conditions and specific of process of rising these societies in old rus period.

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 328(477):37(09)

Анатолій Боровик

●

ПОЛІТИКА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ ЩОДО ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗА ЧАСІВ ВИБОРЮВАННЯ ДЕРЖАВНОСТІ (1917-1920 рр.)

У статті мова йде про політику Центральної Ради, урядів гетьмана П. Скоропадського та Директорії УНР щодо створення мережі загальноосвітніх шкіл національних меншин.

З'ясовується комплекс проблем, які доводилось вирішувати з освітніх питань, та особливості формування мережі шкіл національних меншин залежно від змін історичних подій.

Метою даної статті є дослідження проблем формування мережі шкіл національних меншин. В українській історичній літературі вказана тема залишається маловивченою.

Етнонаціональна своєрідність України як багатонаціонального регіону вимагала грамотного вирішення національного питання. Тому відносно національних меншин Центральна Рада проводила ліберальну політику. Уже в квітні 1917 р. Український національний конгрес гарантував їм усі політичні права.

З прийняттям II Універсалу в липні 1917 р. було реорганізовано Центральну Раду з виділенням 25% місць трьом найчисельнішим національним меншинам: росіянам, євреям і полякам. Вони також були представлені у Генеральному секретаріаті, а згодом і у Кабінеті Міністрів УНР. III Універсал (листопад 1917 р.) визнав повне право за національними меншинами на вільний національний розвиток і уповноважив виробити статут національно-персональної автономії, остаточно затверджений 22 січня 1918 р. [1, с. 1739].

На освітянському рівні обговорення питання про забезпечення прав національних меншин було започатковано на I Всеукраїнському учительському з'їзді 5-6 квітня 1917 р. Хоч детального розгляду воно не мало, але в загальних постановках з'їзду було вказано, що школа в Україні «повинна бути національною, тобто українською, з забезпеченням прав меншостей» [2].

Надзвичайно важливим етапом у формуванні мережі національних шкіл в Україні стала нарада у справі організації народної освіти, яка проходила 15-20 грудня 1917 р. у м. Києві. На нараді були представники найчисельніших народів України: українці, росіяни, поляки, євреї [3, с. 3]. Основною проблемою

© Боровик Анатолій Миколайович – завідувач кафедри Чернігівського педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, доктор історичних наук, професор.

обговорення було управління народною освітою в умовах багатонаціонального складу населення України. Одним з головних принципів керівництва освітою мав стати вільний розвиток національних шкіл. Відповідно до проголошеної III Універсалом національної політики, де було заявлено: «Народам великоруському, єврейському, польському та іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права свободи самоврядування в справах їх національного життя», нарада вирішила загальне управління шкільними справами кожної національності передати відділам народної освіти національних генеральних секретаріатів і шкільним радам при них. На місцях під керівництвом відповідних секретаріатів створювались національні ради освіти: губернські, повітові, міські, сільські та інші. До їх компетенції входило все, що стосувалось освітньої справи даної національності, за винятком загальнодержавних справ, які розроблялись і контролювались Генеральним секретаріатом освіти і були обов'язковими до виконання для всіх національностей.

Генеральний секретаріат освіти мав об'єднати діяльність усіх національних освітніх інституцій України, до складу його входила також Генеральна рада освіти. Вона була представлена національними радами освіти (по одному від росіян, євреїв і поляків та 4 від українців), національними центральними учительськими організаціями та представниками від спілки міст й земств.

Національні меншини, які проживали в Україні, мали право створювати свої національні ради освіти. До їх складу входили представники від місцевих громад, самоврядування, відповідної національної спілки учителів. Фінанси, які виділялись Генеральним секретаріатом освіти на шкільні потреби, розподілялись між національними секретарствами пропорційно кількості населення кожної національності.

Для втілення рішень наради в практичну площину Всеукраїнською шкільною радою у кінці грудня 1917 р. – на початку січня 1918 р. були розглянуті питання про «передачу національних шкіл тим чи іншим секретарствам» та про створення спеціального «статистичного апарату для з'ясування засобів розподілення шкіл по національностях» [4, арк. 54, 58]. Шкільною радою було створено комісію по обстеженню шкільного господарства України, національного складу учнів. До неї увійшли представники від секретарств великоруських справ – І. Троцький, єврейських – Стражук і польських – Кульчицький. Головою комісії став П. Холодний [5, арк. 1]. Комісія на своїх засіданнях 15 і 17 січня 1918 р. виробила спеціальну анкетну картку, за якою педагогічним радам шкіл потрібно було визначити спеціальні комісії з участю представників національних меншин, яких обирали органи місцевого самоврядування, і дати відповіді на питання щодо приміщень, меблів, навчального обладнання та національного складу учнів. Відповідь на останній пункт, тобто національність учнів, повинні були давати батьки у спеціальній окремій анкеті, завірених їхніми підписами [6, арк. 7].

Але у зв'язку із захопленням частини України разом із столицею м. Києвом більшовицькими військами оперативно віддрукувати анкету в необхідній кількості та розіслати її по школах не вдалось. Відновлено владу Центральної Ради було лише у березні 1918 р. Відразу ж відділ статистики департаменту загальних справ Міністерства народної освіти УНР підготував спеціальні пояснення щодо заповнення анкетних карток та розпочав пересилку їх до шкіл. Термін повернення анкет до міністерства був встановлений 15 квітня 1918 р., та виконати цю справу своєчасно у тих умовах було просто неможливо. Господарська розруха паралізувала роботу залізниць, а разом з тим і поштових перевезень, тому надходження анкетних карток до місць призначення тривало до липня. Крім того, за цей час до влади в Україні прийшов гетьман П. Скоропадський, і не в усіх директорів шкіл і нових керівників місцевих органів влади було бажання виконувати розпорядження неіснуючого уряду.

До Міністерства освіти анкетні картки надійшли з Волинської, Київської,

Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній.

Характерною особливістю проведеного анкетування було те, що у школах, де навчались представники різних національностей, спостерігалось небажання проводити поділ навчальних приміщень, кабінетів, обладнання та засобів навчання між представниками різних національностей. Керівники шкіл та й педагогічні колективи розуміли, що поділ усього шкільного майна не сприятиме порозумінню між представниками різних національностей, які проживали в Україні. В таких ситуаціях завжди будуть обділені і незадоволені. Крім того, поділ шкіл міг привести і до зменшення навчального навантаження учителів, а разом з тим і до зменшення і так мізерної заробітної плати. Ось тому у деяких анкетних картках вказувалось також і ставлення учителів та директорів шкіл до поділу шкільного майна.

Особливу увагу освітянське керівництво звернуло на підрахунки національного складу учнів у державних вищих початкових та середніх школах, тобто у тих, що підлягали поділу. У вищих початкових школах він був таким, як це показано в таблиці [7].

Національний склад учнів державних вищих початкових шкіл

№	Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість опитаних	Національність			
					Росіян	Євреїв	Поляків	Українців
1.	Волинська	25	3442	3328	314	768	294	1889
2.	Катеринославська	17	2589	2441	694	178	20	1203
3.	Київська	87	17093	15634	1299	2476	441	11374
4.	Подільська	32	4132	3969	239	1024	262	2412
5.	Полтавська	32	4124	4013	89	179	19	3708
6.	Харківська	17	2070	1981	271	14	26	1650
7.	Херсонська	6	1704	1634	297	287	61	962
8.	Чернігівська	56	5764	4816	579	537	46	3611
	Разом:	272	40918	37816	3782	5463	1169	26809

Отже, у восьми губерніях України було проведено анкетування 272 державних вищих початкових шкіл. У них взяли участь 37816 учнів, тобто 92,4 % від загальної кількості. Найповніші показники національного складу учнів отримали з 32 шкіл Полтавщини - 97,3 % від загальної чисельності учнів цих шкіл, а найменше з 56 шкіл Чернігівщини - 83,5 %. За результатами анкетування більшість учнів вищих початкових шкіл - 26809 (70,9 %) були українцями, учнів єврейського походження було 5463 (14,4 %), росіян - 3782 (10 %), поляків - 1169 (3,1 %) та представників інших національностей - 593 (1,6 %).

По губерніях національний склад учнів державних середніх шкіл був таким: [8, арк. 39]

Національний склад учнів гімназій та реальних шкіл

№	Губернії	Кількість шкіл	Кількість учнів	Кількість опитаних	Національність			
					Росіян	Євреїв	Поляків	Українців
1.	Волинська	16	5653	5289	559	2158	477	2051
2.	Катеринославська	23	8671	7435	2280	1572	290	2652
3.	Київська	40	10909	9482	2237	3122	661	3401
4.	Подільська	19	4338	3987	399	1609	249	1704
5.	Полтавська	34	10952	8859	1166	1682	292	5516
6.	Харківська	18	4621	4078	807	191	121	2907
7.	Херсонська	6	2126	1273	204	579	28	461
8.	Чернігівська	39	13445	10475	2181	3079	437	4694
	Разом:	195	60715	50878	9833	13992	2555	23386

Отже, у 195 державних середніх школах дали відповідь на анкету 50878 осіб, тобто 83,8 % від складу учнів цих шкіл. Якщо у Волинській та Подільській губерніях анкетування пройшли понад 90 % складу учнів, то у Харківській – відповіді отримали лише від 59,9 % учнів, у Чернігівській – від 77,9 %, Полтавській – від 80,9 %. Анкетування показало, що найбільшу частину учнів становили українці – 46 %, росіяни – 19,3 %, євреї – 27,5 %, поляки – 5 %, представники інших національностей – 2,2 %.

Які ж наслідки проведеного опитування?

Міністерству освіти не вдалось отримати повні, узагальнюючі, об'єктивні відомості про національний склад учнів та стан матеріально-технічної бази державних вищих початкових та середніх шкіл. Однією з основних причин цього було небажання керівників шкіл і значної частини учителів вищих початкових, реальних шкіл та гімназій проводити розподіл шкільного майна між представниками національних меншин, хоч вони не були проти створення національних шкіл. На остаточні результати анкетування значною мірою вплинув державний переворот в Україні. З приходом до влади у кінці квітня 1918 р. гетьмана П. Скоропадського та зміною керівника освітнього міністерства змінилось і ставлення до національної політики. Особливо це проявилось у припиненні діяльності національних міністерств. Та й міністр освіти М. Василенко був противником поділу шкіл. А за такої позиції вищого державного керівництва «низи» відчули, що поділу шкіл між найчисленнішими національними громадами не відбудеться. Ось тому заповнення анкетних карток тривало аж до грудня 1918 р., та й виконали цю роботу не в усіх школах. Тому поставленої мети це опитування не досягло.

Польське населення вітало утворення Генерального секретаріату польських справ при Центральній Раді. Він об'єднав діяльність їх національної громади та інформував поляків про різні напрями своєї роботи і у тому числі про створення національних шкіл. Знаючи про перспективи розподілу шкільного майна, представники національних меншин бажали якомога скоріше вирішити цю проблему. Поляки привернули на свій бік і частину українського населення католицького віросповідання.

Утворення національних секретарств великоруських, польських та єврейських справ розпочалось у листопаді 1917 р. Але, захопившись вирішенням загальних справ реформування школи, Центральна Рада та й Генеральний секретаріат освітніх справ випустили з поля зору питання координації діяльності національних секретарств освіти. Не було чітко визначено їх стратегічних та найближчих завдань, не вироблено системних заходів діяльності, і взагалі була відсутня взаємодія у їх роботі. Основним недоліком освітянського керівництва стала невизначеність шляхів і термінів поділу шкільного майна та формування мережі національних навчальних закладів.

Отже, реалізувати плани поділу шкільного майна між найчисельнішими національними меншинами через різні організаційні проблеми так і не вдалось. Проте формування мережі національних шкіл успішніше йшло шляхом їх новоутворення. Так, у 1917-1918 навчальному році польським населенням і «майже виключно за власні кошти» було створено більше тисячі початкових шкіл та 39 середніх навчальних закладів. У польських школах навчалось 14546 дітей і працювало 2158 учителів [9, арк. 14]. Точніших даних про мережу польських шкіл цього періоду добути не вдалось, тому що не всі матеріали про роботу національних шкіл свого часу надійшли до архіву. Під час передачі справ діловодства департаментів освіти національних міністерств голова комісії по їх прийому С. Ходиковський вказував, що «окремого списку польських шкіл департамент освіти не здав» [10, арк. 4].

Прикро, але й основні архівні матеріали, що стосувалися формування мережі єврейських шкіл, також зникли у ході їх передачі до архіву. З приходом до влади більшовиків 15 травня 1919 р. старший діловод архіву Народного комісаріату

освіти С. Ходиковський у заяві до завідуючого загальним відділом Наркомосу повідомляв, що 3 вересня 1918 р. представники Міністерства освіти Н. Мирович та М. Нікітенко у зв'язку з ліквідацією департаменту колишнього Міністерства єврейських справ, принесли до архіву «21 пачку паперів». У березні 1919 р. ці матеріали перенесли до справ управління Київської шкільної округи. При перевірці наявності документів з'ясувалося: «зникли 11 пачок» [11, арк. 24]. Таким чином, матеріали, що стосувалися формування мережі національних шкіл, були втрачені ще у період революції.

У результаті проведеного загальнодержавного анкетування шкіл у квітні – грудні 1918 р. були також отримані відомості про мережу шкіл національних меншин. На основі архівних матеріалів складена узагальнююча таблиця про наявність цих шкіл у чотирьох губерніях України на 1918 р. [12, арк. 60-73].

Мережа шкіл національних меншин

№	Губернії	Всього шкіл	Єврейських	Польських	Чеських	Німецьких	Латиських	Литовських
1	Волинська	139	91	38	9	1	-	-
2	Катеринославська	203	63	18	-	111	5	6
3	Полтавська	25	25	-	-	-	-	-
4	Херсонська	219	114	6	-	99	-	-
	Разом:	586	293	62	9	211	5	6

Отже, лише у чотирьох губерніях України на 1918 р. працювали 586 шкіл національних меншин, основна частина яких почала свою діяльність у період революції.

На основі вивчених архівних матеріалів можна стверджувати, що за Гетьманату існувало 556 комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин, які утримувалися органами місцевого самоврядування при фінансовій підтримці держави. Їх кількість відтворена у підготовленій автором таблиці [13, арк. 218-227].

Кількість навчальних комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин

№	Губернії	Кількість навчальних комплектів
1	Волинська	80
2	Катеринославська	136
3	Київська	129
4	Подільська	83
5	Полтавська	14
6	Полісся	11
7	Харківська	-
8	Херсонська	103
9	Чернігівська	-
	Разом:	556

Проте загальна кількість навчальних комплектів нижчих початкових шкіл національних меншин фактично була більшою від указаній у таблиці. Крім шкіл, що утримувались за державний кошт, існували також окремі школи, що фінансувались місцевими громадами. Прикладом цього може слугувати Подільська губернія, у якій в 12 повітах у 1918 р. працював 441 комплект польських нижчих початкових шкіл. Крім того, був зареєстрований, але з певних причин не працював 51 комплект. Польське населення пропонувало ще відкрити 66 навчальних комплектів [14, арк. 112-133].

З приходом до влади гетьмана П. Скоропадського змінилась і державна політика відносно національних меншин та національно-персональної автономії. Відкинувши поділ населення за етнічним принципом, було взято курс на розбудову держави за принципом громадянства. За законом «Про громадянство Української Держави» всі російські піддані, що перебували на території України під час прийняття закону, тобто на 2 липня 1918 р., визнавались громадянами держави. Їм заборонялось одночасно бути підданими чи отримувати громадянство інших держав. А 9 липня 1918 р. П. Скоропадський скасував дії закону Центральної Ради від 9 січня того ж року про національно-персональну автономію і ліквідував існування в Україні національних міністерств [15, с. 127].

Але їх ліквідація привела до того, що представники окремих національностей домагались утворення при Міністерстві освіти певних структур, які б опікувались освітянськими справами своєї громади. 20-22 вересня 1918 р. відбулися засідання комісії з питань управління польськими школами в Україні. Представники польської громади звернулись до міністерства з проханням мати при ньому «окремий польський департамент... з практичних міркувань». Але в ході обговорення комісія прийшла до висновку утворити при Міністерстві освіти окремий відділ польських шкіл або ж центр, в якому були б «зконцентровані всі справи польської освіти в Україні». Представники польської громади наголошували, що на утримання польських шкіл державою не виділяється ніяких субсидій, а для цього витрачається «більш ніж 10 млн. крб., які даються виключно польським суспільством» [16, арк. 15].

Обговоривши питання, комісія прийняла постанову, в якій сказано, що управління польськими освітніми справами при Міністерстві освіти бажано здійснювати окремому відділу. Всю роботу з підпорядкованими школами відділ вестиме польською мовою, а з Міністерством освіти – державною українською мовою.

Таким чином, за Гетьманату, хоч з липня 1918 р. і було ліквідовано національні міністерства та департаменти освіти при них, але школи національних меншин продовжували діяти. У них викладались навчальні дисципліни рідною мовою. З метою ознайомлення з історією, мовою, культурою і побутом корінного населення України, як і за часів Центральної Ради, у цих школах пропонувалось вивчення українознавчих дисциплін.

У грудні 1918 р. у результаті переможного антигетьманського повстання була відновлена Українська Народна Республіка на чолі з Директорією. В галузі освіти її керівництво намагалось продовжувати політику, започатковану Центральною Радою. Особливо це проявлялось у наслідуванні курсу на децентралізацію управління освітою. Було знову відновлено діяльність шкільних рад, опікування справами школи передавались до рук місцевих органів у складі представників територіального самоуправління, учительських спілок та комісарів народної освіти.

Знову, як і за Центральної Ради, найчисельнішими національним меншинам було надано право створення національних міністерств. Цим правом скористались лише представники єврейської громади. У січні 1919 р. ними було розпочато відновлення департаменту народної освіти при Міністерстві єврейських справ [17, арк. 26].

На перших порах після утворення Директорії (до липня 1919 р.) посередником між Міністерством народної освіти і Директорією виступала культурно-просвітницька комісія Трудового конгресу. Вона разом з департаментом середньої школи у січні 1919 р. знову підняла питання про «підготовку матеріалів для поділу шкіл» між найчисельнішими національними меншинами України [18, арк. 16]. Але часті зміни місць перебування освітянського керівництва та поступова окупація значної частини території УНР призвели до того, що надалі ця проблема більше не піднімалась на порядок денний.

30 січня 1919 р. міністр освіти І. Огієнко видав наказ, за яким мовою викладання в усіх школах повинна стати українська. У школах національних меншин було

дозволено навчання дітей рідною мовою з обов'язковим вивченням українознавчих дисциплін.

Хоч у Міністерстві народної освіти не було окремого департаменту, центру чи відділу, який би опікувався справами шкіл національних меншин, але, як свідчать документи, існуючі департаменти нижчої освіти, а також вищої і середньої шкіл проявляли інтерес до цих шкіл. Причому одним з головних питань, яке частіше всього обговорювалось у Міністерстві освіти, було питання чисельності, засобів утримання та правового стану шкіл національних меншин [19, арк. 7].

Ще одна з проблем, яка стосувалася шкіл національних меншин, хвилювала працівників Міністерства освіти. Це кадрове забезпечення шкіл. Звертаючись до губернських та повітових комісарів освіти, керівник департаменту нижчої освіти А. Мирович повідомляв, що в міністерстві є відомості про прийняття на посади учителів шкіл національних меншин «з порушенням існуючих законів без відповідного титулу і ... освітнього цензу». Цим розпорядженням рішуче заборонялись такі призначення, а осіб, прийнятих з порушенням існуючих законів, пропонувалося звільнити [20, арк. 22].

Отже, ведучи війну з ворогами української державності, уряди Директорії УНР продовжували здійснювати політику підтримки по відношенню до польських та єврейських шкіл.

Таким чином, у період виборювання державності 1917-1920 рр. українські уряди намагалися забезпечити рівність прав і можливостей у розвитку освіти національним меншинам. Найчисельнішим з них були надані права навчати дітей рідною мовою. Польська та єврейські громади, скориставшись цим, утворили свої навчальні заклади. Спроби Центральної Ради та Директорії УНР здійснити поділ шкільного майна між найчисельнішими національними меншинами у відповідності до процентного співвідношення населення України так і не були доведені до логічного завершення. Цьому сприяло небажання урядів гетьмана П. Скоропадського здійснювати розподіл шкільного майна, а також спротив частини російськомовного населення. Не знайшов підтримки цей захід і у частини педагогічних колективів середніх шкіл. Проте саме за часів української революції була створена розгалужена мережа шкіл національних меншин.

1. Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 5. – С. 1739.
2. Вісті з Української Центральної Ради. – 1917. – Травень. - № 5.
3. Нарada в справі організації народної освіти на Україні 15-17 грудня 1917 р. – К., 1918.
4. Протокол засідання Всеукраїнської шкільної ради від 10 січня 1918 р. // ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Оп. 1. – Спр. 1.
5. Там само.
6. Анкетна картка // Там само.
7. Таблиця складена на основі статистичних відомостей про національний склад учнів вищих початкових шкіл // Там само. – Ф. 2201. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 1-49.
8. Таблиця складена на основі статистичних відомостей про національний склад учнів середніх шкіл // Там само.
9. Польський исполнительный комитет на Украине // Там само. – Оп. 4. – Спр. 11. – Арк. 14.
10. До пана директора Департаменту загальних справ // Там само.
11. Там само.
12. Таблиця складена на основі відомостей про кількість існуючих комплектів на 1919 р. // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 164.
13. Таблиця складена на основі відомостей про кількість шкільних комплектів, що утримувались повітовими і міськими органами самоврядування // Там само. – Спр. 840.
14. Список польських шкіл по Подільській губернії // Там само.
15. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995.
16. Протокол засідання комісії по питаннях представників польського суспільства про справу управління польськими школами на Україні // ЦДАВО України. – Ф. 2201. – Оп. 4. – Спр. 11.
17. До Міністерства народної освіти // Там само.
18. Доклад Трудовому конгресу культурно-просвітницької комісії // Там само. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 126.

19. До міністра освіти // Там само.

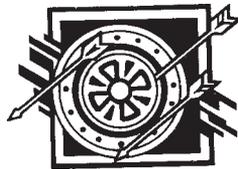
20. До губернських і повітових комісарів освіти // Там само. – Спр. 38.

В статье речь идёт о политике Центральной Рады, правительства гетмана П. Скоропадского и Директории УНР по вопросу формирования сети общеобразовательных школ национальных меньшинств.

Изучается комплекс проблем, которые приходилось решать в образовательной сфере, и особенности формирования сети школ национальных меньшинств в зависимости от изменений исторических событий.

The article is devoted to the policy of Central Rada, getman P.Skoropatsky's government and Directory UNR which organized the system of secondary schools for national minorities.

Complex of problems which had been solved in the context of educational sphere and the specific of forming of the system of educational establishments for national minorities depending on historical events are analysed.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 281.9(477:51):7.046

Сергій Сергєєв, Ольга Куртасова

●

ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВА ДІЯЛЬНІСТЬ СТАРОВІРІВ ЧЕРНІГОВО-СІВЕРЩИНИ В ХІХ ст. ТА ОСОБЛИВОСТІ СТАРООБРЯДСЬКОЇ БОГОРОДИЧНОЇ ІКОНИ "УСІМ ЗАСМУЧЕНИМ РАДІСТЬ"

У статті досліджуються окремі аспекти побуту старовірів та іконографія ікони «Усім засмученим радість». Аналізуються процеси відносин старовірів та місцевого населення.

Проблема побуту старовірів розглядалася дослідниками досить мало. В центрі уваги поставали питання відмінностей між ідеологією старовірів та віровченням офіційної православної церкви. Радянських істориків приваблювали моменти відносин розкольників та держави, які б можна було віднести до проявів класової боротьби.

На наш погляд, побут є якісним показником менталітету тієї чи іншої соціальної верстви, релігійної групи та й взагалі народу. У побутових відносинах відбиваються головні моменти культури. Якщо ж вести мову про релігію, її вплив багато в чому визначає життя людини.

Є багато невіршених питань у проблемі старообрядського побуту. Чи справді старовірів були десятки тисяч? Як визначалося їх станове становище? Чи були старовіри неосвіченими, темними людьми?

На жаль, матеріалів та джерел не досить багато, щоб відповісти на все. Хоча деякі прогалини ми можемо заповнити. Не слід також забувати, що старовіри й досі зберігають не лише книги, ікони, вони живуть за давніми обрядами та традиціями.

О. Шафонський зробив опис Чернігівського повіту, де не оминув своєю увагою переселенців з Росії. Він згадує про 16 старовірських слобід, які з'явилися внаслідок втечі розкольників з Росії до Польщі, а потім – в Україну. Шафонський зазначає, що "сіи раскольники весь образ жизни, одягання, наречіе, домоводства, построения домов и богослужение с Великороссийскими кресьянами і розкольниками одинаково имеют, и лучшею прилежностію и проворством от окрестных жителей малоросіян себя отличают"¹. Слободи були до 1783 р. у підпорядкуванні Києва, потім там почали формувати повітові ратуші з місцевих мешканців.

Тут ми стикаємося із досить незвичайним явищем. Люди, що прийшли з іншої землі, принесли іншу культуру, не асимілювалися, не злилися з українським православним населенням. І це, незважаючи на той факт, що старовіри склали

© Сергєєв Сергій Михайлович – мол. наук. співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника "Чернігів стародавній".

Куртасова Ольга Олексіївна – аспірантка кафедри історії та теорії мистецтва Харківської державної академії дизайну та мистецтв.

все ж таки меншість на Сіверщині. Подібна ізольованість сприяла збереженню общин як етнічно-релігійної групи, але й мала велику хибу. Суспільство, яке не сприймає зовнішніх імпульсів, ставить перепону не лише для поганого впливу. Воно також обмежує себе у набутті позитивного досвіду.

Тепер треба розібратися, хто ж справді був “господарем”, а хто “ледарем”? Переглянувши вищесказане про відносини розкольників із українцями, можна сказати, що точка зору Шафонського не витримує жодної критики. Культура українців – культура землеробів. Праця на землі потребує не менше зусиль, ніж заняття торгівлею. Цей момент ще раз яскраво демонструє толерантність та віротерпимість українського менталітету. Розкольники-росіяни поводять себе подекуди занадто самовпевнено, завдаючи українцям зайвих проблем.

Забудова старообрядських слобід та посадів нагадувала німецькі колонії на півдні Росії. Домівки там були “под железными крышами, не редко двухэтажные, на улицах щегольские экипажи, целые кварталы лавок и магазинов, в которых идет бойкая оживленная торговля”².

Деякі посади були побудовані як фортеці: “Дома ... устроены таким образом, что ворота всегда находятся на заперти, так что проникнуть в дом нельзя прежде, пока хозяин не увидит ... пришедшего к нему”³. Хвіртки мали з’єднувати між собою хати різних господарів для того, щоб розкольники, які переховувалися, могли вчасно перейти до іншого подвір’я. Навіть льохи мали сполучатися ходами. Річ тут йде про два розкольніцькі посади: Воронок та Лужки. Ці заселення мали авторитет на всій Чернігівщині як найбільш непримиренні вороги православ’я. Ці посади відносилися до інших слобід як до еретиків та запроданців. Воронок й Лужки були тісно пов’язані із Веткою, яка мала на них найбільший вплив. Заможні купці цих посадів розповсюджували свою ідеологію за допомогою фінансової залежності, в якій перебували декілька тисяч збіднілих мешканців.

Розкольники посаду Гуревичі перебували у залежності від Воронка та Лужків. Мешканці цього посаду були доволі неосвіченими, темними людьми, що існували стороннім розумом.

З найнепримиренніших поселень старовірів слід також згадати Мітьковку. Найрозвинутішим посадом було сел. Клинци, яке посідало перше місце серед інших за кількістю промислових підприємств та рівнем освіти. Клинци вважалися наслідувачами Ветки, оскільки найбільша кількість мешканців прибула до посаду після першого та другого вигнання. Цим й пояснюється заможність місцевих старообрядців. Слободу Свяцьку взагалі можна вважати цілковито ветковським поселенням. Вона виникла внаслідок першого вигнання 1735 р.

Протягом усього часу існування старовірського руху у відношенні до його представників склалися певні стереотипи. Російське духовенство називало старообрядців досить принизливо: “бегуны”, “прыгуны”, “скакуны”. Розкольників подавали як темних, затурканих людей, що постійно намагаються куди-небудь втекти від цього світу. Приблизно таку саму точку зору мали деякі радянські дослідники, бо старовіри, мовляв, не здатні до існування в сучасних умовах.

Ми вже мали змогу розібратися з тим, що розкольніцькі поселення не завжди й далеко не всі мали вигляд селищ занепаду. Виявляється, що слободи подекуди були й центрами просвітництва: “У раскольников есть свои школы, свои училища, своя литература ... они заводят тайные типографии, и организуют это дело так, что несмотря на строгий надзор полиции, духовных и гражданских властей: типографии эти существуют целые десятки лет и издают целые тысячи томов”⁴. У деяких сектах справа шкільного навчання була організована досить ґрунтовно. Старообрядці змогли на своєму досвіді пересвідчитися у важливості друкованого слова та освіти.

Не були винятком у цьому плані старообрядці Стародубщини. Священик Матвій Преображенський свого часу сигналізував місцевій владі, що в розкольніцьких посадах, зокрема в цьому поселенні – Єліонки, діють старообрядські навчальні заклади: “В настоящее время ... наблюдаю значительное

размножение раскольнических школ, в коих проходят обучение дети раскольническими наставниками, которые при поврежденности учения православной веры ... толкуют по-своему»⁵. Як наслідок цього розповсюдження шкіл, єліонський священник виділяє поступове зосередження всіх важелів влади у руках місцевих розкольників, які виявили багато прикладів непримиренного ставлення до православної церкви. Школи та училища мали значну кількість учнів, там проводили навчання викладачі-старовіри. Виявляється, діти мали змогу навчатися там не лише за старообрядською ідеологією. Їм викладали й практичні предмети – курси з торгівлі та комерційної справи. Крім того, старовіри дбали про освіту більше, ніж місцева влада: вони за свій кошт утримували заклади та платили викладачам.

Ще в 1849 р. архієпископ Павло дав згоду на відкриття в старообрядських поселеннях єдиновірських навчальних закладів. Архієпископ вважав, що така політика дуже корисна для справи повернення розкольників до православ'я, бо навіть діти непримиренних старовірів навчалися в цих школах через наявність практичних предметів.

Лист Преображенського до архієпископа Філарета про необхідність закриття розкольніцьких училищ не залишився без уваги. Сам Філарет негативно ставився до старовірів через їх недоброзичливість до місцевих мешканців. Він вирішив підтримати Преображенського, надіславши листа до Єліонської посадської ратуші з тим, щоб вони розібралися із справою на місці. Розбиралися із справою аж протягом двох років. Під час цього були виявлені доволі цікаві речі. А саме: свого часу місцева влада збирала кошти для утримання православних шкіл з місцевого населення. Коли ж ця практика через певні причини припинилася, то почали набирати сили школи розкольників. Все ж таки дітям десь треба вчитися. Встановила Єліонська ратуша й роль Преображенського в цій справі. З'ясувалося, що він заборгував місцевим купцям-старовірам Гусеву та Воробйову 75 крб. У 1861 р. Преображенський витратив усі кошти, що асигнували йому для утримання приходського училища, на покриття боргу. Після того, як цей священник вибув з Єліонки, він вирішив помститися своїм кредиторам – почав широку акцію, спрямовану проти старообрядських навчальних закладів.

Отже, справі навчання та виховання старовіри приділяли доволі багато уваги. Не забували вони також про підтримку своєї ідеології, своєї віри. Будуючи церкви, облаштовуючи скити, займаючись книгодрукуванням та іконописом, старовіри дотримувалися «старих», візантійських зразків. Тут доволі цікавим є питання про особливості деяких старовірських ікон, зокрема, богородичних «Всіх скорботних радість». Значна частина цих ікон зберігається у чернігівських музеях, що й дало змогу прослідкувати їх іконографію.

У ветківській іконі «Св. Хрідіакон Стефан з 7-ю клеймами» першої половини XIX ст., що зберігається у фондах Чернігівського художнього музею, в одному з клейм представлена ікона Богоматері «Всіх скорботних радість». На ній Марія стоїть одна на круглому подіумі, права рука її піднята догори з жезлом, а ліва опущена донизу і замість звитка тримає хліб. Це ще більше відповідає епітету Богоматері «Всіх скорботних радість» як «тих, що прагнуть насичення». Мандорла навколо неї з білими променями включає в себе чотири звитки. Справа та зліва від Богоматері по одному архангелу, а нижче розміщені стражденні в два ряди по дві людини. Зверху в темно-синіх хмарах зображений Господь Вседержитель в царських одягах з розведеними руками.

Іконографічною особливістю наступного типу «Всіх скорботних радість» є те, що Богоматір зображена разом з Немовлям.

У центральній частині ветківської ікони XIX ст. що зараз зберігається в Озерянському храмі Свято-Покровського монастиря в м. Харкові, Богоматір зображена на повний зріст, фронтально. Вона стоїть на хмарі та тримає на лівій руці Немовля, що сидить. Богоматір одягнута в зелену далматику, багато прикрашену золотими квітами. По нижньому краю далматики, а також

перпендикулярно цьому йде широка золота кайма. Зверху далматики одягнутий темно-вишневий мафорій, що спадає м'якими, об'ємними складками й пристебнутий круглою фібулою. На голові у Марії й Немовляти царські корони, оточені німбами. Немовля Христос зображений із закритим Євангелієм в лівій руці, права рука його піднята в благословляючому жесті. Від постаті Богоматері йдуть золоті промені, що утворюють ореол сяяння (мандорлу).

Зверху над фігурою Богоматері зображення Господа Саваофа. По обох боках від фігури Марії розміщені ряди святих, які розташовуються в три реєстри по три особи.

У правому верхньому куті ікони є зображення голови Іоана Предтечі, яку відсікли, в правому нижньому куті зображений Іоан Богослов. Лівий нижній кут: ікона Богоматері «Живоносне джерело», а верхній лівий кут – зображення Марії з Немовлям, тип Одигітрія.

У ветківському музеї зберігається ікона «Всіх скорботних радість» та чотиричасна ікона «Богоматір Боголюбська. Всіх скорботних радість. Кірик та Улита. Флор та Лавр. Богоматір Втамуї мої скорботи», які датуються ХІХ ст. Іконографічною відмінністю «Всіх скорботних радість» – фрагменту чотиричасної ікони від її аналога є обмежена кількість святих: по два в кожному реєстрі. На обох іконах в центрі крупним планом зображена Марія з Немовлям, над ними – Господь Саваоф. Богоматір зображена в мандорлі, вона стоїть на хмарі в оточенні своєї святої свити, але на відміну від ікони з Озерянського храму Свято-Покровського монастиря основний напис на аналогах розміщений не в нижній, а в верхній частині композиції, та спостерігається відсутність зображень окремих образів по кутах.

Інші дві ікони «Всіх скорботних радість» представляють собою більш розширені та оповідальні варіанти. Їх іконографічна особливість полягає в розгорнутому зображенні страждених у нижній частині композиції. Також вони мають додаткову кількість святих та архангелів навколо Марії.

Одна з них за технікою написання дуже нагадує ветківську ікону, що розміщена в експозиції архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», яка була привезена туди з Добрянки. Але між ними є іконографічні відмінності, наприклад, рожева мандорла навколо Марії, а головне – навколо неї не по одному архангелу, як в харківській іконі, а сім: по три з кожного боку, а один зверху. Першими представлені на зріст Михаїл та Гавриїл з круглими зерцалами на обох іконах. У іконі з Добрянки з правого та лівого боку від Богоматері зображені святі в два ряди по три особи, що стоять на сірих кучерявих хмарах. А в іконі з Харкова, кількість тих, що стоять попереду, більша, їх по чотири ряди з кожного боку, в першому по чотири особи, в другому та третьому – по три, а в останньому – два. У верхній частині ікони також суттєві розходження в іконографії: замість Новозавітної Трійці та двох янголів з розгорнутими звитками в іконі з Добрянки розміщено Господа Саваофа з розведеними в боки руками та звитки без янголів. В інших своїх деталях ікони також схожі між собою, отже, можна припустити, що писалися вони в одній майстерні або за одними прорисями.

Друга ікона Богоматір «Всіх скорботних радість», що надійшла на реставрацію, має схожість по іконографії з іконою з Чернігівського художнього музею. Лише архангелів, які оточують мандорлу, в ній вісім, а на іконі з музею – сім та більше рядів святих, що стоять попереду. В іконі з музею також відсутні херувими з червоними крилами під ногами у Богородиці та два янголи зверху композиції поруч з Господом Саваофом. Нижня частина композиції насичена групами страждених: хворих, калік, оголених і т.д., кожна група має янгола, що вказує їм на Богоматір з Немовлям Христом.

Такий же варіант із стражденими в нижній частині композиції являє собою ікона, що зберігається у фондах Чернігівського музею. Вона датована кінцем ХІХ–початком ХХ ст. та має незвичну форму дошки – верхня частина закруглена у вигляді арки. Широка рамка навколо зображення прикрашена геометричним орнаментом з кольоровими емалевими вставками, в більш ранніх іконах таких

елементів ми не зустрічали. За іконографією ця ікона схожа на попередні, але святі, що оточують Богоматір, тут стоять на колінах. Зверху Господь Саваоф в білих одягах благословляє обома руками. Справа та зліва від нього архангели, що летять зі звитками, розташовані головами до Саваофа. Посередині в колі Святий Дух у вигляді голуба. В нижній частині композиції прямо під Марією зображено море з кораблем, зліва янгол, що визволяє полонених з в'язниці, а справа ще дві групи також з янголами.

До цього ж розгорнутого типу належать дві ікони, що описані в книзі Г. Нечаєвої «Ветковская икона». Перша із старообрядського храму Чернігівської області вирізняється тим, що всі янголи розміщені в нижній частині ікони разом із стражденими, а не навколо Богородиці. Кожний янгол зображений зі звитком у руках. Друга ікона Богоматері «Всіх скорботних радість», яка датована також початком ХІХ століття, з приватного зібрання в м. Гомелі являє собою ще незвичніший варіант даної іконографії. Замість святих, що оточують Марію з Немовлям, розміщені стражденні у великій кількості з янголами та звитками, а святі розташовані по правому та лівому полях по сім на кожному. Богородиця стоїть на трьох херувимах з червоними крилами, як на іконі, що надійшла на реставрацію до Харкова, а мандорлу прикрашають чотири великих розани по два з кожного боку.

На іконах «Всіх скорботних радість» кінця ХVІІІ століття із села Новозибкова (Росія) взагалі немає страждених. На одній із них Богоматір з Немовлям також стоїть на червоних херувимах та над головою Марії зображено червоні троянди, як і в Гомельському варіанті. Іконографічною особливістю даної ікони є наявність у мандорлі 8 звитків з текстом.

На другій іконі 6 звитків, її особливістю є вузька форма мандорли, а навколо неї дуже велика кількість великих червоних розанів з зеленим листям. Регістри святих збільшені у порівнянні з попередньою іконою та розташовані на деякій відстані від Богоматері з Немовлям. Внизу, під Марією, зображено частину моря з кораблем, в якому янгол допомагає людям. На відміну від першої ікони архангели Михаїл та Гавриїл розміщені не поруч з Марією, а по правий та лівий боки від Господа Саваофа.

На ветківській іконі «Всіх скорботних радість», що перебуває на реставрації в Київській академії, замість зображення святих та мучеників розташовані янголи та стражденні, а також спостерігається велика кількість звитків навколо Марії та зображення яскраво-червоних троянд по обидва боки від Богоматері.

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – Киев., 1851. – С. 334.
2. Заметка о раскольниках Черниговской губернии.//Черниговские губернские ведомости. – 1892. – №91. – С. 13.
3. Стародубье. Записки протоиерея Санкт-Петербургской Никольской единоверческой церкви Т.А. Верховского. – Казань. – 1874. – С. 159.
4. Пругавин А.С. Раскол и сектанство в русской народной жизни. – М., 1905. – С. 91.
5. Дело об учреждении в раскольнических посадах под наблюдением единоверческих священников училищ и школ и о закрытии раскольнических школ. – Государственный Архив Чернігівської області.– Ф. 679. – О. 1. – Спр. 4882. – С. 2-3.
6. Нечаева Г. Г. «Ветковская икона». Четыре четверти, Минск, 2002. – С. 269.
7. Там само.
8. Там само.

В статье исследуются отдельные аспекты быта старообрядцев и иконография иконы «Всех скорбящих радость». Анализируются процессы отношений староверов и местного населения.

This article is devoted to analyse of some aspects of way of life of old-fashioned people and iconography of the ikon «Our Lady, the Joy of All Sorrowers». Analysed processes of relations between old-fashioned people and local population.

Володимир Борщевич

АРХІЄПИСКОП ЧЕРНІГІВСЬКИЙ АВТОНОМНОЇ ЦЕРКВИ СИМОН (ІВАНОВСЬКИЙ) В ЖИТТІ І ПРАЦІ

Стаття присвячена головним віхам життєвого шляху і духовної кар'єри архієпископа Симона (Івановського), котрий у роки війни очолював Чернігівську єпархію Автономної церкви. У наукове використання вводяться раніше невідомі та маловідомі документи і матеріали.

Розвиток релігійного життя в Україні у період нацистської окупації мав низку особливостей, серед яких активна роль у відновленні адміністративної структури Православної церкви єпископів колишньої Волинсько-Крем'янецької єпархії автокефальної Варшавської митрополії. Представником консервативної проросійської групи архієреїв Автономної церкви в роки війни був архієпископ Чернігівський і Ніжинський Симон (Івановський), до того Острозький вікарій на Волині. Крім організації православ'я на Чернігівщині, його називають одним із головних опонентів об'єднання Автономної і Автокефальної церков восени 1942 р.

Постать Симона (Івановського) не минули у своїх дослідженнях Іван Власовський¹, Фрідріх Геєр², Семен Савчук та Юрій Мулик-Луцик³, Юрій Волошин⁴, Владислав Ципін⁵, Тимофій Міненко⁶, Михайло Шкаровський⁷ та інші. Усі поіменовані дослідники у міру потреби подали відомості про окремі сторінки церковно-адміністративної діяльності архієпископа або коротку біографічну довідку. Натомість повна біографія Симона (Івановського) відсутня дотепер. Отже, використовуючи архівні та опубліковані джерела і матеріали, спробуємо відтворити головні віхи життєвого та архіпастирського шляху духовної особи, його ідейну орієнтацію, вплив політичних і внутрішньоцерковних чинників на діяльність Івановського, причини неприйняття ним автокефалії Української православної церкви.

Майбутній єпископ народився 1 лютого (за старим стилем) 1888 р. у сім'ї священика Василя Івановського, настоятеля с. Каменка Тульської губернії. Навчався в училищі, Тульській духовній семінарії та Московській духовній академії⁸. На останньому курсі вищої школи Івановський приймає чернецтво з ім'ям Симон. Академічні студії закінчив у 1912 р. здобуттям кандидатського ступеня. Для таких осіб відкривалась широка перспектива і можливість кар'єрного росту. Вища освіта, російське походження та лояльність до існуючого режиму поставили Симона в число перших кандидатів на церковно-адміністративні посади.

Отже, служіння у церкві ієромонах Симон розпочав завідувачем монастирської школи в Соловецькій обителі. Після року праці на Півночі Росії його переводять помічником наглядача Крем'янецького духовного училища Волинської єпархії. Подібні переміщення керівництво Російської церкви практикувало з метою інтенсивної росіянізації «окраїн». Невдовзі розпочалась Перша світова війна, і Крем'янецьке училище евакуйовують у Суми. Там Симон

© Борщевич Володимир Трохимович – кандидат історичних наук, докторант Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м.Луцьк).

(Івановський) продовжував виконувати функції помічника наглядача.

Світова війна, падіння дому Романових, державна емансипація народів, котрі входили до складу Російської та Австро-Угорської монархій, перекроїли політичну карту Європи. У 1920 р. архімандрит Симон залишає ту частину України, що перебувала під контролем більшовиків. Шлях російського ченця проліг у Югославію. Опісля він повертається на Волинь, яка відійшла згідно з мировими угодами до Польщі. Керівництво Варшавської православної митрополії призначило архімандрита ректором Волинської духовної семінарії у Крем'янці та поклало на нього обов'язки настоятеля Крем'янецького Богоявленського монастиря, а дещо пізніше також члена Волинської духовної консисторії.

Симон (Івановський) був з числа тих духовних осіб Російської церкви, котрі погодилися на відокремлення Варшавської митрополії від Московського патріархату. Вразливим місцем архімандрита виявилось і те, що його у будь-який момент могли вислати з країни. Отже, коли Симону запропонували підтримати проголошення автокефалії Православної церкви в Польщі і стати одним із її єпископів, він довго не розмірковував. Шостого квітня 1924 р. Симон (Івановський) прийняв архієрейську висвяту з призначенням на Крем'янецьку вікарну кафедру. Посада ректора ВДС залишалася за ним і надалі. Фактично він виконував роль безпосереднього помічника Діонісія (Валединського) у Волинській єпархії, оскільки митрополит поєднував функції глави церкви із керівництвом Варшавсько-Холмською та Волинсько-Крем'янецькою єпархіями. Остання мала найбільшу кількість парафій і монастирів, тому Діонісію (Валединському) для збереження становища необхідно було контролювати її. Симон (Івановський) добре підходив для цієї справи.

Як керівник духовного навчального закладу єпископ Симон підтримував проросійські сили, однак вирішального впливу на характер розвитку семінарії не мав. Українська лінія набула виразних рис у ВДС, коли її очолив протоієрей Петро Табінський.

У 1927 р. православні волиняни провели у Луцьку Український церковний з'їзд. На противагу йому промосковські сили на чолі з Симоном (Івановським) скликали у Почаєві Волинське єпархіальне зібрання повітових протоієреїв, діячів Російського народного об'єднання та перевірених церковних старост. Одним із рішень зібрання було просити митрополита Діонісія змінити керівництво у семінарії, запровадити викладання богословських предметів російською. Також присутні постановили, що богослужбовою мовою в єпархії може бути лише церковно-слов'янська, припинили деросіянізацію церковного життя краю і звернулися до польської влади з клопотанням заборонити Український церковний комітет⁹.

У 1931 р. Симон знову очолив духовну семінарію, тоді ж інспектором призначено Сергія Міляшкевича. Владика не читав семінаристам жодного предмета та й з'являвся в стінах закладу вряди-годи. Опозиційно ставився Симон (Івановський) до діяльності Товариства імені митрополита Петра Могили¹⁰, яке мало на меті відродження давніх українських церковних звичаїв¹¹. Антиукраїнська позиція Симона виражалась і в інших його діях. На перший день св. Різдва 1934 р. після служби у Крем'янецькому Богоявленському монастирі, коли хор заспівав українські колядки, Івановський демонстративно вийшов із собору¹².

Після призначення св. Синодом правлячим волинським архієреєм владика Олексія (Громадського) Симона іменовано острозьким вікарієм. Його резиденцією названо Дерманський монастир. Показово, що під час приїзду Громадського луцький вікарій вітав архіпастиря українською мовою, а острозький – російською. Національно свідомі парафіяни віддячували російському єпископу тією ж монетою. У вересні 1936 р. Симон відвідував парафії Дубенського повіту. Перед його прибуттям у Теслугів невідомі повісили на церковній огорожі гасло: «Можливо, останній раз вітаємо тебе, недобитку московський». Щоб уникнути інциденту, польська поліція в останній момент зняла напис. Як повідомляв

воєводському уряду в Луцьку від імені дубенського старости референт К. Янковський, парафії Острожець і Теслугів були «націоналістично-українськими», а владики Симон під час візитації служив церковно-слов'янською і проповідував російською¹³. Незважаючи на промосковську позицію єпископу Симону довелося взяти участь у роботі Волинського єпархіального зібрання духовенства і мирян у 1935 і 1936 рр., коли остаточно ліквідовано російський курс у єпархіальному урядуванні, богослужінні. В Івановського не знайшлося сміливості офіційно виступити проти таких рішень.

Останні два роки перед падінням міжвоєнної Польщі єпископ Симон заміщав вікарія Варшавсько-Холмської єпархії, візитував парафії на Холмщині, Підляшші та Лемківщині. Якихось яскравих сторінок церковного життя, пов'язаних із Симоном (Івановським), не виявилось. Юрій Мулик-Луцик писав, що єпископу була притаманна безпосередність і простота¹⁴.

Весною 1939 р. волинський воєводський уряд пропонував міністерству віросповідань та освіти проект бюджету на утримання православного архієпископа, двох вікаріїв, членів консисторії та архієрейського хору. Зокрема, передбачалося, що кожен із вікаріїв отримуватиме щомісячно по 500 злотих дотації. Раніше, зауважували чиновники воєводства, єпископ Полікарп допомоги не брав, а діставав її лише єпископ Симон у розмірі 360 злотих¹⁵.

Осінь 1939 р. радикально змінила долю Православної церкви Західної Волині. Реальністю став атеїстичний радянський режим. Єпископ Симон і надалі залишався острозьким вікарієм. У листопаді 1939 р. з ініціативи архієпископа Олександра (Іноземцева) проведено засідання двох членів св. Синоду колишньої Автокефальної церкви в Польщі і вирішено зберегти молитовне спілкування з митрополитом Діонісієм, який опинився в межах Генеральної губернії. Третім членом св. Синоду кооптовано Симона (Івановського). У цей час єпископат колишньої ПАПЦ достеменно не знав, яким чином розгорнуться події далі і якою буде радянська релігійна політика на новоприєднаних територіях.

Напередодні окупації сталінським режимом Західної Білорусі керуючий Гродненсько-Новогрудською єпархією Сава (Советов) залишив кафедру і виїхав на Захід. Натомість єпархіальне духовенство на чолі з протоієреєм Юрієм Боришкевичем вирішило запросити до себе єпископа Симона. Однак через певні міркування останній відмовився, а св. Синод Західної України і Західної Білорусі постановив, щоб єпархію обійняв Пантелеймон (Рожновський), який визнавав над собою владу митрополита Сергія (Страгородського). У грудні 1939 р. св. Синод іще раз розглянув питання заміщення вакантних кафедр. Вирішено, що єпископ Симон має очолити ту частину парафій колишньої Віленської єпархії, котра опинилась у межах Білоруської РСР, й іменуватиметься Віленським і Білоруським.

Натомість події кінця 1939 - початку 1940 рр. змінили перебіг церковного життя на окупованих радянським режимом територіях. Московська патріархія, отримавши згоду більшовицької влади, активізувала вирішення церковно-юрисдикційного питання на західних землях. Владика Симон одним із перших з числа єпископів ПАПЦ зрікся автокефалії. Зробив він це без відома єпархіального архієрея. Після незаконного включення Волині до складу РПЦ Симона (Івановського) піднесено до сану архієпископа й доручено керувати напівсамостійною Острозькою єпархією. Репресії, котрі масово практикував сталінський режим проти небезпечного і потенційно небезпечного елемента серед православних священиків, єпископа не торкнулись. Вочевидь, він на даному етапі влаштував владу і доцільно було зберегти його на посаді. Якщо підсумувати період радянської окупації, то він для Симона (Івановського) виявився сприятливим для кар'єрного росту.

І знову вибух війни намітив новий виток життєвого шляху архієпископа Симона. Підтримка і використання православ'я нацистським режимом зумовили організаційне оформлення Автономної, а згодом й Автокефальної церкви в Україні.

У серпні 1941 р. у Почаївській лаврі проведено обласний собор єпископів у складі Олексія (Громадського), Симона (Івановського), Пантелеймона (Рудика) та Веніаміна (Новицького). Діянням Ч. 3 собор постановив подякувати Адольфу Гітлеру за визволення від більшовицького ярма привітальною телеграмою. «Єпископи звільненої Вашими непереможними жовнірами від найтяжчої в світі безбожної і богоборної влади Православної Церкви на Україні, - ішлося у телеграмі, - ...горяче вітають свого Великого Визволителя, і від себе, і від вірних засилають теплі слова щирої подяки і сердечні почуття відданості. Уклінно благаємо Творця Бога о продлінні на довгі роки життя Вашого, для слави Великого Німецького Народу і на користь нашого Українського Народу, і на користь усіх народів, що давно чекають на свою кращу долю з рук вибранного Божого – Фюрера Адольфа Гітлера»¹⁶.

Наступним діянням собор вирішив зберегти підпорядкування Московській патріархії, повернути Православній церкві в Україні статус автономної, надати Олексієві (Громадському) права обласного митрополита і скасував екзархат Миколи (Ярушевича)¹⁷. Швидке просування німецьких військ на схід поставило перед Автономною церквою питання архіпастирської опіки церковних областей у колишній підрадянській Україні. Після звістки про окупацію Чернігова собор єпископів на засіданні 25 серпня 1941 р. діянням Ч. 28 постановив «призначити преосвященного Симона, архієпископа Остріжського, на вільну Чернігівську кафедру, з титулом архієпископа Чернігівського і Ніжинського»¹⁸. Після від'їзду Симона до місця служби Острозька єпархія мала перейти під керівництво архієпископа Олексія (Громадського). Невідомо чому, однак Івановський не поспішав їхати у Чернігів. У листі архієпископу Олександр (Іноземцеву) у Пінськ у квітні 1942 р. митрополит Олексій (Громадський) нарікав, що архієпископ Симон (Івановський) обіцяв до Пасхи від'їхати у призначену єпархію, «але віз і нині там... а здавався завжди таким рухливим, а тут на тобі...»¹⁹. Припускаємо, відсутність інформації про обставини служби та матеріальне забезпечення у новому місці стримували Симона з переїздом. Аргументом міг бути і внутрішньо церковний чинник. Архієрей розумів, що відбуття у Чернігівську єпархію виявлялось почесним засланням для нього й усуненням від вирішення важливих для усієї церкви справ.

Ще перебуваючи у Дерманському монастирі, Симон (Івановський) у проповіді у неділю 14 грудня 1941 р. твердив, що українці не з релігійних причин хочуть українізації і, взагалі, не вірять у Бога²⁰.

До заслуг Симона (Івановського) на Чернігівській кафедрі належала організація єпархіального управління, котре здійснювало вирішення поточних справ церковної сфери. Також значну підготовчу роботу у Чернігівській єпархії провів ще восени 1941 р. схиархімандрит Лаврентій. Йому належала ініціатива влаштування двох жіночих монастирів – Троїцького із 70 сестрами та Домницького, де нараховували 35 насельниць²¹.

На відміну від інших українських територій у Чернігівській єпархії протистояння між Автономною й Автокефальною церквами мало менші масштаби. Ю. Волошин стверджував, що автономісти володіли там явною перевагою²². Висвячений для краю у середині травня 1942 р. у Києві автокефальний єпископ Фотій (Тимощук) до Чернігова так і не добрався і змушений обрати місцем осідку Ніжин. Невдовзі митрополит Полікарп (Сікорський) переводить його у Вінницю. Натомість Симон (Івановський) не лише закріпився у Чернігові, але й отримав у помічники вікарія – єпископа Ніжинського Панкратія (Гладкова)²³. Останній був кандидатом богослов'я, архімандритом Московської єпархії в юрисдикції митрополита Сергія (Страгородського), а прибув у Почаївську лавру весною 1941 р.²⁴

Уже як чернігівський єпархіальний архієрей Симон (Івановський) разом із митрополитом Олексієм (Громадським) та архієпископом Антонієм (Марценком) підписали відозву, в якій засудили напади митрополита Сергія (Страгородського)

на автокефального владика Полікарпа (Сікорського). «Своїм виступом митрополит Сергій санкціонує сьогодні, – наголошувалось у відозві, – для Москви кількадесятилітній кривавий Кремлівський терор проти християнської релігії, проти Церкви і всіх віруючих»²⁵.

Восени 1942 р. чернігівський автономний архієрей спільно із Пантелеймоном (Рудиком) та Веніаміном (Новицьким) засудили підписаний митрополитом Олексієм (Громадським) Акт поєднання між Автономною та Автокефальною церквами. Ці три єпископи видали меморандум, яким позбавляли канонічної сили Акт 8 жовтня²⁶. Пізніше митрополит Олексій у листі владіці Олександрю (Іноземцеву) від 27 листопада 1942 р. зауважував, що Симон підписав меморандум у Києві під тиском²⁷.

Відносна стабілізація ситуації у Чернігівській єпархії Автономної церкви дозволила архієпископу Симону частіше навідуватись на Волинь. Наприкінці 1942 р. він кілька тижнів перебував у Сарнах і намагався, за словами митрополита Олексія, добратись у Пінськ для розмови з владикою Олександром (Іноземцевим)²⁸. Однак виїхати він не зміг і повернувся у Крем'янець до Громадського. Лише 29 грудня вдалось посадити Івановського на автомобіль і відправити через Київ у Чернігів.

За оцінками Ю. Волошина, в роки нацистської окупації на Чернігівщині постало 350 парафій, з яких більшість належала до юрисдикції Автономної церкви²⁹. Натомість Н. Шкаровський називає 410 громад у Чернігівській єпархії, підпорядкованих Симону (Івановському)³⁰. Там також діяло три монастирі.

Наступ радянських військ змусив автокефальний єпископат залишити Україну. Виїхала і частина архієреїв Автономної церкви, а ті, хто залишився, відразу чи пізніше були репресовані сталінським режимом. Симон (Івановський) у 1945 р. отримав від Московської патріархії призначення на Полтавську кафедру. Лише два роки праці він віддав Полтавській єпархії і був заарештований. Очевидно, під час слідства архієпископу пригадали його вітання Гітлеру, засудження дій Сергія (Страгородського) щодо покарання єпископа Полікарпа (Сікорського) та усю діяльність у Чернігові в роки німецької окупації. Протягом 1947-1955 рр. Івановський перебував у сталінських концентраційних таборах³¹.

Звільнення відбулося у середині 50-х рр. Сімнадцятого жовтня 1955 р. Московська патріархія призначила опального архієпископа керуючим Вінницько-Брацлавською єпархією. У розпал хрущовської антицерковної кампанії Симон (Івановський) наважився виступити проти запропонованої режимом реформи парафіяльного устрою, котра перетворювала настоятеля на найманого працівника. Заступник уповноваженого у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР В. Фуров особито вимагав від московського патріарха звільнити Івановського за штат³². Як результат, 14 серпня 1961 р. архієпископ Симон став пенсіонером. Першого лютого 1966 р. владика помер.

Отже, життєвий та архіпастирський шлях Симона (Івановського) виявився насиченим багатьма переломними моментами, котрі безпосередньо вплинули на його духовну кар'єру. Росіянин за національністю, вихований у вірності московським месіанським ідеям, він опинився на Волині і змушений під тиском обставин погодитись на автокефалію Варшавської митрополії і став її єпископом. Протягом міжвоєнного періоду його кар'єра обмежувалась становищем вікарія. Він негативно ставився до українських національно-церковних прагнень і виразно демонстрував цю позицію.

Натомість період радянської влади 1939-1941 рр. дозволив піднятись йому на становище напівсамостійного владика. Симон (Івановський) перший зрікся польської автокефалії і приєднався до сергіївської РПЦ. У роки нацистської окупації він склав кістяк Автономної церкви і згодом очолив одну з найбільших її єпархій. Архієпископ Симон належав до російського радикального крила українських автономістів і виступав проти церковного єднання. Завдяки старанням Івановського Чернігівська єпархія отримала відповідне організаційне оформлення.

Саме за діяльність в роки окупації сталінський режим ув'язнив єпископа на вісім років концентраційних таборів. За опозицію радянській церковній політиці Симона (Івановського) звільнено за штат. Можна стверджувати, що саме чернігівський період життя архієпископа був найбільш плідним у його духовній кар'єрі.

1. [Власовський Іван] Senex. Українська православна церква в часи Другої світової війни: 1939-1945 рр. - Мюнхен, 1946. – 71 с.
2. Heyer Friedrich. Die Orthodoxe kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945. – Koln-Braunsfeld: Verlagsgesellschaft Rudolf Muller, 1953. – 259 s.
3. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді. – Вінніпег: «Екклезія», 1984. – Т. 1.: Київська церковна традиція українців Канади. – 516 с.
4. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.). – Полтава, 1997. – 127 с.
5. Цыпин В., прот. История Русской церкви: 1917-1997. – Москва: Издательство Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1997. – 832 с.
6. Міненко Тимофій, священник. Православна церква в Україні під час другої світової війни 1939-1945, (Волинський період). – Вінніпег-Львів: Видавництво Львівського музею історії релігій “Логос”, Колегія Св. Андрія, 2000. – Т. 1. – 392 с.
7. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь. – Москва: Издательство Крутицкого Патриаршего Подворья, Общество любителей церковной истории, 2002. – 524 с.
8. (Хоговицкий) Алий, єпископ Винницький і Брацлавський. Архієпископ Симон (некролог) // Журнал Московской патриархии. – 1966. – № 5. – май. – С. 21-23.
9. Хронологія УАПЦ і інших православних церков на землях України 1917-1986 рр. // Мартирологія українських церков. У 4-х т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронін. – Торонто-Балтимор: Українське видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 993-1104, – С. 1027.
10. Протокол засідання Організаційних зборів членів Товариства прихильників православної освіти та охорони традицій православної віри імені митрополита Петра Могили в м. Крем'янець, 17 квітня 1932 р. // Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.63, оп.1, спр.8, арк.10-12.
11. Лист Володимира Луканя управі Товариства ім. Петра Могили, 2 січня 1933 р. // ДАВО, ф.63, оп.1, спр.3, арк.168.
12. Церковна хроніка // Українська нива. – 1934. – Ч.3 (408). – 19 січня.
13. Raport referenta starosty Dubińskiego K. Jankowskiego do urzedu wojewodzkiego Wolynskiego, № В-3/36, 12 pazdziernika 1936 г. // ДАВО. Ф.46, оп.9, спр.98, арк.24.
14. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді... – С. 486.
15. Pismo urzadu wojewodzkiego Wolynskiego do Ministerstwa wyznaw religijnych i oswiecenia publicznego, № SPNW 6/39, 23 marca 1939 г. // ДАВО. Ф.46, оп.9, спр.4768, арк.12.
16. Діяння Ч. 3 Обласного собору єпископів Православної церкви на Україні в Почаївській лаврі від 5/18 серпня 1941 року // Архів автора, копія.
17. Діяння Ч. 4 Обласного собору єпископів Православної церкви на Україні в Почаївській лаврі від 5/18 серпня 1941 року // Архів автора, копія.
18. Діяння Ч. 28 Обласного собору єпископів Православної церкви на Україні в Почаївській лаврі від 25 серпня 1941 року // Архів автора, копія.
19. Письмо митрополита Вольнского и Житомирского Алексия (Громадского) архиепископу Пинскому и Полесскому Александру (Иноземцеву), апрель 1942 г. // Архів автора, копія.
20. Черніговець. Карти на стіл... // Волинь – 1942. – Ч. 3(31). – 11 січня.
21. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь... – С. 465.
22. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації... – С. 53.
23. Православна Автономна церква на Україні в юрисдикції Московської патріархії // Мартирологія українських церков. У 4-х т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронін. – Торонто-Балтимор: Українське видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. – С. 928.
24. Д[олинськ]ий Леонід, свящ. Спогад // Мартирологія українських церков. У 4-х т. Т. 1. Українська православна церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / Упорядкували і зредагували Осип Зінкевич і Олександр Воронін. – Торонто-Балтимор: Українське видавництво «Смолоסקип» ім. В. Симоненка, 1987. – 1207 с. – С. 637-647. – С. 642.
25. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. – Нью-Йорк-Київ-Бавнд-Брук: УАПЦ, 1990. – Т.4., кн. 2. – 416 с. – С. 258.
26. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь... – С. 457.
27. Письмо митрополита Вольнского и Житомирского Алексия (Громадского) митрополиту

- Пинскому и Полесскому Александру (Иноземцеву), 23 ноября 1942 г. // Архів автора, копія.
28. Письмо митрополита Волынского и Житомирского Алексия (Громадского) митрополиту Пинскому и Полесскому Александру (Иноземцеву), 1 января 1943 г. // Архів автора, копія.
29. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації... – С. 54.
30. Шкаровский М. В. Нацистская Германия и Православная Церковь... – С. 465-466.
31. Там само. – С. 519.
32. Цыпин В., прот. История Русской церкви... – С. 393.

Статья посвящена главным вехам жизненного пути и духовной карьеры архиепископа Симона (Ивановского), который в годы войны возглавлял Черниговскую епархию Автономной церкви. В научное использование вводятся ранние неизвестные и малоизвестные документы и материалы.

Article is devoted to the main marks of a course of life and spiritual career of archbishop Simon (Ivanovskiy). In days of war he was headed the Chernigiv diocese of Autonomous church. Unknown and little-known documents and materials are entered into scientific use early.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 930.2:050

Наталія Руденко

●

ОБОРОНА БАТУРИНА НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКОЇ ДИТЯЧОЇ ПЕРІОДИКИ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглянуто загальні тенденції, що побутували в дитячій періодиці на початку ХХ ст. Особлива увага звернена на нетипові для того часу інтерпретації подій та осіб доби гетьмана І.Мазепи у доробку І. Любич-Кошура.

Сьогодні в українській історичній науці існує величезна кількість різноманітних досліджень та студій, що присвячені подіям минулого часів гетьманування Івана Мазепи, життя гетьманської столиці Батурина, важливим аспектам стосунків українського гетьмана з російським царем Петром I та шведським королем Карлом XII. Більшість таких праць є виключно надбанням академічної наукової літератури, а загальні постулати відображені на сторінках навчальної літератури. Історіографія, що стосується подій та політичних явищ періоду початку XVIII ст., нараховує сотні наукових праць та публікацій.

З огляду на широкий спектр досліджуваної проблематики ми б хотіли звернутися ще до одного аспекту історичної літератури – її освітнього та виховного потенціалу.

Зважаючи на певні історичні колізії в житті українського народу, історіографія та її суспільний погляд були далеко неоднозначними щодо подій трьохсотрічної давності. Таке різномайття оцінок зберігалось в літературі фактично до кінця ХХ століття. У наданні категоричних інтерпретацій подій значну роль відіграла в першу чергу офіційна російська імперська історіографія, з часом більшість її постулатів плавно перекочувала і до радянської історіографії.

Крім різноманітних досліджень, що з'являлися повсякчас, особливо слід виокремити збірки та праці, підготовлені до ювілейних дат, зокрема перемоги в Полтавській битві армії Петра I. Перший столітній ювілей цієї події не мав великого резонансу, позаяк і розвиток книговидавництва не був надзвичайно розвиненим. А от підготовка до двохсотріччя вже мала свої особливості.

Особливий напрямок у виданні відповідної літератури склали книги для підростаючого покоління. Вже в другій половині XIX ст. у вітчизняній педагогіці стали відомі дослідження про вплив дитячих творів на розумовий розвиток дитини, а книга визнавалася “особливим педагогічним засобом у вихованні дітей”¹. Втім, ця теза є актуальною і для сьогоденного покоління. Книга у навчанні не втрачає своєї актуальності.

У XIX ст. існували лише поодинокі видання для дітей, зокрема “полезные книги”² про Петра та його армію³. Напередодні ж 1909 р. з'явилося друком багато творів, присвячених насамперед Полтавській баталії. Вони мали на перших сторінках пояснення на кшталт – “для младшего возраста”⁴, “для учащихся

© Руденко Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України.

младшого віку”⁵, “для старшого віку”⁶, “читання для шкіл і народу”⁷. Така специфічна література була не випадковою. Вона була покликана до життя передовими для того часу педагогічними тенденціями та досвідом.

Виходячи з позицій методики виховання та навчання, література відповідного орієнтування мала цілком зрозуміле покладене на неї завдання: підвищення місця, ролі і значущості особи Петра I як правителя Російської держави. Крім того, твори мали уславити мужність російського солдата у боротьбі проти іноземних загарбників, виховати у дітей гордість за армію та військовий потенціал країни. Плеяда авторів педагогічної журналістики ще позаминулого століття вважала, що “все, що дорослий розповість дитині, що вона прочитає, залишиться у неї в пам’яті на все життя. Тому дитині слід читати тільки те, що є основою морального і розумового розвитку”⁸.

З розвитком педагогічного досвіду з’являються і відповідні книги, де публікувалася література, рекомендована для дитячого читання. Однією з таких була збірка “Иностранческая школа”⁹, де містився перелік оповідань, вміщених у періодичних дитячих виданнях з розподілом для окремих народів та народностей. До речі, єдиний примірник, який нам вдалося відшукати у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, на шифрі мав позначку “Фонд обмеженого користування”, залишену нам з радянського минулого. Під заголовком “Для нерусской народности” потрапляємо у цьому збірнику на списки прозових творів для українських дітей. Серед них містилася і вказівка на оповідання “За гетьмана! Історична повість часів Мазепи”¹⁰.

Його написав Іоасаф Аріанович Любич-Кошуров (1872 – 1937 рр.), автор багатьох дитячих оповідань, романів з історичної тематики. Особливістю його стилю була насамперед історична реконструкція подій та спрямованість написаного на дитячу аудиторію. Художній науково-популярний журнал для дітей “Путеводный огонек” (1904 – 1918 рр., Москва), на сторінках якого вийшло оповідання, містив багато різної пізнавальної інформації та літератури з доробків авторів різних народів. Серед інших дитячих часописів він вирізнявся ліберально-гуманістичними ідеями про “створення щастя людини в принципах, любові, праці і самопожертви для блага інших”.

Своєрідністю розповіді І.Любич-Кошурова є захоплення і позитивне змалювання образу Івана Мазепи. Він подає свою точку зору, що була прямо протилежною російській історіографії того часу (“Мазепа не користувався популярністю серед простонароддя на Україні – і навіть більше того: народ, український народ вважав його за зрадника, що зрадив Україну і продався московському цареві за почесті і гроші. О, коли б весь той народ, що так думав, та був в ту ніч в Батурині!..”). Перед нами постає зображення соціальних настроїв у колишній гетьманській столиці, реакція на промову гетьмана перед народом (“– Чуєте, що я вам сказав: Україна зробиться могилою, якщо ми тепер же не віддячимо москалям!..

І як тільки він скінчив, зразу всі – і ті, що стояли біля нього, і ті, що стояли оддалік, – повиймали з пахв шаблі... Залунали крики, грізні, несамовиті, неначе ворог був уже під мурами Батурина і дерся на стіни. Кожний хотів присунутись поближче до Гетьмана, протиснутися наперед...”).

Жителі міста виступають далі як активні захисники гетьманської резиденції (“Мазепа не встиг ще перебратися через Дніпро на польський бік, як вже Меншиков, з наказу царя, обложив Батурин і царським іменем вимагав одчинити браму Батурина... Але батуринці рішуче відмовились се зробити... На оборону столиці України озброїлись всі жителі Батурина”; “Перший штурм Батурина скінчився для Меншикова цілковитим неуспіхом. Так же неуспішно кінчилися і всі інші штурми. В обороні города брали участь не тільки реєстрові козаки, але й самі жителі”).

Неймовірно цікавим для маленького читача є опис підземного ходу (“... що на цвинтарі, під дзвіницею, ... веде із міста в поле”) та подвиг дівчини, дочки дякона

Йони Ганнусі, як автор її з любов'ю, називає (“Вона згадала, як учили її битись козаки, коли вона бувала з батьком на стігах, стала боком до москаля, і зі всієї сили вдарила москаля шаблею...”; “... лежачи в калюжі крові, з міцно стиснутою в руках загнutoю турецькою шаблею, вона шепотіла: “Мати моя рідна!.. Моя Україна!”).

Епілог оповідання такий же сумний, як і ті дні в історії нашого народу: “Загинув Батурина... Він загинув в димі і полум'ї, обороняючись до останньої краплі крові. Не багато батуринців спаслося. Москалі не помилували навіть жінок і дітей”.

Втім, з огляду на існуючу на сьогодні наукову літературу, стає зрозумілим, що автор не просто зміг художньо передати легенди та перекази з минулого Батурина, а й безпосередньо користувався творами відомих на той час істориків.

М.І. Костомаров у своїй монографії “Мазепа” яскраво описує відому в наш час легенду з часів оборони Батурина: “Залишився лише переказ, що коли в Батурині почули, що потаємний хід відкритий, туди поспішила жменька осаджених, очолюваних дияконом, з яким нерозлучно була його донька, дівчина. І батько, і дочка загинули у січі”¹¹. Схожу картину змальовує і М.Аркас¹², згадуючи в своїй роботі про диякона з дочкою. Переказ цієї легенди з минулого Батурина має місце в роботах багатьох істориків, переважно дорадянського періоду.

Так, автор виконав ще одну заповідь, що була покладена на дитячих письменників, згідно із завданнями, опублікованими ще у 1884 році у журналі “Семья і школа”, “показувати в художньому творі правду життя”¹³.

Цікавою рисою інших надрукованих публікацій є той момент, що поряд з патріотичним оповіданням, на сторінках цього ж номеру в рубриці “Історичні дрібниці” надруковані матеріали іншого змісту, замітки та нариси про Петра I¹⁴ анекдотичного характеру. В попередніх номерах були публікації “Полтавська битва”¹⁵ (автором також був Любич-Кошуров). Ця публікація є також не менш промовистою, вгадується і вже знайомий авторський стиль, а найважливіше – нетипові за часом оцінки подій, явищ та людей (“... буде не зайвим сказати декілька слів про минуле цього краю, що дав такого розумного і тонкого політика, яким був вірний союзник шведського короля, український гетьман Ян Мазепа”; “Але на Україні ніколи не помирала ідея своєї окремої від Москви і Польщі, держави... Відбиваючи у неї область за областю, Польща і Москва вводили в цих областях свої звичаї і порядки, обертали вільних людей на кріпосних...”; “Україна піднімалась декілька разів вся, як одна людина, на захист своїх прав і вольностей... Гетьмани, вибрані вільними голосами, зазвичай закінчували свої дні у варшавських тюрмах, або в Соловках і в Сибіру”). Письменник знову згадує працю відомого вченого та наведену ним легенду з історичного минулого Батурина (“У історика Костомарова ми знаходимо цікаву деталь взяття Батурина”). А політику царського уряду щодо України пояснює цілковито уподобаннями Петра: “Великий “преобразователь” Росії не міг терпіти у себе під боком країни, де народ сам обирав собі вождів і правителів...”. Поряд з повідомленням “Полтавські святкування” вміщені не менш саркастичні ремарки: “27 червня виповнилось 200 років з дня “преславной Полтавской виктории”¹⁶ (лапки в оригіналі тексту. – Н.Р.).

Цілком вірогідно, що саме через таку “насичену інформаційність” ця літературна спадщина І.А. Любич-Кошурова потрапила у забуття. І тоді як твори, що змальовували історичні події з минулого Росії (про боротьбу проти французької армії Наполеона, про життя Михайла Ломоносова), перевидавалися з часом, то, на жаль, такого не сталося з вищезгаданими публікаціями. Лише за гетьманського правління в Україні на дитяче оповідання про взяття Батурина було звернуто увагу. На нашу думку, це сталося завдяки його патріотичній спрямованості та гострій сюжетній лінії. Відомий дослідник старовини Василь Різниченко переклав оповідання І.А. Любич-Кошурова українською мовою. За часів Гетьманату у 1918 р. напередодні річниці Полтавської битви воно було надруковане у газеті “Селянське слово” під назвою “На стінах Батурина”¹⁷ (перекладач додав до нього епіграф з промови Івана Мазепи. – Авт.). А наступний номер газети був присвячений власне українському гетьману.

Актуальні проблеми патріотичного виховання можна довго вишукувати в спеціальній історичній літературі, але одне маленьке дитяче оповідання відобразило в собі не лише історичну правдивість, а й змогло своїм існуванням показати подвиг українського народу та стати зразком патріотичного та літературного ідеалу.

1. Гордій Н.М. Історичний погляд на дитячу літературу в педагогічній журналістиці другої половини XIX – початку XX століття // Вісник / Глухівський державний педагогічний університет. Серія: Педагогічні науки. – Глухів, 2003. – Вип. 3. – С. 18.

2. Тихомиров Е. Полтавский бой. Исторический очерк, сост. Е. Тихомировым. – М.: Изд. о-ва распространения полезных книг, 1881. – № 311. – 36 с.

3. Сенигов Иосиф. Как воевал Петр Великий со Шведами. – СПб.: Изд. ред. журн. “Детское чтение”, 1893. – 47 с.

4. Полтавский сборник. В память 200-летия Полтавской победы. Для младшего возраста. Изд. Упр-ния СПб., Учеб. Округа. – СПб.: Сенатская типография, 1909. – 234 с.

5. Бреев В.В. Двухсотлетие Полтавской победы (1709 – 1909). Очерк для учащихся младшего возраста. – [К., 1909]. – 31 с.

6. Полтавский сборник. В память 200-летия Полтавской победы: Для старшего возраста. – С.-П., 1909.

7. Тихомиров Д.И. Великая Северная война России со Швецией. (1700 – 1721 гг.). Чтение для школ и народа. – М.: Изд. ред. журн. “Юная Россия”, 1909. – 70 с. (Библиотека для семьи и школы).

8. Цит. за: Гордій Н.М. Історичний погляд... – С. 20.

9. “Инородческая школа” / Под общ. ред. Г.Г. Тумина, В.А. Зеленко. – Петроград: Изд. Н.П. Карбасникова, 1916. – 254 с.

10. Любич-Кошуров. За гетмана! Историческая повесть времен Мазепы. Любич-Кошуров. // Путеводный огонек. – Москва. – 1909. – № 17, 18.

11. Костомаров Н.И. Мазепа. – М.:Республика, 1992. – С.252.

12. Аркас М. Історія України-Русі. – СПб.: Друкарня «Общественная польза», 1908. – С. 287.

13. Цит. за: Гордій Н.М. Історичний погляд... – С. 20.

14. Царь Петр постов не соблюдает. Царя Петра шведы украли // Путеводный огонек. – 1909. – № 17.

15. И. Любич-Кошуров. Полтавская битва (По поводу двухсотлетия Полтавской битвы) // Путеводный огонек. – 1909. – № 12, 13.

16. Полтавские торжества // Путеводный огонек. – 1909. – № 14. – С. 442-443.

17. На стінах Батурина // Селянське слово. – 1918. – Київ. – № 2. – С. 2-3; № 3. – С. 2-3.

В статье рассмотрены общие тенденции, которые бытовали в детской периодике в начале XX ст. Особое внимание обращено на нетипичные для того времени интерпретации событий и лиц эпохи гетмана И.Мазепы в творчестве И. Любич-Кошурова.

The article discussed the general trends that pobutuvaly in children's periodicals in the early twentieth century. The article discussed the general trends that special attention toward the custom at that time the interpretation of events and persons day Hetman Ivan Mazepa in the development of Lyubich-Koshurova.

РОЗВІДКИ

УДК 930.2

Людмила Алексахкіна

ПАДІННЯ БАТУРИНА (1708 р.) У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Д.І.ЯВОРНИЦЬКОГО

Автор статті "Падіння міста Батурина 1708 року у творчій спадщині Д.І.Яворницького", ґрунтуючись на працях ученого-історика, висвітлює історію міста Батурина за часів перебування і правління у ньому гетьмана Івана Мазепи та аналізує події, які призвели до облоги міста, а згодом - і до його падіння в 1708 році.

Видатне місце в історіографії запорозького козацтва належить українському академіку Дмитру Івановичу Яворницькому (1855-1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорозької Січі, а геніальний живописець І.Ю.Репін назвав його енциклопедистом козаччини. Саме як історик запорозького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д.Яворницький відомий широкій громадськості. Водночас він продемонстрував широчінь наукових зацікавлень, вагомим є його внесок у різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

З науковою творчістю вченого була тісно пов'язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю та змістовністю. Д.Яворницький був добре відомий в Україні й за її межами як неперевершений знавець передусім історії запорозького козацтва і його витвору – Запорозької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори Д.Яворницького відігравали й відіграють сьогодні вагомий роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в оберіганні історичної пам'яті, традицій і мови.

Активна культурно-громадська діяльність Д.Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, творчому «кредо», зумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії вчений здійснив комплексне дослідження історії запорозького козацтва. В його працях отримали висвітлення різні аспекти козаччини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, відносини із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців. Як зазначив професор М.П.Ковальський, заслугою Д.Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорозького козацтва – прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотальному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців [1, 108-109].

Творча спадщина Д.Яворницького велика – понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'яткознавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні [2, 5]. Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника історії козацтва, поряд з розвідками про персоналії доби козаччини, посідає

© Алексахкіна Людмила Леонідівна – аспірантка Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

дослідження міст і сіл даного періоду, матеріал яких склав свого роду протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Серед розмаїття представлених міст, містечок і сіл протягом усього творчого шляху дослідника особлива увага приділялася населеним пунктам, які відіграли вирішальну роль не тільки в геополітичному відношенні, але й були центром перебування, а саме резиденцією гетьманів України [3, 100-103]. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він намагався побіжними згадками визначити місце і роль Батурина в історії України [4, 135].

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідає передусім тритомна «Історія запорозьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва. Саме в цій праці Д.Яворницький частково звертає увагу на історію Батурина за часів перебування і гетьманування в ньому Івана Мазепи, робить акцент на облозі міста та зосереджує увагу на подіях, котрі призвели до його падіння в 1708 р. Постає гетьмана Івана Мазепи історик Д. Яворницький у своїй праці оцінює неоднозначно – «натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння». В його характері, відзначив дослідник, поєднувалися риси приватної людини й українського суспільно-громадського діяча, який бажав бачити свою батьківщину незалежною в політичному відношенні [5, 13; 6, 247; 7, 22-23].

Невипадково Д.Яворницький, звертаючись до перебігу подій в цей період, робить акцент на гетьмануванні Івана Мазепи в Україні. По-перше, це зумовлено тим, що Іван Мазепа саме в цей час перебував при владі; по-друге, Батурин на тоді був резиденцією гетьмана; по-третє, найбільшого розквіту місто досягло за часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1708); по-четверте, Івана Мазепу вчений вважав визначним гетьманом України, саме це вдало характеризує його вислів: „Українська історія – від Богдана до Мазепи...“, який він частенько полюбляв повторювати, бо вважав: українське козацтво в своїй історії мало першого гетьмана Богдана Хмельницького, а останнім козацьким ватажком в українській історії був гетьман Іван Мазепа; і наостанок гетьман Іван Мазепа тісно пов'язаний з трагічними подіями, які відбулися в Батурині 1708 р. [8, 105; 9, 97-98; 10, 102].

2 листопада 1708 р. Батурин зник з лиця землі. Це було не просто місто та столиця Лівобережної України, не просто наш тодішній найпотужніший економічний, культурний, політичний центр. Це був символ прагнення українців мати власну долю та власну державу. Найбільшого розквіту місто досягло за часів гетьмана Івана Мазепи (1687-1708) [11, 49]. За його влади тут був заснований Батуринський козацький курінь – тодішній вищий навчальний заклад для військових і державних потреб. У 1708 р. гетьманська столиця стала центром боротьби за відновлення повної державної незалежності [12, 12].

Уперше Батурин згадується в XV ст., побіжно зазначає Д.Яворницький, коли польський король Стефан Баторій в перший рік правління (1567-1586) віддячив гетьману Богдану Ружицькому (Богданко) і всьому козацькому війську за вдалі походи проти татар і турків [6, 44]. Далі вчений робить акцент на Батурині як центрі Батуринської сотні Стародубського полку [6, 71; 13, 9; 14, 8-9]. В 1669-1708 рр. він відзначає, що місто було резиденцією гетьманів Лівобережної України (Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи), а вже в 1708 р. зруйноване царським військом. Після падіння м. Батурина резиденцією гетьманів стало м. Глухів. [6, 246; 15, 59; 16, 9-10].

Аналізуючи внутрішньополітичне становище в місті, хід подій, які передували військовим діям, вчений особливу увагу звертає на період, коли при владі перебував Іван Мазепа, а Батурин був саме його гетьманською резиденцією: „Після завершення будівництва фортеці гетьман Мазепа й воєвода Неплюєв роз'їхалися, куди кому треба – перший у Батурин, другий у місто Севськ“ [6, 44].

Наступна згадка про м. Батурин у праці «Історія запорозьких козаків» зустрічається при цитуванні листа гетьмана Івана Мазепи Війську Запорозькому, в якому йдеться про зраду двох козаків: „ ...І як тільки ви той хвальний і богобоязливий послух учините, відразу ми подбаємо про те, що вам пришлють милостиве монарше жалування і від нас борошно і гроші перевізні; окрім того вам примножиться і на майбутні часи монарша милість і наша регіментарська любов, і

надання особливе буде дане. А головне з того розмиру вийдете, що всі християнські народи втішаться від вашої сталості; якщо ж до того і промисли свої покажете, то заслужите похвалу всього світу, яка доброю славою повсюди розійдеться. А що посланцям вашим у Батурині сталася сумна справа і що там убили насмерть двох товаришів, то тим випадком не смутить ваших, бо вбивство те сталося лише з вини убивців, а не за будь-чим вироком, і покарання тим убивцям, за указом царської пресвітлої величності, буде по істині й по справедливості“ [6, 62-64].

Характеризуючи внутрішню політику Івана Мазепи, Д.Яворницький акцентує на діях гетьмана щодо пограбування козаками греків. Саме всі ці події вирішальним чином відбуваються в м. Батурині: „...В зв'язку з цим замість царя, який на той час був у поході проти шведів, до гетьмана Івана Мазепи звернувся з запитом граф Федір Головін. Він запропонував гетьманові рішуче вчинити з головними призвідцями вчиненого грабунку, тобто покликати найголовніших з них у Батурин, там несподівано схопити й відіслати до Москви. Але таких дій гетьман ніяк не міг допустити“ [6, 201].

Поряд з цим Д.Яворницький, аналізуючи у своїй праці причини падіння Батурина і хід воєнних дій, а саме облогу міста, критично осмислює події, які призвели до трагедії. Наводячи переконливі аргументи, він вважає, що причиною знищення міста був вступ під час Північної війни на українські землі шведської армії Карла XII, з яким Мазепа вів таємні переговори.

Визначивши причини падіння Батурина, вчений аналізує подальший розвиток подій: спочатку захоплення гетьманської столиці, оборону резиденції, а потім падіння міста. Про захоплення та оборону Батурина він зазначає: „... Цар наказав Меншикову захопити гетьманську столицю Батурин, де була головна українська артилерія („пушечной великий снаряд“) із запасами пороху та набобів, склади харчів і генеральний скарб та архіви українського уряду. ... Від'їжджаючи з Батурина до шведського короля, Мазепа доручив оборону своєї резиденції сердюцькому полковникові Дмитрові Чечелю, осавулові Генеральної Артилерії Фрідріхові Кенігсеку і батуринському сотникові Дмитру Нестеренкові. У Батурині стояли чотири сердюцькі полки (Чечеля, Покотила, Дениса і Максима), а також частини козацьких полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького, разом понад 3 000 чол. Залозі було наказано боронити фортецю від москалів і триматися там до повернення Гетьмана зі шведським військом. ... Наказ Гетьмана був виконаний. Ні намови Меншикова й князя Д. Голіцина, які підійшли до Батурина з 10-тисячним військом, ні письмовий царський наказ Чечелеві, ні слабкість батуринських укріплень, ні стара незгода між козаками й сердюками не вплинули на оборонців міста. ... 1 листопада вранці розпочалися воєнні дії. ... Вночі проти 2 листопада московське військо пішло в наступ і після двогодинного бою, завдяки зраді прилуцького полкового обозного Івана Носа, який показав московським військам підземний хід у фортецю, оволоділо Батурином. Усе населення, навіть немовлят, вирізали, а місто спалили“ [6, 244-245].

Д.Яворницький у своїй праці звертає увагу на заклик про допомогу запорозьких козаків українському селянству: „Українські селяни знову стали масово рятуватися втечею на Січ. „Якщо ви не приїдете на Україну, – переказували запорожцям втікачі з Лівобережжя, – то всі загинете: з'єднайтесь з татарами та визволяйте нас, бо ми усі від Москви пропали“. Але все то було дарма. Резиденцію гетьманів з перетвореного на попіл Батурина з волі Москви, зауважує вчений, було перенесено до Глухова, що тоді входив до складу Ніжинського полку [6, 246].

І наостанок, характеризуючи трагічні події, котрі призвели до падіння Батурина, Д.Яворницький оцінює подальший розвиток дій і ситуацію, яка склалася на той час, так: „Почалася Батуринська трагедія. Столиця Гетьманщини, з усіма державними установами, з палацом Гетьмана й церквами, які він збудував, з так близькою Мазепиному серцю бібліотекою і збіркою зброї, що їй рівну не легко було знайти в цілій Європі, з усім тим, що за двадцять літ свого панування зібрав там великий державний і культурний діяч України, стала жертвою вогню й московського варварства. ... Після Батурина хвиля терору прокотилася по всій

Україні. Розпочалися слідства й жорстокі кари на всіх, хто був причетний чи запідозрений у причетності до справи Мазепи. Жах ширився по містах і селах, населення яких поспішало засвідчити перед московським урядом свою лояльність. Прихильників Мазепи чекали кари, заслання, конфіскація майна, яка поширювалася і на їхніх родичів. А тих, хто робив доноси, нагороджувано чинами, маєтками, конфіскованими у жертв. Глибока деморалізація охопила Україну, де кожний тремтів за своє життя“ [6, 245-246].

Таким чином, Дмитро Іванович Яворницький у свої тритомній праці „Історія запорозьких козаків“ не випадково звернув увагу на славне місто Батури, особливо на події, які передували, і причини, які призвели до його падіння. Хоча згадки про Батури і його падіння в 1708 р. є поодинокими в творчій спадщині вченого, але все ж таки вони дають чітке уявлення даної проблеми. Переосмисливши вир подій, з'ясувавши чинники, які призвели до трагедії, Д.Яворницький робить висновок про те, що трагічних подій могло б і не бути, а Північна війна закінчилася б зовсім по-іншому за умови, якби фортеця вчасно опинилася в руках Івана Мазепи та Карла XII. Отже, розправа московського війська над Батурином була лише початком розправи над країною.

1. С.В.Абросимова Д.І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття /Наддніпрянська Україна: Історичні процеси: Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. №2. – С. 106-122.

2. С.В.Абросимова Д.І. Енциклопедист козаччини // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С. 4-46.

3. Я.В.Верменич «Запорозькі вольності» під пером Д.Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини / Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 1997. – 376 с.

4. А.Жуковський Гетьман Іван Мазепа в оцінці Грушевського // Український історичний журнал. – 1998. – №6. – С. 134-144.

5. С.В.Абросимова, Д.Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – №2. – С. 12-15.

6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: В 3-х томах. – Львів: Світ, 1992. – Т.3. – 451 с.

7. І Коляда, О.Куриленко, І Мельничук, Д.І. Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України. // Історія в школі. – 2005. – №10. – С. 20-25.

8. С.В.Абросимова, Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (За матеріалами епістолярної спадщини Д.Яворницького) / Історія: Збірник тез та повідомлень. III Міжнародний конгрес українців. – 1996. – Ч.2. – С. 101-107.

9. С.В.Абросимова, Ю.А.Мицик. З листів українських письменників і вчених до Яворницького // Кур'єр Кривбасу. – 1997. – № 69-70. – С. 87-98.

10. Шубравська М.М. Д.І.Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність. – К.: Наукова думка, 1972. – 253 с.

11. В. Бичек. Батури // Наука і суспільство. – 1998. – №9-10. – С. 48-53.

12. С. Павленко. Не батуринська комедія, а трагедія // Голос України. – 2007. – 14 квітня. – С. 12-13.

13. А. Недавній. Молитва за Батури // Слово Просвіти. – 2005. – 17. – С. 9.

14. О. Попельницька. Батури // Жінка. – 2000. – №12. – С. 8-9.

15. А. Скрипник. Нова вулиця у Батурині // Золоті ворота. – 1994. – №3. – С. 58-68.

16. П. Федак. „Із гарячої любови до тебе, народе мій“ // Берегиня. – 2004. – №4. – С. 7-14.

Автор статті "Падение города Батурина 1708 года в творческом наследии Д.И.Яворницкого", основываясь на трудах ученого-историка, освещает историю города Батурина во времена пребывания и правления в нем гетмана Ивана Мазепы и анализирует события, которые привели к осаде города, а вскоре - и к его падению в 1708 году.

The article "The Downfall of Baturyn City (1708) in Creative Heritage of Yavornytskyi D.I." based on the works by Yavornytskyi describes the history of the city of Baturyn in times when Ivan Mazepa lived there and was a hetman. The article gives a full analysis of the events which lead to the siege of the city and then further to its downfall in 1708.

Тамара Демченко

СИН ЧЕРНІГІВЩИНИ – РОМАН БЖЕСЬКИЙ

У статті на основі історико-біографічної літератури, деяких документів та джерел особового походження висвітлюється життєвий шлях (переважно чернігівської доби), аналізується історико-публіцистичний доробок маловідомого діяча національно-визвольного руху, уродженця Чернігівщини Р. Бжеського (1897 – 1982).

Кожний, хто вивчав історію Української революції на рівні персоналій, не міг не помітити такого явища: серед постатей діячів визвольних змагань практично вся увага віддається представникам соціалістичних, лівих партій. Щоправда, останніми роками інтенсивно досліджується когорта консерваторів на чолі з гетьманом П. Скоропадським. А от праве, самостійницьке крило творців і учасників Української революції, можливо, за єдиним винятком – потужної постаті М. Міхновського – традиційно перебуває на маргінесі дослідницького інтересу.

На нашу думку, така ситуація породжена як об'єктивними факторами, так і певною обережністю авторів. Мабуть, мав рацію П. Мірчук, коли, аналізуючи становище в Україні напередодні революції, ще 55 років тому відзначив, що в інтелігентських колах "тодішньої Наддніпрянщини, що цікавились політикою, соціалістичний табор мав багато міцніші впливи, чим націоналістичний". Він пояснював стан справ просто: "На українських самостійників-націоналістів і на саму ідею самостійності України йшла безупинна запекла атака зі сторони" усіх інших політичних сил, що діяли тоді в Україні, – чорносотенців, російських і єврейських соціалістів, представників українських соціалістичних організацій, так званих "народовців" [очевидно, під цією назвою автор розумів ліберально-демократичне крило національно-визвольного руху. – Т. Д.]. При цьому українські соціалісти трактували "національне питання неіснуючим і шкідливим і так представляли його завжди українському народові. Українські ж "народовці" дивилися на ідею самостійності України як на чарівну, але не здійсниму мрію, яку не вільно підносити як політичний постулат, бо цим стягається лиш непотрібно поліційні репресії проти українства і цим унеможливується єдинокорисну для українського народу культурницьку роботу"¹. Попри певну штучність цих висновків та несправедливість стосовно "народовців", бо ж інший публіцист, котрий писав, що останні "працювали над відродженням свого рідного народу з такою самою посвятою, як працювали проповідники й борці за християнство"², теж спирався на історичні реалії, варто визнати, що частка істини у них присутня: самостійницька течія перебувала у значно ж невігіднішому становищі, ніж їхні відкриті вороги й непевні друзі.

Якщо цілий рух потрапив до табуєваних тем, то природно, що його очільникам і тим паче рядовим (на час революції, звичайно) учасникам пощастило ще менше. Роман Бжеський у цьому контексті посідає дещо осібне місце. З одного боку, про нього написано вже чимало праць³, та й доробок його теж достатньо відомий в Україні. З-поміж численних публікацій треба відзначити насамперед біографічні нариси Я. Дашкевича, Г. Сварник, Г. Чернихівського. Декілька слів хотілося б сказати про останнього із перелічених авторів. Про нього писали: "Регіональне

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім.Т.Г.Шевченка.

волинознавство не мислиться без наукового доробку Гаврила Івановича Чернихівського – літературознавця, лаурета премій у галузі охорони пам'яток історії та культури ім. В. Антоновича (1998), літературно-мистецької ім. братів Лепких (2002), міжнародної премії Фонду родини Воляників-Швабінських (2004)... Улас Самчук – “Український Гомер ХХ ст.” – у науковому доробку Гаврила Чернихівського займає чи не найголовніше місце”⁴. У контексті нашої теми варто відзначити, що захоплення постаттю У. Самчука, ймовірно, привело дослідника до Бжеського: він буквально відкрив для українців цю постать і зараз жваво цікавиться усім, що пов'язано з нею. Про це свідчать і численні публікації, до речі, одна з них була передрукована газетою “Сіверщина”⁵, і незгасаючий інтерес до наукової й творчої спадщини нашого земляка, і тісні контакти з його доньками⁶, і, нарешті, зворушлива готовність допомогти кожному, хто виявляє зацікавленість особою Бжеського. Дякуючи зусиллям п. Чернихівського статті про Р. Бжеського увійшли до двох енциклопедичних видань: “Українська журналістика в іменах” та Тернопільського енциклопедичного словника⁷.

З іншого боку, треба відзначити, що до цього часу не існує наукової біографії історика, що породжує деякі прямо-таки міфічні сюжети. Так, чимало запитань викликає скомпонована А. Кармелюком біографічна довідка, вміщена як додаток до щойно перевиданої праці Р. Бжеського “Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму”⁸. Справді, сам Бжеський писав у мемуарах, що виконуючи обов'язки дипломатичного кур'єра, він напередодні гетьманського перевороту їздив до Москви, де зустрічався з Г. Чичеріним, Л. Караханом, вів “дипломатичні переговори” з “самим В. Ленінін”⁹? Чи міг він уже в 20-х рр. декілька разів переходити кордон СРСР, потрапляти до тюрми, звідки його нібито рятував “відомий поет В. Еллан-Блакитний”?⁹ Ми виписали ці приклади, бо вони звучать дещо фантастично, з огляду на ті матеріали, що друкувалися раніше. Водночас це вказує, що окремі періоди життєвого шляху героя даної розвідки висвітлені зовсім слабо. Одним з них може вважатися чернігівська доба.

Свого часу, прочитавши чи не найвідомішу книгу Р. Бжеського “Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918”¹⁰, автор цих рядків була заінтригована тим, що цей “загадковий вістниківець” народився у Ніжині, і прагнула розшукати у метричних книгах Ніжинської єпархії (а вони за 1894 р. усі збереглися) достовірний запис про хрещення земляка. На жаль, ці наміри не увінчалися успіхом. Тільки через декілька років нам пощастило виявити необхідну інформацію.

Даний результат став відправною точкою для створення нарису про чернігівський період життя Р. Бжеського. Подальше його життя буде окреслено пунктирними лініями, виходячи з напрацювань вищеназваних дослідників. Важливим джерелом стали спогади Р. Бжеського¹¹, а також дані з місцевої періодики¹², деякі інші матеріали з історії революційних подій на Чернігівщині¹³. Мемуари Характерника (під таким псевдонімом вони друкувалися) отримали справедливо високу оцінку Я. Дашкевича. Історик відзначив, що про “Україну визвольних змагань” Р. Бжеський написав “як заангажований самовидець некерівного рангу, а не як байдужий нейтральний спостерігач”¹⁴. На жаль, далеко не всі книги «Літературно-Наукового Вістника», де, згідно з покажчиком¹⁵, друкувалися спогади нашого земляка, пощастило розшукати у книгозбірнях Києва. Окрім того, вони доведені тільки до 1918, а не 1921 року, як зазначено у назві.

Отже, розпочнемо із визначальної у житті кожної людини дати. Згідно із записом у метричній книзі Катерининської церкви міста Чернігова, 23 березня 1897 року народився, а 16 квітня був охрещений Роман – син колезького секретаря Стефана Антонова Бжеського, римсько-католицького сповідання, і його законної дружини Олени Василевої, православної. Хрещеним батьком новонародженого стали надвірний радник Василь Петрів Грищенко, а матір'ю – дружина надвірного радника Лідія Василева Диновська. Церковний обряд здійснили священник Макарій Смільницький з дияконом Миколою Бондаревським¹⁶. У цій інформації

немає нічого дивного – у традиціях чернігівців (і, мабуть, не лише їх) брати у хрещенні батьки для новонароджених найближчих родичів, запис на своєму місці, жодних виправлень, як і відміток про видачу свідоцтва немає. Хлопчик міг народитися у Ніжині, але хрестити його повезли до Чернігова, де жила родина. Очевидно, що близьких друзів у місті Бржеські не мали, тому хрещеними стали рідні матері.

Завдяки інформації календарів Чернігівської губернії, можна більш-менш точно встановити час приїзду С. Бржеського (з сім'єю чи без – поки що не встановлено) до Чернігова. Календар на 1891 р. (друкувався у 1890 р.) серед численних чиновників цього прізвища не наводить. А календар на 1893 р. – називає серед чиновників окружного акцизного управління (6-ий округ) на посаді молодшого помічника наглядача округу технолога Стефана Антоновича Бржеєвського¹⁷. Отже, хоча прізвище й спотворене, але можна допустити, що Бржеський прибув до губернії у проміжку 1891 – 1892 рр. Через 10 років він служив уже старшим помічником наглядача округу зі збору акцизу із цукру, відповідаючи за м. Шостку Глухівського повіту¹⁸. Ще через десять з гаком літ С. Бржеський став старшим помічником наглядача I округу, здобув чин надвірного радника¹⁹. Кочовий спосіб життя, відсутність у Чернігові друзів з дитячих років, рідних, очевидно, визначили і коло спілкування старших Бржеських: воно замикалося на родичах. Так, у 1906 р. дворянин С. А. Бржеський був “поручителем” на весіллі родички по дружині – дочки колезького асесора Марії Василівни Грищенко²⁰. У списку поляків Чернігова – виборців до Всеросійських установчих зборів – С. Бржеський не представлений²¹. Отож можна вважати, що він як російський чиновник до польської громади не входив. Із незрозумілих причин дата народження Р. Бжеського перенесена на три роки назад. Н. Бжеська у передмові до бібліографії праць покійного чоловіка писала з цього приводу: “Оригінальних документів у Романа Бжеського не збереглося. Після втечі з московської (червоної) в'язниці відійшов на Західну Україну. Мені казав, що з огляду на війну (1914) дата його народження була змінена (вперед чи взад?)”²². Війна, тобто бажання уникнути мобілізації, туг, ймовірно, не відіграла особливої ролі, бо тоді б прагнули применшити вік. Зрештою, у списках новобранців Р. Бжеський, мабуть, таки числився, більше того, він сам писав, що, ще навчаючись у гімназії, отримав військовий вишкіл і чин унтер-офіцера²³, і якщо його не призвали до діючої армії, то на те мали бути вагомні причини. Можна зробити припущення, що він сам приписав собі роки, щоб виглядати соліднішим з огляду на ті можливості, які відкривалися перед ним у роки революції.

До 1917 р. Роман Бжеський завершив свою середню освіту. На жаль, фонди Чернігівської чоловічої гімназії не збереглися, тому будь-яка інформація з цього приводу відсутня. Важко також, спираючись на достовірні дані, визначити джерела української ментальності юнака. Можливо, як стверджують біографи, було це родинне виховання: “Мати його з Полтавщини, походила з давнього козацького старшинського роду, в якому перш за все цінували волю. Бабуня Романа була близько споріднена з Миколою Гоголем, зустрічалася з ним, гордилася, що має родича – великого письменника”²⁴.

Сам Бжеський свої спогади розпочав інформацією про брак “свідомих українців (старшого віку – не шкільної молоді)” у Чернігові – близько тридцяти п'яти осіб на 40-тисячне місто²⁵, а разом з представниками учнівської молоді – 100 – 120 душ²⁶, і вже цим вказав на протиставлення молодіжного руху старшим. Крім того, революційних гуртків різного політичного спрямування у Чернігові було чимало: у 1911 р. їх працювало 15²⁷. Проте автор мемуарів обмежився тільки згадкою про “філію ТУП'а”, яку ототожнював із “Старою Громадою”, і детально описав “Самостійницьке Брацтво”, членом якого став у 1916 р. Очолював організацію Василь Елланський (В. Еллан-Блакитний), членами були Павло Тичина (“тоді ще невідомий, мовчазний і скромний студент”), Аркадій Казка, Євреїнів, Колоскевич, В. Коновал, Н. Коновал, Н. Лайко, і Гр. Устименко. “Братчики” заснували у другій половині 1916 р. Юнацьку спілку (близько 30

середньошкільників), мали бібліотеку, проводили продаж української літератури, організували лотерею на користь українських політв'язнів, готували реферати на різні теми. Вони підтримували зв'язок із Києвом та старшими українцями²⁸. Серед відомих діячів національно-визвольного руху, котрих Бжеський згадує у мемуарах, варто виокремити Валентина Отамановського та Євгена Онацького. Перший з них восени 1916 р. прочитав чернігівським братчикам реферат на тему “Економічна політика Росії супроти України” і дискутував при цьому із Онацьким²⁹, котрий у 1917 р. став членом Української партії соціалістів-революціонерів і представляв Чернігівську губернію у Центральній Раді.

Цей сюжет узгоджується із визнанням самого В. Отамановського, який писав: “За студентських часів перед революцією в мене склався самостійний націоналістичний світогляд, суть якого в скороченню є така: тільки національна держава забезпечує повні національні права поневоленої нації; клясова боротьба є справа внутрішня і перед лицем національного ворога не повинно бути кляс та партій; поразка Росії од німців та революція внаслідок цього мусять призвести до розвалу російської тюрми народів та повстання УНР”³⁰. Погляди ж Є. Онацького згодом зазнали радикального переосмислення, і він став одним із ідеологів українського інтегрального націоналізму. Взагалі це товариство складалося із особистостей, чії дороги у майбутньому розійшлися.

Початок революційних подій у Чернігові ознаменувався численними акціями волевиявлення народу, радості сподівань. Хвиля захопила і юного Бжеського. Чи не вперше його ім'я згадується у пресі у зв'язку із українськими зборами, скликаними 18 березня радою місцевого осередку ТУП'у.

Уже простий перелік тем, яких торкалися у своїх виступах численні промовці, окреслює коло завдань чернігівських українців. Так, І. Коновал закликав відновити роботу “Просвіти” – улюбленого дітища поступової чернігівської інтелігенції. Г. Стаднюк говорив про “потребу українських шкіл всіх типів”. Його підтримав В. Базилевич, зажадавши, щоб Чернігівське губернське земство подбало про заснування українських шкіл. О. Карпинський висловив вбодівання за долю української наукової преси, а Олекса Приходько – улюбленої справи всього свого життя – “української пісні і національного музичного виховання”. “Представник студентської молоді Василь Елланський закликає ту велику частину української інтелігенції, яка відбилася од української бідної й виснаженої маси, звернутися до праці на користь рідного краю під українським прапором”. [...] Учень Чернігівської гімназії Р. Бжеський говорив “про крайню потребу закладати зараз же чи окремо, чи при гімназіях лекції або курси українознавства”. [...] Хор під орудою О. Приходька багаторазово виконував “Заповіт” та “Український національний гімн”. У залі лунало “Слава Україні!”, “настрій у присутніх святочний і радісний”. Збори ухвалили резолюції з вимогами:

1. Вільна автономна Україна у складі федеративної Російської республіки.
2. Заснування окремих українських полків.
3. Відкриття українських шкіл.
4. “Заведення української викладової мови по школах Чернігова”³¹.

У спогадах про ці збори Бжеський не згадує, бо, як націоналістові, йому не личило брати участь у такому заході. Прикметно, що автор газетної замітки називає його просто учнем гімназії. Отже, на цей час юнак не мав ніякого іншого суспільного статусу, хоча його й переповнював молодечий революційний ентузіазм. Ймовірно, що посаду у міській міліції він отримав пізніше. Згідно з даними преси, на середину червня 1917 р. юнак виконував обов'язки помічника начальника міліції І міського району Чернігова³². Коли відбулося це призначення – невідомо. Жодним словом не обізвався Бжеський також про те, що брав участь у відродженні Чернігівської “Просвіти”. У квітні того року, виступаючи на перших зборах поновленого товариства, він висловив побажання, “що тепер за вільні часи “Просвіта” поверне народові згублену за часи пригноблення культурність, і вносить пропозицію приступити до виборів Ради товариства і таким чином розпочати конкретну працю”. Р. Бжеський увійшов до ради товариства³³.

Звичайно, можна трактувати ці кроки як винятково культурницькі, котрі до справжньої революції мають досить опосередковане відношення. Проте, виходячи з тогочасних реалій, треба визнати їх адекватними духові часу.

Очевидно, як активний учасник українського руху (можливо, член ради чернігівської “Просвіти”) Бжеський був обраний делегатом губернського Українського з'їзду (8 – 10 червня 1917 р.), скликаного місцевою українською громадою згідно із вказівкою Центральної Ради. Її представник, уже згадуваний Є. Онацький, задав тон у висвітленні найактуальнішого, з точки зору київських державотворців, питання – про автономію України та ставлення до неї Росії. Доповідач визнав, що Тимчасовий уряд “ не зрозумів, або не хотів зрозуміти наших домагань”, проте закликав “іти вперед, вперед, вперед до широкої національно-територіальної автономії”³⁴.

Природно, що довкола такої постановки найбільш злободенного тоді питання відразу розгорілася дискусія. Є. Онацькому та його однодумцям заперечив представник чернігівських самостійників Р. Бжеський (Бржеський): “Попередні промовці казали про автономію. Автономія це умова, яку дасть нам Учредительне Зібрання. Але Україна, як знаєте, багато заклала умов з Москвою, яка їх не додержувала і довела нас до найгіршого занепаду. Хто тепер поручиться за додержанне української автономії?” – звернувся він до аудиторії, одночасно закликавши “не боятися самостійності”. “Автономія України не йде на користь рос[ійській] буржуазії. І не тільки буржуазія йде проти укр[аїнської] автономії – рос[ійські] демократичні партії настроєні проти нас і ідуть в розріз з нами. Коли автономія і буде проведена, то її можуть згодом одняти. Звичайно, як в Росії остаточно запанує соціалізм, тоді життя може бути сусідське, братське. А зараз у Росії все таки сильна буржуазія і вона не випустить України з рук”. Висловивши свої сумніви щодо добрих намірів метрополії, Бжеський неохоче визнає автономістичний принцип: “Зараз ми не можемо мати самостійности, тільки автономію, але коли нам будуть силкуватися одібрати автономію і повернути Україну в минулий стан, то ми не мусимо боятися самостійности. Така велика багата країна територією не менше Германії, може бути самостійною. Її інтереси – економічні – не зв'язані тісно з Москвою. Тільки самостійна держава забезпечує всі права. Будучи самостійною, Україна зможе увійти в союз з Росією, але як рівний з рівним. Москвинам на території України права мусять бути забезпечені, – ми нікого не хочемо поневолювати, але не хочемо, щоб московська нога нас давила”, – твердив він³⁵. Цікаво, що у спогадах Бжеський зовсім не згадує про цей з'їзд, можливо тому, що власний виступ через деякий час йому видався опортуністичним, а негативну реакцію на нього він сприйняв як особисту образу. Насправді, у дещо плутаних думках молодого патріота відобразилася уся суперечливість політичних прагнень тодішнього українства: з одного боку, гостра і цілком обгрунтована недовіра до російського політикуму, з іншого – погано уявлялося життя без Росії, поза її впливом і пріоритетами.

Як переконаний націоналіст Р. Бжеський головну увагу у своїй праці, присвяченій історії Української революції, звертає на військовий складник революційного процесу. І якщо інформацію про заснування Військового клубу ім. П. Полуботка він почерпнув із київської газети³⁶, то історія чернігівського українського полку творилася, ймовірно, не тільки на його очах, а й за безпосередньою участю, хоча він і приховав прізвище “братчика”, котрий стояв за цією справою. Р. Бжеський повідомив, що уже 12 березня (за н. ст.) у Чернігові було створено “осередок для формовання пішого полку”. Його керівником став “сотник” Василь Павленко, а членами – телеграфіст Летушко (у спогадах Р. Бжеського – Літошко) та “військовий урядовець Веремієнко”³⁷. Про двох останніх достовірних відомостей не збереглося, а поручик В. Павленко став у 1917 р. у місті досить популярною особою. Він народився 1 січня 1894 р. в Чернігові у родині запасного унтер-офіцера містечка Седнева Чернігівського повіту Артемія Максимова Павленка і його законної дружини Анни Василювої³⁸. Про цю колоритну постать чернігівський краєзнавець Г. Греченко дав у книзі нарисів про

репресованих освітян ґрунтовну довідку під назвою “Правдолюб із Чернігова”. В. Павленко закінчив учительську семінарію і Чугуївське військово училище. У роки Першої світової війни підпоручик був поранений і контужений, 1916 р. його у чині поручика демобілізували як інваліда І групи³⁹. За радянських часів він працював учителем. У 1937 р. Павленка заарештували за звинуваченням у “веденні антирадянської націоналістичної агітації”. Він повністю відбув свій термін ув’язнення у таборах ГУЛАґу, але у 1949 р. його спіткав новий арешт по тому ж обвинуваченню. Тільки у 1957 р. справу проти в’язня припинили за “недоведеністю злочину”⁴⁰. Дата смерті не установлена.

Але повернімося до історії полку. Р. Бжеський слушно підкреслив, що формування його провадилося у дуже скрутних умовах. Військові органи трактували вояків полку “як дезертирів, старшині ж загрожував військовий суд”. Окрім того, офіцерів позбавляли платні. Досить колоритно виглядає і опис місця розташування полку – це була “обгороджена парканом спортова площа товариства “Сокіл”. На майданчику знаходився “малий літній будиночок, в якому була каса для продажу квитків, роздягальні для спортсменів та великий ганок, над яким був дах. На цій площі й скупчилися вояки, які вписувалися до полку. Вони там і ночували, здебільшого під голим небом, бо в приміщенню тому лише початково могли вміститися перші охотники. Вони не мали ані зброї, ані харчів від військової влади”. Згідно із даними автора, певну допомогу у формуванні військової частини надали старшини – сотник Храчевич і поручник Н. Плєскач⁴¹, “лікар-українець Василь Базилевич” та неназваний “братчик”, який “провадив освідомлюючу політичну роботу”⁴².

Незважаючи на несприятливі обставини, 20 квітня “назбиралося вже понад тисячу вояків, які були сформовані в сотні і які, щоб підкреслити свої антимосковські погляди, назвали себе полком ім. гетьмана Петра Дорошенка”. У них був свій полковий прапор, “на якому малярка Павла Діденко вималювала портрет гетьмана-патріота”⁴³. На думку Р. Бжеського, новостворена військова частина мала багато ворогів: і в особі місцевих автономістів на чолі із І. Шрагом, і представника більшовиків Юрка Коцюбинського⁴⁴. Проте тогочасна преса не підтверджує інформацію про повсюдну ворожість до шойно сформованого полку. Навпаки, вояки на чолі з В. Павленком брали участь у багатьох з’їздах, маніфестаціях, демонстраціях, і скрізь їх вітали. Єдиним ворогом у місті виявилися солдати так званої “Воронезької запасної дружини”, яка розташувалася у казармах Переволоченського полку, котрий перебував на фронті. На Першому українському з’їзді у Чернігові, про нього йшлося вище, В. Павленко скаржився: “28 травня, як ви знаєте “дружинники” зробили озброєний напад на козаків, били прикладами...”⁴⁵. Звичайно, цей конфлікт не сприяв взаємопорозумінню, але його, принаймні за наслідками, не варто навіть порівнювати із драматичними подіями, пов’язаними із розстрілом богданівців. 19 червня солдати “Воронезької дружини” організували мітинг, куди запросили і вояків українського полку. На мітингу було висловлене побажання більшої частини “дружини” служити в українському війську, постановили забути прикрий інцидент, щоб надалі “разом працювати для добра рідної України і всієї Росії”⁴⁶.

Р. Бжеському настільки сильно запам’ятався один епізод, спричинений діями В. Павленка у червні 1917 р., що у стислому вигляді він знайшов своє відображення у “Нарисах з історії українських визвольних змагань”⁴⁷, а значно розлогіше – у “Згадках”. Варто відзначити, що чимало місця мемуарист відвів саме змалюванню ситуації, що склалася на II селянському з’їзді Чернігівщини, який розпочав свою роботу 10 червня⁴⁸. На ньому Бжеський теж виступав із самостійницькою заявою і знову невдало: більшість делегатів його не підтримала⁴⁹. Несподівано роботу з’їзду перервав сотник Павленко, який повідомив, що у Києві на Софійській площі “урочисто проголошено самостійність” (саме так зрозумів телеграму із Києва уже згадуваний телеграфіст Літошко). “... у відчинені двері залі ввійшов відділ вояків з голими шаблями і урочисто вніс український прапор, а сам Павленко, звертаючись

до здивованих “Українців” та приголомшених несподіванкою Росіян, оголосив, що він одержав телеграму про те, що у Києві дві години тому нарешті проголошено повну самостійність України. Він закликає всіх до оборони й організації своєї держави та, обіцяючи разом із військом до загибелі боронити незалежність рідного краю, закінчує свою промову гучним “Слава” рідній державі та її урядові”. Бжеський не був би самим собою, якби не довів цей сюжет до логічного завершення, тобто змалювання зради ненависних йому автономістів. Хоча зал і висловлював задоволення: слова Павленка “були покриті однодушним “слава” селян і вояків”, але “більше помірковані й досвідчені росіяне у порозумінню з Шрагом зажадали у Павленка телеграми і коли побачили, що то була не урядова телеграма, просили Шрага, щоб він заявив з’їзду про те, що се звістка ще не певна і закликав присутніх до обережності у своїх постановах”⁵⁰. Цікаво, що на сторінках місцевої газети епізод був висвітлений зовсім інакше: телеграма, отримана Павленком, нібито сповіщала, що у Києві проголошено автономію України (що загалом відповідало дійсності). І. Коновал повідомив про це зі словами “Христос воскрес! Объявлена автономия Украины! Хай живе вільна Україна!”, а з’їзд “бурхливо сприйняв цю звістку і голосно вітав відродження України”⁵¹. У будь-якому разі позиція президії з’їзду сприймається як цілком нормальний крок, але, з точки зору Бжеського, вона вимагала осуду. Завершуючи першу частину своїх спогадів, він наголосив: приклад “повстання українського ім. Гетьм[ана] Петра Дорошенка полку” демонструє той факт, що “українські політичні діячі, за невеликими виїмками, не лише не можуть уважатися ініціаторами у справі творення української армії, а навпаки під натиском українських низів дуже неохоче мирилися з фактом існування українського полку і цілком були нездатні взяти провід у свої руки завдяки своєму опортунізму, москофільству та нерішучості”⁵². Такий підхід незаперечно доводить, що на момент написання спогадів (а це було років 7 по тому) Р. Бжеський став за своїм світоглядом переконаним націоналістом, якому соромно було навіть згадувати про свою участь у роботі “Просвіти” чи мирних зібраннях українців. Єдино гідним засобом боротьби він уважав збройний чин. У цьому молодого чернігівця, якщо вірити його спогадам, бо більше достовірних даних ми не маємо, переконувала і участь у обороні Києва від муравйовських військ, і партизанський рух, знову ж таки виразно антибільшовицького спрямування.

У 1918 р. він жив і працював у Києві, хоча й не поривав зв’язків із рідним містом. Так, збереглося газетне повідомлення, що наприкінці серпня 1918 р. юнак виступав на організованому “Просвітою” вечорі, присвяченому пам’яті гетьмана І. Мазепи. Добродій Бжеський “підкреслив гарячу любов Мазепи до України та бажання її щастя”, прагнення “визволитись з залізних пазурів Москви”, закликав українське громадянство подбати про перенесення праху гетьмана до України, та висловив жаль, що в українській літературі Мазепі “не присвячено жадного творіння тоді, як його давно вже оспівано в закордонній літературі та московській”⁵³.

На щастя, Р. Бжеському не судилося загинути у чекістських катівнях у роки визвольних змагань. На початку 1920 р. він перейшов радянсько-польський кордон і поселився у Кременці – тоді повітовому центрі Волинського воєводства. Від цього часу життєвий шлях нашого героя, завдяки зусиллям кременецького краєзнавця Г. Чернихівського, обростає плоттю і кров’ю, набуває зв’язного характеру. Р. Бжеський затримався у цьому волинському місті надовго – майже на чверть століття. Тут він двічі одружувався: перша дружина – співачка Маргарита Боно, залишилася на все життя щирим другом. На честь її старша донька Бжеських отримала своє ім’я. Друга дружина Р. Бжеського – Надія, уроджена Науменко, теж стала не просто вірною дружиною, а другом і однодумцем свого невгамовного чоловіка⁵⁴.

Звичайно, що із сподіваннями на швидку перемогу у збройній боротьбі у міжвоєнну добу було покінчено. Але Бжеський швидко знайшов нове поле діяльності. У Кременці він працював директором книгарні місцевого товариства

“Просвіта”, яка вважалася однією з найбільших на Волині⁵⁵, й одночасно створив із учнів української гімназії підпільний гурток, який згодом переріс у молодіжну організацію “Юнак”. Доречно підкреслити, що Бжеський, ймовірно, не мав вищої освіти, і всі свої неабиякі знання здобував самотужки – шляхом самосвіти. Для кременецької молоді він читав лекції із українознавства, яке включало географію, історію, етнографію, антропологію. Лектор уважав, що ця діяльність є головною. У пізнішому листі до одного із своїх слухачів він писав: “Щодо “курсів”, то я для того осів на Волині, щоб провадити цю працю. Спочатку я особисто довго вишколював Голувка, Гаврилюка, Сойка і Трачука, потім – Штуля, Жураківського і Тимофіїва. Після того вони взяли на себе вишкіл окремих гуртків, які були створені і які не повинні були знати про існування подібних інших гуртків. Підготована ними молодь проходила потім у мене лише “Націоналізм” Донцова і ще де-що”⁵⁶. Очевидно, що згадка про працю Д. Донцова не випадкова. Як слушно відзначила Г. Сварник, Бжеський – публіцист, літературознавець, історик – формувався під потужним впливом Д. Донцова, виступав популяризатором ідеологічних конструкцій останнього⁵⁷. Упродовж 20-30-х рр. він знайшов своє справжнє покликання – українська журналістика. Схоже, що з усіх жанрів його найбільше приваблювала публіцистика.

У 1932 р. польська поліція викрила мережу підпільних гуртків, почалися арешти учнів, у 1934 р. було заарештовано і їхнього наставника⁵⁸. Р. Бжеський, якого П. Мірчук йменував “професором”, перебував в ув’язненні з липня 1934 по березень 1935 р. Історик писав, що “створення в Польщі концентраційного табору для політичних противників, а зокрема для поліційного тероризування української молоді, принесло для Польщі погану славу в opinіo культурного світу, бо поставило її поруч із терористично-поліційною большевицькою Москвою та гітлерівською Німеччиною”⁵⁹. Очевидно, мав місце і ще один арешт, бо Г. Чернихівський згадує про те, що з Берези Картузької Р. Бжеський повернувся додому тільки з початком Другої світової війни – у вересні 1939 р.⁶⁰

Тоді ж подружжя Бжеських перебралося до Кракова. Г. Чернихівський наводить цікавий факт із життя родини: дружина Р. Бжеського, щоб хоч щось врятувати із багатой бібліотеки, декілька разів переходила кордон, переносючи у наплічнику книги чоловіка⁶¹. У 1941 р. сім’я повертається до свого будинку, а її глава дістає можливість віддатися улюбленій справі. З вересня 1941 р. він працює заступником редактора газети “Волинь”, котру редагував У. Самчук⁶². Головний редактор включив ім’я Бжеського (Дажбожича) до списку трьох чільних авторів часопису⁶³. У 1943 р. Бжеські виїжджають до Праги, де главу родини заарештувало вже гестапо⁶⁴. Вони мешкали у таборах для переміщених осіб у Німеччині, у 1950 р. їхній шлях, як і багатьох інших представників третьої хвилі українських політичних емігрантів, проліг до США. За 32 роки, прожитих дуже скромно на американській землі, Р. Бжеський “видрукував ще понад 30 книг з різних галузей знань: історії, літературознавства, філософії, політології”⁶⁵.

Помер Р. Бжеський 4 квітня 1982 р., поховали його на українському цвинтарі у Бавдн-Бруку, штат Нью-Джерсі⁶⁶. Його вдова підготувала до друку бібліографічний покажчик праць покійного чоловіка⁶⁷, який і сьогодні залишається єдиним джерелом інформації про творчу спадщину діяча. У покажчику зафіксовано 128 назв праць Бжеського та 15 псевдонімів і криптонімів, якими він підписувався⁶⁸. Причини великої кількості останніх точно не встановлено: проте, очевидно, що у них відобразились і життєвий досвід автора, і його мандри. Любов до Чернігівщини відбивають псевдоніми: “Роман Десняченко”, “Роман Задеснянський”, а псевдонім, під яким опубліковано “Історію визвольних змагань” – “Р. Млиновецький”, як повідомив Г. Чернихівський у листі до автора цих рядків, було запозичено від назви розташованого неподалік Кременця великого села Млинівці над річкою Іквою. У селі на самому початку 20-х поселився Р. Бжеський із першою дружиною⁶⁹. Що ж до літературно-наукової спадщини, то, очевидно, дані, зібрані у покажчику, становлять лише частку того, що насправді написав цей діяч. Скажімо, в одній із бібліотек Чернігова зберігається єдиний номер журналу,

що виходив у Чикаго майже півсотні років тому, і в ньому є стаття Р. Бжеського, підписана відомим псевдонімом – Р. Паклен⁷⁰. У покажчику вона, як і переважна більшість статей, розпорошених по численних періодичних виданнях, не представлена.

Свого часу особою непересічного публіциста і талановитого історика зацікавився Р. Дашкевич. Маститий учений мав змогу спілкуватися із істориками діаспори і спробував з'ясувати, чому прізвище Божецького не увійшло до Енциклопедії Українознавства, опинилося мовби на маргінесі україністичних студій у діаспорі. Відповідь була проста: “його не дуже любили, він критикував усіх...”. Дослідник навів декілька прикладів “нелюбові” до Бжеського⁷¹. Ми можемо розширити цей список за рахунок спогадів Ю. Шевельова, який писав, що Бжеський “доводив, що я – виплодок пекла, і то радянського пекла”⁷². Зрозуміло, що мемуарист відповідав такою ж мірою. Проте й У. Самчук, який був однодумцем, щирим другом і навіть кумом Бжеського, теж згадав про цю особливість його характеру, яскравими барвами змалювавши конфлікт між автором поеми “Вояк” Р. Бжеським та директором видавництва І. Тиктором. Останній обурювався, що у поемі штаб УГА звинувачено у тому, що він вчинив “зраду підлу та слизьку”⁷³. В іншій книзі письменник дав своє бачення аж надто складної вдачі свого товариша: “Винятково варта пам’яті і разом винятково загублена у зливі псевдонімів постать – контроверсійна, інколи загадкова, інколи гротескова, невтомно віддана справі, інквізиторська натура, яка все своє життя, без відклику й застереження, була віддана в жертву службі українській справі, яку вона дуже по-своєму і дуже контрапунктально сприймала і розуміла. [...] Насправді ж це був каторжник свого власного демона, який гнав його немилосердно через життя на подобу Томи Торквемади, змушував бачити життя, якого ніколи не було, якого нема і якого ніколи не буде. Це комплекс ілюзій... Жорстокого, болючого обману”⁷⁴. Безумовно, що це безжально правдиве і в той же час сповнене співчуття й розуміння визначення повністю корелює із оцінкою, даною Я. Дашкевичем найпопулярнішій у сучасній Україні праці Бжеського “Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918”: “Книжку я прочитав одним подихом. Певне, вражала мене незвичність підходів, агресивність автора, його безкомпромісність – ну, і неакадемічність та звинувачувальний тон”⁷⁵. Уже неодноразово згадуваний дослідник життя та науково-публіцистичної спадщини Бжеського Г. Чернихівський теж визнав “безкомпромісність” цієї особистості⁷⁶. То що ж писав публіцист і “неакадемічний” науковець, що заслужив таку славу? Не маючи змоги проаналізувати увесь його доробок (з огляду на різноманітність зацікавлень та ерудицію Бжеського – це заняття для багатьох фахівців-гуманітаріїв), зупинимося на заключних фразах однієї з його літературознавчих розвідок.

Аналізуючи драму Лесі Українки “Одержима”, Р. Бжеський приходять до висновку: що у творі можна знайти підтвердження його думки про культивування “ненависти” до “народу-гнобителя”: “Мусимо пам’ятати, що Євангеліє вчить нас прощати своїм особистим ворогам, любити своїх особистих ворогів, але не вчить нас прощати ворогам Божим, прощати дияволів та його слугам. Чи, наприклад, маємо право прощати тим, що виморили кілька мільйонів українців голодом? Ті, що загинули, могли б простити свою жахливу смерть своєму особистому ворогу, але навіть вони не могли б простити всім ворогам свого народу, бо не лише вони впали його жертвою. Ми ж не можемо прощати за них і не маємо морального права проповідувати любов до народу, що протягом віків є ворогом-гнобителем нашого народу. Леся Українка розуміла це все, розуміла додатне значення ненависти і тому писала, що “може б, не було життя таке нещасне, коли б вогонь ненависти не гас!” Свідомість цього зродила “Одержиму”⁷⁷. Не зайве наголосити, що ці рядки писалися, коли західна українська діаспора вшановувала пам’ять жертв Голодомору у 30-у річницю трагедії. І ще одне спостереження. Звичайно, міркування Бжеського аж ніяк не вкладаються у радянську та й пострадянську парадигму про “віковічну дружбу”, “спільні корені й єдине історичне минуле” тощо. Але чи

застаріли, остаточно втратили академічну цінність й актуальність погляди діяча, який помер понад чверть століття тому назад? Навіть поверховий аналіз змісту перевиданої у минулому році праці “Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму (На основі автентичних урядових советських даних)”, написаної, до речі, у 1943 р. і доповненої 1948 р., засвідчує злободенність його спостережень і міркувань щодо природи більшовизму й російського імперіалізму, у які б шати вони не рядилися. Більше того, зіставлення його висновків із дискурсом сучасних науковців⁷⁸, кожний з яких, а це вчені із Канади, Італії, США, навряд чи й чув прізвище Бжеського, дають підстави для твердження, що він десятиліття тому формулював питання, відповідь на які з’ясовують тільки сьогодні. Так, наприклад, Е. Томпсон зазначає: “...десятки мільйонів білих не-росіян, які були об’єктом збройного завоювання росіянами, зазнавали такого самого, як і народи Азії та Африки, примусу та гноблення, що характеризує класичний колоніалізм. Часто вони були змушені покидати свою батьківську землю з волі колонізаторів. Керівні посади у межах Російської імперії і, пізніше, у межах радянської сфери, були для них недоступними, якщо вони тільки не відмовлялися представляти інтереси власних народів і не починали представляти інтереси Москви”⁷⁹. А Р. Бжеський наголошував свого часу: “...в багатьох національних республіках *чужинець*, який запізнається з *урядовцями та керівниками установ так званого самоврядування*, як би вони не звали себе (фінами, українцями, азербайджанцями чи білорусами), в дійсності матиме справу з людьми, котрі вважають себе в душі членами *московської* нації. Людей же, котрі почувають себе частиною того чи іншого народу, що в *більшості* на тій чи іншій *національній* території, він мусить *шукати* серед мас, серед людей, котрі не займають жодних керуючих становищ” [підкреслено Р. Бжеським. – **Т.Д.**]⁸⁰. Нагадаємо, що між цими двома цитатами відстань у понад півсотні років... Витоки майже повної ідентичності думок треба шукати у імперській політиці Радянської Росії, яка щойно тепер стає об’єктом ретельного дослідження. Серед пріоритетів сьогоденішньої гуманітаристики звільнення від наслідків колоніальної залежності посідає перше місце поміж інших проблем.

Отже, актуальність праць нашого земляка підтверджується і нашою повсякденністю, і світовою наукою. Тому слова, котрими закінчив свою розвідку Я. Дашкевич, не втратили свого значення й нині: “Спадщина Р. Бжеського як історика заслуговує на велику увагу, бо несподівано виявляється, що цей, трохи дивакуватий, дуже неспокійний і фанатичний ерудит (а що він справді був дуже ерудованою людиною, не підлягає сумніву) мав рацію у багатьох, багатьох випадках”⁸¹. Ми злегка торкнулися тільки одного аспекту проблем, якими жив цей непересічний інтелектуал. Безумовно, у контексті подальшого дослідження життєвого шляху та доробку Р. Бжеського першочергового значення набувають виявлення та оприлюднення джерел, складання по можливості повного бібліографічного покажчика, академічне перевидання принаймні найважливіших праць нашого земляка – Характерника.

1. Мірчук П. Трагічна перемога. – Торонто, 1954. – С. 8.

2. Кедровський В. Обриси минулого: Деякі останні діячі-українофіли напередодні революції 1917 року. – Нью-Йорк; Джерсі-Сіті, 1966. – С. 6.

3. Дашкевич Я. Роман Бжеський: життя й історико-публіцистична діяльність // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 122 – 127; Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С. 500 – 506; Сварник Г. Загадковий “вістниківець” Роман Бжеський: листи до Дмитра Донцова // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 144 – 150; Фарина І. Пам’ятає Кременець Романа Бжеського // Свобода: Газета Тернопільської обл. ради нар. депутатів і обл. держ. адміністрації. – 1994. – 13 грудня; Чернихівський Г. До отчої землі: 100-річчя від дня народження Романа Бжеського // Русалка Дністрова. – 1994. – Ч. 13 (жовтень). – С. 1 – 2; Його ж. До рідної землі: життєвим шляхом Романа Бжеського // Сіач: Щотижнева газета волинського Тернопілля. – 1993. – Ч. 16 (червень – липень). – С. 2; Його ж. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського // Самостійна Україна. – 1996. – Ч. 1. – С. 36 – 42; Ч. 2. – С. 30 – 34; Його ж. Маловідомий Роман Бжеський // Чернихівський Г. Портрети пером: Статті, есе, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2001. – С. 136 – 147; Його ж. Повернення // Свобода. –

1995. – 15 вересня; Його ж. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин // Черніхівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2008. – Кн. 3. – С. 32 – 43; Його ж. Роман Бжеський, якого ми не знаємо // Тернопіль вечірній. – 1994. – 19 жовтня, 29 жовтня.
4. Цит. за: Черніхівський Г. Портрети пером: Статті, публікації, спогади, рецензії. – Кременець; Тернопіль, 2008. – Кн. 3. – С. 308 – 309.
5. Див.: Черніхівський Г. Роман Бжеський, якого ми мало знаємо // Сіверщина. – 1997. – 25 жовтня. – С. 5.
6. Старша донька Бжеського – Маргарита – одружилася з бразилійцем – лікарем-нейрохірургом Андраде. Тепер вдова, мати чотирьох дітей, мешкає у м. Сальвадор (Бразилія). Молодша донька – Лариса – вийшла заміж за Олега Боднара (родом із Чортківщини). Подружжя має двох синів, мешкає у Вінніпегу (Канада). Доньки Бжеських у 1993 р. привезли на отчу землю прах своєї матері, передали Кременецькому краєзнавчому музею деякі сімейні реліквії і книги батька // Див. Черніхівський Г. До отчої землі // Русалка Дністрова. – 1994. – Ч. 13. – С. 1.
7. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 42.
8. Висловлюємо щире подяку Г. Черніхівському за люб'язно надану можливість скористатись цим виданням.
9. Бжеський Р. Біла книга: Національна і соціальна політика советів на службі московського імперіалізму (На основі автентичних урядових советських даних). – К., 2008. – С. 210 – 211.
10. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918. – Вид. 2-е. – Львів, 1994. – 571 с.
11. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого // Літературно-Науковий Вістник. – 1924. – Т. 84. – С. 285 – 298; 1925. – Т. 86. – С. 134 – 142; 1925. – Т. 88. – С. 127 – 131; 1925. – Т. 88. – С. 219 – 229; 1926. – Т. 89. – С. 207 – 215; 1927. – Т. 91. – С. 503 – 510.
12. Черниговская земская газета (дал. – ЧЗГ). – 1917, 1918.
13. Бойко В. Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: Історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – 128 с.
14. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 124.
15. Див.: Ясінський Б. Літературно-Науковий Вістник: Показчик змісту: Том 1 – 109 (1898 – 1932). К; Нью-Йорк, 2000. – С. 32.
16. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 992. – Арк. 206 зв, 207.
17. Календарь Черниговской губернии на 1893 год. – Чернигов, 1892. – С. 242.
18. Календарь... на 1902 год. – Чернигов, 1901. – С. 15.
19. Календарь... на 1914 год. – Чернигов, 1913. – С. 82.
20. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 164 зв, 165.
21. Там само. – Ф. 1786. – Оп. 1. – Спр. 176. – Арк. 6 – 12.
22. Бжеський Р. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – С. 1.
23. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. – 1925. – Т. 88. – С. 225.
24. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... – С. 137.
25. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. – 1924. – Т. 84. – С. 285.
26. Там само. – С. 287.
27. Самойленко Г. В. Громадсько-культурне та літературне життя в Чернігові у кінці XIX – початку XX ст. – Ніжин, 1999. – С. 57.
28. Характерник. Згадки з минулого // ЛНВ. – 1924. – Т. 84. – С. 285 – 286.
29. Там само. – С. 286.
30. Цит. за: Кот С. Валентин Отамановський // Крути. Січень 1918 року: документи, матеріали, дослідження, кіносценарій / Упоряд. Я. Гаврилук. – К., 2008. – С. 664.
31. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 р.: Док. і матеріали / Упоряд.: В. Верстюк (керівн.) та ін. – К., 2003. – С. 62 – 64; ЧЗГ. – 1917. – 24 марта. – С. 5 – 6.
32. Известия Черниговских Губернских Исполнительного и Продовольственного Комитетов. – 1917. – 16 июня. – С. 1.
33. Український національно-визвольний рух. – С. 244; ЧЗГ. – 1917. – 28 апреля. – С. 4 – 5.
34. ЧЗГ. – 1917. – 20 июня (№ 46). – С. 8.
35. Перший Український з'їзд у Чернігові (8 червня 1917 року). – Чернігів, 1917. – С. 16 – 17.
36. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 119 – 120.
37. Там само. – С. 121.
38. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 977. – Арк. 179 зв.
39. Греченко Г. Респресовані освітяни Чернігівщини. – Чернігів, 2003. – С. 116.
40. Там само. – С. 117, 120.
41. У кн.: "Гинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921). – К., 2007. – 536 с." не представлені.
42. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 122.
43. Там само.

44. Там само. – С. 122 – 123.
45. Перший Український з'їзд... – С. 39.
46. ЧЗГ. – 1917. – 23 лютого. – С. 4.
47. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань... – С. 286 – 287.
48. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого... – 1924. – Т. 84. – С. 296 – 298.
49. Там само. – С. 297.
50. Там само. – С. 297 – 298.
51. ЧЗГ. – 1917. – 27 лютого. – С. 7.
52. Характерник (Бжеський Р.). Згадки з минулого... – С. 298.
53. ЧЗГ. – 1918. – 7 (20) вересня. – С. 7 – 8.
54. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... – С. 140.
55. Черніхівський Г. Кременеччина: від давнини до сучасності. – Кременець, 1999. – С. 125.
56. Цит. за: Р. Бжеський: Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – С. 3.
57. Сварник Г. Назв. праця. – С. 145.
58. Черніхівський Г. Маловідомий Роман Бжеський... – С. 137 – 138.
59. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів / За ред. С. Ленківського. – Т. 1: 1920 – 1939. – Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк, 1968. – С. 431. – [Перевидано у Львові, 2003].
60. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 34.
61. Там само. – С. 35.
62. Там само. – С. 35; Документ доби: публіцистика Уласа Самчука 1941 – 1943 років / Упоряд. А. Жив'юк. – Рівне, 2008. – С. 423.
63. Документ доби... – С. 353.
64. Черніхівський Г. Життєвий і творчий шлях Романа Бжеського... Ч. 2. – С. 30.
65. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 36.
66. Там само.
67. Роман Бжеський. Бібліографія друкованих праць / Уклала Н. Бжеська. – Торонто, 1988. – 46 с.
68. Там само. – С. 7 – 17, 6.
69. Из особистого архіву автора. Лист Г. Черніхівського від 12 березня 2009 р.
70. Паклен Р. (Бжеський). Про два роди любови (“Одержима” Лесі Українки) // Овид (Чикаго, США) – 1963. – № 3 (липень – вересень). – С. 14 – 19.
71. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 122 – 123.
72. Шевельов Ю. (Шерех Ю.). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади. – Харків; Нью-Йорк, 2001. – Т. 2: В Європі. – С. 235.
73. Самчук У. На коні вороному // Дзвін. – 1994. – № 7. – С. 42.
74. Самчук У. На білому коні. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1965. – С. 38.
75. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 122.
76. Черніхівський Г. Роман Бжеський – учений, політик, громадянин... – С. 42.
77. Паклен Р. (Бжеський). Про два роди любови... – С. 19.
78. Див.: Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Пер. з англ. – К., 2008. – 304 с.; Пахльовська О. Ave, Еуропа!: Статті, доповіді, публіцистика (1989 – 2008) – К., 2008. – 656 с.; іл.; Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Пер. з англ. – Вид. друге. – К., 2008. – 368 с.
79. Томпсон Е. М. Назв. праця. – С. 79.
80. Бжеський Р. Біла книга: Національна і соціальна політика советів... – С. 70.
81. Дашкевич Я. Назв. праця. – С. 127.

В статтє на основє историко-биографической литературы, некоторых документов и источников личного происхождения освещается жизненный путь (преимущественно черниговского времени), анализируются историко-публицистические произведения малоизвестного деятеля национально-освободительного движения, уроженца Черниговщины Р. Бжеского (1897 – 1982).

In the article basing on historical and biographical literature of some documents and personal origin sources we can find the highlighter life (mostly Chernihiv period), the analysis of historical and journalistic input of a little-known participant of a national liberation movement, native of Chernihiv region – R. Bzheshko (1897 – 1982).

Олександр Рахно

ОСТАННІЙ ГОЛОВА ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ УПРАВИ О.О.СВЕЧИН

Стаття присвячена аналізу життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності голови Чернігівської губерньської земської управи у 1901–1906 та 1917 – 1918 рр. О.Свечина. Визначено основи віхи життєвого шляху, схарактеризовано його роботу у губерньському земстві та громадсько-політичну діяльність на початку ХХ ст.

Олексій Олександрович Свечин (1865-1929) – відомий громадсько-політичний діяч Чернігівщини. Втім, його життєвий шлях, багатогранна діяльність в органах місцевого самоврядування та громадських організаціях регіону досі не стали предметом спеціального дослідження. У сучасній українській історіографії та довідковій літературі інформація про О.О.Свечина практично відсутня. Отож наша стаття має на меті певною мірою заповнити цю прогалину.

О.О.Свечин народився в Тифлісі (тепер – Тбілісі) 6 липня 1865 р. в аристократичній родині. Його батько – Олександр Олексійович Свечин (1823 – 1896) походив з тверського дворянства. Закінчивши школу гвардійських підпрапорщиків та кавалерійських юнкерів, він зробив успішну військову кар'єру, дослужившись до чина генерал-ад'ютанта та генерала від інфантерії, а у 1880 р. був призначений генерал-ад'ютантом імператора Олександра III. Наприкінці 1860-х рр. О.О.Свечин успадкував від свого брата Петра маєток у с. Тупичеві Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Мати Олексія – княгиня Любов Сергіївна (1839-1910) походила зі старовинного роду князів Голіциних¹. Її батько – князь С.П.Голіцин (1815-1888) у 1861-1870 рр. був чернігівським губернатором і залишив по собі добру пам'ять. З іменем С.П.Голіцина пов'язані запровадження в життя селянської, судової та земської реформ, а також відкриття в Чернігові жіночої гімназії. У родині, окрім сина Олексія, були ще доньки Любов (1866 – близько 1937) та Віра ((1868 –?)².

О.О.Свечин здобув вищу освіту на юридичному факультеті Харківського університету. Продовжуючи родинні традиції, 30 вересня 1887 р. він вступив на військову службу рядовим на правах „вольноопределяющегося” 1-го розряду в лейб-гвардійський гусарський „Его Величества” полк. Протягом року він був підвищений в унтер-офіцерське звання та в естандарт-юнкери. Після складання екзамену на офіцера гвардії 2 жовтня 1888 р. при 2-ому Військовому Костянтинівському училищі він був підвищений у корнеті³.

Протягом наступних років виконував обов'язки командира полкової „охотничьей” команди, командував ескадроном „Его Величества”, був діловодом полкового суду й виконував різні інші доручення. Військова кар'єра О.О.Свечина просувалася успішно. 30 серпня 1892 р. він був підвищений у чин поручика і незабаром призначений командиром розвідників ескадрону „Его Величества”. Пізніше О.О.Свечин виконував обов'язки полкового ад'ютанта та командував ескадроном „Его Величества”. 30 серпня 1893 р. він був підвищений у чин штабс-ротмістра⁴.

© Рахно Олександр Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та археології України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка.

Незабаром після смерті імператора Олександра III, 2 грудня 1894 р. він був призначений ординарцем до свого батька – генерал-ад'ютанта О.О.Свечина, відрядженого по „Высочайшему повелению” для повідомлення керівників іноземних держав про вступ імператора Миколи Олександровича на престол.

Повернувшись у полк 29 грудня 1894 р., він продовжував виконувати обов'язки полкового ад'ютанта до 21 травня 1895 р., а 25 травня того ж таки року був призначений ад'ютантом „генерал-инспектора кавалерии” великого князя Миколи Миколайовича. На цій посаді 4 грудня 1897 р. він одержав звання ротмістра. 31 січня 1900 р. О.О.Свечин з власної ініціативи вийшов у відставку в чині полковника⁵.

За роки військової служби він був нагороджений російськими орденами: св. Станіслава 3 ступеня (6 грудня 1894 р.), 2 ступеня (27 червня 1899 р.), св. Анни 3 ступеня (14 травня 1896 р.), а також пруським орденом Корони 3 ступеня (грудень 1894 р.), віртемберським орденом Почесного Хреста (грудень 1894 р.), бухарським орденом Золотої Зірки 3 ступеня (січень 1899 р.)⁶.

Вийшовши у відставку, О.О.Свечин зайнявся власним господарством. Він володів родовим маєтком у 6215 десятин землі у с. Тупичеві Городнянського повіту Чернігівської губернії та майоратним у Суwalkській губернії (тепер – Польща). О.О.Свечин був одружений з артисткою Євдокією Іванівною Степановою. Дітей, за даними 1905 р., не мав⁷.

На Чернігівщині розпочинається громадська діяльність О.О.Свечина. Віддаючи належне його діловим і людським якостям, 25 червня 1901 р. землевласники повіту обрали О.О.Свечина гласним Городнянського повітового земського зібрання, а 6 жовтня того ж таки року – губернським гласним.

Протягом тривалого часу перебування губернським гласним (аж до 1918 р. включно) він входив до складу різних комісій: ревізійної, страхової, проектної, юридичної, шляхів сполучення. 11 грудня 1911 р. був обраний уповноваженим губернського земства по переселенню. О.О.Свечин зробив багато корисного для покращення соціально-економічного і культурного рівня населення Городнянського повіту зокрема і Чернігівської губернії в цілому.

20 жовтня 1901 р. Городнянська повітова земська управа порушила клопотання перед чернігівським губернатором про затвердження на посаді попечителя Городнянської та Ріпкинської земських лікарень обраного одноголосно повітовим земським зібранням „гвардии полковника в отставке А.А.Свечина”. Канцелярія Чернігівського губернського правління на той час не мала відомостей, „компрометирующих моральные качества и политическую благонадежность полковника Свечина”, відтак 14 лютого 1902 р. він був затверджений на цій посаді⁸.

На губернському земському зібранні під час виборів голови Чернігівської губернської земської управи 4 грудня 1901 р. кандидатура О.О.Свечина набрала переважну більшість голосів (38 проти 23). Він тричі відмовлявся від посади, посилаючись на те, що не має необхідних знань і досвіду, але за наполяганням земського зібрання таки погодився очолити губернську управу⁹. Того ж таки дня він був також обраний членом Чернігівської губернської училищної ради. 15 лютого 1902 р. наказом міністра внутрішніх справ О.О.Свечин був затверджений керівником губернського земства, а указом Сенату 24 червня того ж таки року ще й почесним мировим суддею по Городнянському повіту¹⁰. Його активна діяльність привернула увагу уряду, й О.О.Свечин 6 грудня 1903 р. вдруге був нагороджений орденом св. Анни 3 ступеня.

Його сучасник юрист і громадський діяч М.М.Могилянський згадував про те враження, яке справляв О.О.Свечин на оточуючих: „Однако, не в уме, может быть, и не выше среднего, но живом, деятельном и всегда беспокойном и ищущем, заключалось обаяние, всегда излучаемое Алексеем Александровичем. Оно исходило от его благородного характера, милой доброжелательной общительности, от непередаваемой прелести тембра всего его морально-психического образа”. Він також наголошував, що „не умея выговорить ни одного украинского слова, Алексей

Александрович, однако, был пламенным украинским патриотом и убежденным автономистом-федералистом”¹¹.

О.О.Свечин неодноразово брав участь у земських з'їздах, а тому перебував під таємним наглядом поліції. За участь у Московському з'їзді з питання про сільськогосподарські комітети одержав „высочайший выговор”. 6-9 листопада 1904 р. він був учасником приватної наради земських діячів у Петербурзі, на якій розглядалися питання спільних дій у боротьбі за демократизацію країни¹².

Найбільша заслуга О.О.Свечина полягала у тому, що під керівництвом його та губернського предводителя дворянства О.О.Муханова чернігівські земці поновили боротьбу за розширення прав органів місцевого самоврядування і знову порушили перед владою питання про необхідність розпочати реформи і запровадити конституцію. Зокрема, 53 з 94 членів Чернігівського губернського земського зібрання на черговій 40-ій сесії (26 листопада – 14 грудня 1904 р.) підготували на ім'я імператора адрес про необхідність суттєвих змін у чинному законодавстві. 5 грудня О.О.Муханов поставив це питання на розгляд зібрання, яке ухвалило таку постанову: „Просить г. председателя собрания представить по телеграфу на имя Государя Императора адрес в редакции, предложенной названными выше 53 членами собрания”¹³. У цьому клопотанні чернігівські земці звертали увагу імператора Миколи II на те, що бюрократична система управління Росією роз'єднала владу й народ і довела країну до тяжкого становища. Особа не захищена від сваволі адміністрації, не має демократичних свобод. До того ж значна частина імперії перебуває у стані посиленої охорони, що уможлиблює протиправні дії влади, натомість діяльність судів обмежена. Таке становище викликає загальне невдоволення. На цій підставі Чернігівське губернське земське зібрання вважало, що вихід із ситуації полягає у постійному спілкуванні „Верховной Власти с народом”. Для цього зібрання пропонувало імператору „призвать свободно избранных представителей земства и повелеть им независимо и самостоятельно начертать проект реформ, отвечающих столь близко им известным основным нуждам русского населения”. Виконуючи рішення зібрання, голова губернського земського зібрання О.О.Муханов передав по телеграфу означене клопотання. Але воно було визнано вищим керівництвом імперії „неуместным”, оскільки „заниматься вопросами государственного управления не дело земских собраний, круг деятельности и прав которых ясно очерчен законом”¹⁴.

У зв'язку з такою відповіддю 10 грудня 30 гласних склали свої повноваження і залишили засідання. 10 голів повітових земських управ „выразили сожаление, что они не могут присоединиться к отказавшимся гласным, так как участвуют в собрании по должности”. Присутні повітові предводителі дворянства заявили, що вони вважають себе зобов'язаними залишатися у зібранні „по должности”. Голова губернської управи О.О.Свечин та члени управи (окрім П.М.Солонини) заявили про відмову від звання губернського гласного, але залишились на своїх посадах до заміни іншим складом управи.

Отже, переважна більшість губернських гласних склали свої повноваження на знак протесту, і губернатор за відсутністю кворуму змушений був 14 грудня 1904 р. закрити зібрання¹⁵. Заява 53 гласних про подання адреса і сам його текст не були вміщені у додатках до журналів засідань губернського земського зібрання „по независимым от управы причинам”¹⁶. 27 грудня О.О.Муханов пішов у відставку. Це ж саме зробив і голова Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин¹⁷.

Однак, незважаючи на цей виступ, 8-10 березня 1905 р. Городнянське повітове земське зібрання знову обрало О.О.Свечина разом з іншими підписантами адреса губернськими гласними¹⁸. 22 травня 1905 р. надзвичайним губернським земським зібранням О.О.Свечин знову був обраний головою Чернігівської губернської земської управи, а 4 серпня того ж таки року був затверджений на посаді¹⁹. Напевно, колишні заслуги гвардійського полковника і зв'язки у вищих ешелонах влади відіграли свою роль, й імператор дозволив міністру внутрішніх справ затвердити О.О.Свечина на посаді.

На тому ж таки зібранні було розглянуто доповідь земської управи „О видах и предложениях об усовершенствовании государственного благоустройства и народного благосостояния”. Чернігівські земці пропонували владі оновити усі сторони життя та заспокоїти суспільство шляхом „введения народного представительства с предоставлением всем гражданам свободы совести, слова, печати, собраний, союзов и неприкосновенности личности и жилища”²⁰.

Окрім земської діяльності, О.О.Свечин значну активність проявляв і в інших самодіяльних організаціях Чернігівщини. Зокрема, у 1905 р. він був головою правління чернігівських громадської бібліотеки та музично-драматичного гуртка, очолював Добровільне пожежне товариство²¹. Був також членом правління „Общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии”. У 1903-1904 рр. він був заступником голови правління і завідував відкритим 1 вересня 1903 р. у Чернігові на кошти товариства чоловічим гуртожитком, в якому проживали діти з повітів губернії, котрі навчалися у міських гімназії та реальному училищі. За плідну діяльність по завідуванню та нагляду за чоловічим гуртожитком у 1903 р. зібрання оголосило йому подяку²².

Однак громадська й благодійницька діяльність О.О.Свечина мало цікавила місцеве селянство, яке марило землею та зазіхало на панське майно. Під час революційних подій 1905-1907 рр. селянські погроми не обійшли стороною і економію О.О.Свечина. Городнянський повітовий справник, доповідаючи чернігівському губернаторові про події в повіті, зокрема зазначав: „25 октября [1905 г.] в х. Ковалевском сгорела экономия, винокуренный и спирто-очистительный завод и разграблено все имущество землевладельца Алексея Александровича Свечина. Убытка причинено на 800 000 рублей. Постройки застрахованы в Черниговском земстве”²³. Генерал-ад’ютант Ф.В.Дубасов, який керував придушенням селянських виступів, у звіті про наслідки своєї „експедиции” по наведенню „порядка” в Чернігівській губернії, зокрема, доповідав, що „враждебной” агітації в Городнянському повіті „много содействовали председатель земской управы А.А.Свечин и другие”²⁴. Багато про що свідчить і той факт, що після розгрому економії та садиби в Тупичеві, О.О.Свечин розпродав за цінами значно нижчими ринкових кілька сот десятин землі малоземельним селянам. Він також звернувся з проханням до юриста М.М.Могилянського взяти на себе захист обвинувачених у цій справі селян, заплативши йому значний гонорар у сумі 500 рублів²⁵. Після цих подій родовий маєток О.О.Свечина у повіті зменшився більш ніж на 1400 десятин і становив у 1912 р. 4783,5 десятини²⁶.

Через неспроможність легальним шляхом через земські установи домогтися демократизації країни, О.О.Свечин став діяльним членом „Союза освобождения” та створеної незалежною партією Народної свободи (конституційно-демократичної), брав участь у всіх партійних конференціях і з’їздах. Він був одним з діяльних керівників Чернігівського комітету партії, обирався членом ЦК партії Народної свободи у 1905 і у травні 1917 р. (на восьмому з’їзді). У квітні 1907 р. О.О.Свечин був кооптований до складу ЦК, а з весни 1907 до кінця жовтня 1908 р. виконував обов’язки скарбника партії²⁷. „Большие [личные] средства тратил Алексей Александрович и на дела партийные, и на печать. Суммы, определяемые по раскладке на Чернигов и по „Союзу освобождения”, и по партии кадетов, если не на 99%, то в их девяти десятых выплачивал Свечин”²⁸, – згадував М.М.Могилянський.

На початку ХХ ст. О.О.Свечин також став членом масонської ложі „Полярная звезда”. Його прізвище поряд з іншими фігурує у двох списках, що збереглися: у першому, що нараховує 13 осіб (без дати), і другому, датованому 9 (22) травня 1908 р.²⁹

Під час виборів 14-15 квітня 1906 р. Чернігівським губернським виборчим зібранням О.О.Свечин був обраний депутатом І Державної думи від Партії народної свободи (конституційних демократів). Обранню, напевно, сприяло й те, що, будучи заможним землевласником, О.О.Свечин на передвиборчих зібраннях

виступав проти великого землеволодіння, за примусове відчуження землі у великих землевласників.

На запит Міністерства внутрішніх справ і голови Комітету міністрів надати відомості про осіб, обраних членами I Державної думи від Чернігівської губернії, губернське у земських і міських справах присутствіє у секретному листі від 16 квітня подало, зокрема, таку характеристику О.О.Свечина: „Председатель губернской земской управы. Отставной лейб-гусарский полковник. Университетское образование. Богатый человек. Принадлежит к той же партии [конституционно-демократической]. Слабохарактерный, довольно легко поддающийся влиянию других и находится всецело под влиянием своего двоюродного брата [А.А.] Муханова, который им и руководит. В Думе примкнет к той партии, где будет Муханов”³⁰.

У перші дні діяльності Думи О.О.Свечин разом з іншим представником Чернігівщини І.Л.Шрагом провів значну роботу по згуртуванню депутатів-українців в окрему думську фракцію і був одним з її керівників. Установчі збори Української думської громади відбулися 1 травня 1906 р. у приміщенні районного (Рождественського) бюро Конституційно-демократичної партії під головуванням І.Л.Шрага. Українська думська громада об'єднала 45 депутатів і ставила завдання боротьби за автономію України³¹.

У I Державній думі депутат О.О.Свечин був обраний членом аграрної та фінансової комісії і очолював останню. Він разом з М.М.Ковалевським був обраний членом російської депутації на міжпарламентський конгрес у Лондоні. Як відомо, царський уряд 9 липня 1906 р. розпустив I Державну думу. Близько 200 депутатів, здебільшого трудовиків і кадетів, зібралися у Виборзі й підписали відозву „Народу от народных представителей”. Депутати закликали народ до громадянської непокори: несплати податків та відмови від військової повинності. Хоч О.О.Свечин і не підписував Виборзьку відозву, оскільки на той час перебував у Лондоні, але надіслав свою згоду по телеграфу.

11 грудня 1906 р. на губернському зібранні під час висування кандидатур на посаду голови Чернігівської губернської земської управи О.О.Свечин набрав лише 22 голоси. У зв'язку з цим він подякував зібранню за підтримку його протягом майже п'яти років земської служби, які він вважав „лучшими годами своей жизни”, і заявив що від балотування він „безусловно отказывается”. Головою був обраний М.П.Савицький³².

У подальшому О.О.Свечин неодноразово обирався повітовим і губернським земським гласним від Городнянського повіту, брав участь у діяльності різних громадських організацій, займався благодійною діяльністю. Зокрема, у 1907 р. О.О.Свечин подарував Городнянському земству одну десятину землі у с. Кашпуровці й побудував там власним коштом будинок для земської початкової народної школи. Відкривши 1 вересня 1908 р. школу, Городнянська повітова земська управа 14 серпня 1909 р. надіслала чернігівському губернатору подання щодо присвоєння їй „имени жертвователя Алексея Александровича Свечина”. Викладаючи суть клопотання міністру народної освіти у таємному листі від 27 серпня 1909 р., чернігівський губернатор, зокрема, зазначав: „г. Свечин, именем которого Городнянское земство предполагает назвать школу, принадлежал к видным деятелям кадетской партии, всегда принимал деятельное участие в революционном движении губернии. Будучи в составе Государственной Думы 1-го созыва, он хоть и не подписал Выборгского воззвания, так как находился в это время в Лондоне, но прислал свое согласие по телеграфу. В бытность свою председателем Черниговской губернской земской управы г. Свечин открыто покровительствовал и поддерживал материально всех неблагонадежных лиц, охотно принимал их на службу в земские учреждения, которые благодаря этому переполнились за время его службы в земстве антиправительственным элементом.

Присвоение в виду таких обстоятельств народной школе имени Свечина явилось бы, по моему мнению, крайне нежелательным, так как роняло бы, без

сомнения, в глазах населения престиж правительственной власти, борьбе с которой г. Свечин посвятил всю свою деятельность последних лет”³³. Відповідь, яка надійшла губернатору з міністерства 19 березня 1910 р., була прогнозована: „Министерство Народного Просвещения, по изложенным Вами основаниям, не признало возможным удовлетворить означенное ходатайство”³⁴. Отже, клопотання Городнянського повітового земства було відхилено.

О.О.Свечину довелося ще раз очолити Чернігівську губернську земську управу. Після повалення самодержавства на губернському земському зібранні 12 травня 1917 р. голова управи О.О.Бакуринський повідомив гласних про складання своїх повноважень. Вибори нового складу губернської земської управи були проведені 18 травня. Головою управи заочно був обраний О.О.Свечин, членами – В.Ф.Адаменко, В.І.Курочкин, М.П.Винников, М.М.Веріго, О.О.Барановський³⁵. Зібрання надіслало відповідну телеграму О.О.Свечину, в якій зазначалося: „Губернское Земское Собрание, пополненное демократическими элементами, большинством 61 голоса, против 2, избрало Вас председателем губернской земской управы. Зная вашу горячую, безответную преданность общественному делу, Земское Собрание надеется, что на заре свободной работы органов местного самоуправления Вы не откажете послужить родному земству”. У відповідь головуєчий у зібранні І.Л.Шраг отримав телеграму такого змісту: „Согласен. В переходное время строительства государственной жизни на новых началах, в пределах своих сил и разумения постараюсь выполнить задачу, возложенную на меня земским собранием родной Черниговщины. Верю, что здоровые зачатки земского дела, так тяжело выношенные, в беспроглядном, в органически ему враждебном прошлом, найдут для себя в будущем, в условиях равенства и свободы, ту почву, которая даст полное развитие началу местного самоуправления – этому фундаменту действительно свободной демократии. Телеграмму получил почтой. Выезжаю в Петроград переговорить в военном министерстве. Надеюсь скоро быть в Чернигове. Свечин”³⁶. 15 червня 1917 р. він очолив Чернігівську губернську земську управу і керував нею до кінця 1918 р.

Водночас він продовжував відігравати помітну роль у Конституційно-демократичній партії. Через вороже ставлення керівництва партії до українського питання О.О.Свечин звернувся до її центрального комітету з телеграмою: „Меры, проводимые Временным Правительством на Украине, считаю необходимыми и неотложными. Положение, занятое партией в украинском вопросе, идет в разрез с моими основными политическими взглядами. Будучи членом первой Государственной Думы, я с ведома партии состоял в украинской группе и в союзе автономистов-федералистов и по сей день всегда исповедывал эти взгляды. К сожалению, принужден заявить о своем выходе из партии. Свечин”³⁷. Щоправда, незабаром у зв'язку зі змінами політичного курсу партії в українському питанні він повернувся до її складу³⁸.

Видатний український громадсько-політичний діяч Д.І.Дорошенко згадував: „Головою губерніяльної земської управи був обраний колишній її голова О.Свечин, місцевий дідач, дуже поступова і всіма шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага”³⁹.

Керуючи губернським земством, О.О.Свечин брав участь у виборах до Всеросійських установчих зборів по списку №7 від партії Народної свободи (конституційних демократів) по Чернігівському виборчому округу. Втім, по Чернігову його партія не здобула необхідної кількості голосів і не пройшла до Установчих зборів⁴⁰.

Він був також кандидатом на виборах до Українських установчих зборів. О.О.Свечин подав у Чернігівську окружну у справах по виборах до Українських установчих зборів комісію заяву українською мовою про свою згоду на включення до списку кандидатів від Українського союзу захисту державності й господарства (партія Народної свободи і позапартійних хліборобів і громадських діячів) такого змісту: „Сим згложуюсь балотироватися до Українських Установчих зборів по

спискові „Українського Союзу охорони державності і хазяйства (партії народної волі і безпартійних хліборобів і громадських діячів” . Чернігів, 11 грудня 1917 р. Московська вул., дім Каминера. Олекса Свечин (Алексій Александрович Свечин)” . Напевно, цей політичний виборчий блок з 20 осіб, до якого входили такі відомі на Чернігівщині діячі, як М.О.Іскрицький, М.М.Могиланський, О.О.Бакуринський, був сформований ним самим, оскільки першим номером у списку кандидатів був саме О.О.Свечин ⁴¹. У відозві цього блоку зазначалося: „Мы считаем, что Украина может быть свободной, сильной и уверенной в своем политическом и культурном существовании только в единении со всем Российским Государством на основании федеративного строя” ⁴².

Втім, за умов війни Центральної Ради з радянською Росією Українські установчі збори не відбулись. Ускладнилися й умови діяльності земських установ. 17-21 грудня 1917 р. відбулося Городнянське повітове земське зібрання, перерване до 8 січня 1918 р. у зв'язку із захопленням більшовиками залізничної станції Хоробичі. На ньому були обрані губернські гласні, в тому числі й О.О.Свечин ⁴³.

Умови діяльності О.О.Свечина на посаді голови губернського земства були дуже складними. У 1918 р. влада змінювалася дуже швидко, і бути керівником земства було небезпечно. 19 січня місто захопили більшовики і в ніч на 23 січня після обшуків з невідомих причин заарештували на квартирах членів губернської земської управи В.Ф. Адаменка, В.І.Курочкіна та М.П.Віннікова. Після з'ясування у Раді солдатських депутатів осіб заарештованих, їх було звільнено. 28 січня більшовики в Чернігові оголосили військовий стан ⁴⁴. За таких обставин у лютому 1918 р. О.О.Свечин захворів на неврастенію і виїхав на лікування до Києва. Тим часом, 15 і 16 лютого більшовики залишили Чернігів, і наступного дня до міста увійшов український Переволочинський полк. О.О.Свечин повернувся з Києва і 8 березня приступив до виконання своїх обов'язків ⁴⁵. Повернення його до Чернігова не обійшлося без неприємностей: „7 (20) марта, приблизительно в 7 часов вечера в селе Красном Черниговского уезда при проезде по шоссе земского автомобиля, в котором возвращались из Киева в Чернигов председатель управы А.А.Свечин, член управы А.А.Бакуринский, заведующий шоссеинным отделом инженер Г.П.Николаенко и заведующий гаражом Н.Н.Савич, неизвестным злоумышленником брошен в автомобиль камень, попавший в голову инженера Николаенко и причинивший ему поранение” ⁴⁶.

Тим часом до губернського центру з багатьох повітових міст надходили повідомлення про ліквідацію земських управ місцевими радами за допомогою червоногвардійців ⁴⁷. Але незабаром територія України була окупована німецько-австрійськими військами, запрошеними Центральною Радою.

Незважаючи на такі складні обставини, О.О.Свечин продовжував керувати губернським земством. Він спромігся організувати проведення Чернігівського губернського земського зібрання 53-ої чергової сесії 1917 року. 13/26 березня 1918 р. О.О.Свечин звернувся до чернігівського губернського комісара з повідомленням про те, що губернське зібрання призначено на 2/15 квітня. Дозвіл на проведення зібрання було отримано ⁴⁸. Воно відбулося 3/16 – 17/30 квітня 1918 р. і вирішувало нагальні питання діяльності земських установ. На ньому, зокрема, 16/29 квітня 1918 р. О.О.Свечин разом з О.О.Бакуринським були обрані представниками Чернігівського губернського земства до Союзу земств України, що мав бути незабаром створений ⁴⁹.

Останні місяці діяльності О.О.Свечина на посаді керівника Чернігівського губернського земства знайшли певне відображення на сторінках місцевої земської преси. 17 вересня 1918 р. в губернській земській управі він доповідав з питання про можливість заснування в Чернігові ветеринарного інституту, 15 жовтня 1918 р. він відкрив губернську нараду з питань стану народної освіти, скликану губернською земською управою в Чернігові 15-17 жовтня, а 22 жовтня – губернський з'їзд техніків, присвячений стану дорожньо-будівельної справи в губернії, що проходив у Чернігові 22-24 жовтня 1918 р. ⁵⁰

Губернська земська управа, керована О.О.Свечиним, робила усе можливе, аби зупинити епідемічні захворювання, які лютували в губернії. Зокрема, у зв'язку з поширенням дизентерії, появою холери та розповсюдженням грипу – „іспанки” губернська управа 23 жовтня 1918 р. ухвалила рішення облаштувати бурові колодязі санітарного призначення та запросити в усі повіти санітарних лікарів. Для вирішення цього питання вона мала позичити 80 тис. крб. зі страхового капіталу земства та прохала на це дозволу у адміністрації. 27 жовтня губернський староста М.В.Висоцький затвердив ці видатки земства⁵¹. Піклувався О.О.Свечин і про матеріальне становище службовців земства. 1 листопада 1918 р. губернська управа під його керівництвом, розглянувши клопотання службовців про збільшення платні у зв'язку із зростанням дорожнечі на основні продовольчі товари, ухвалила постанову про її збільшення з 1 липня на 10%. Направивши на затвердження цю постанову, 6 листопада управа отримала відповідь від губернського старости, що для цього „препятствий не встречается”⁵².

Значну увагу О.О.Свечин приділяв створенню у Чернігові народного університету і пожертвував на його потреби у 1917 р. 1000 крб.⁵³ Основним завданням університету було розповсюдження наукових знань серед населення. 18 жовтня 1918 р. на черговому зібранні Чернігівського народного університету, відкриття якого відбулося 1 грудня того ж таки року, О.О.Свечин був обраний головою президії правління. Він же займався комплектуванням університету адміністративними та науково-педагогічними кадрами⁵⁴.

О.О.Свечин керував Чернігівським губернським земством майже до кінця його існування, відмовившись від посади голови наприкінці грудня 1918 р.⁵⁵ Чернігівське надзвичайне губернське земське зібрання розпочалося 29 грудня 1918 р. о 6 годині вечора при наявності 23 гласних з 40. 31 грудня воно обрало членами губернської земської управи А.Г.Козачка, М.К.Шматька, В.Ф.Адаменка, П.П.Півторацького, М.Д.Костенецького, Д.Є.Стрижакова⁵⁶.

Тим часом Чернігів знову захопили більшовики. Передбачаючи для себе як великого землевласника, гвардійського полковника та представника „старой власти” усі можливі наслідки встановлення більшовицької влади в губернії, О.О.Свечин незабаром залишив Чернігів. У вересні 1919 р. він перебував у Криму в білогвардійській армії барона П.Врангеля⁵⁷, а після її розгрому більшовицькими військами виїхав за кордон.

В еміграції О.О.Свечин змушений був заробляти собі на життя власною працею, оскільки опинився без засобів до існування. Водночас до останніх днів життя продовжував громадсько-політичну діяльність, залишаючись членом Партії народної свободи⁵⁸. Під час голоду 1921 – 1923 рр. на Півдні України та Росії він робив усе можливе для допомоги постраждалим, будучи генеральним секретарем Російського громадського комітету допомоги голодуючим у Росії, створеним у Франції. О.О.Свечин помер 1 квітня 1929 р. на 63-ому році життя у Монтре, неподалік Парижа, і був похований на цвинтарі Пантен⁵⁹. Його сучасник М.М.Могиланський зазначав: „Хорошо зная его, я глубочайше убежден, что эмиграция была величайшим несчастьем его жизни”⁶⁰.

Отже, О.О.Свечин відіграв значну роль у громадському житті Чернігівської губернії. Виконуючи обов'язки гласного Городнянського повітового і Чернігівського губернського земських зібрань, почесного мирового судді Городнянського повіту, голови Чернігівської губернської земської управи, працюючи на цих та інших виборних громадських посадах, він зробив багато корисного для покращення соціально-економічного та освітньо-культурного рівня населення Чернігівщини.

1. Див.: Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т. II. Части 3, 4, 5, 6 и приложения. – Спб., 1901. – Ч.6. – С. 182-183; Александр Алексеевич Свечин (Некролог) // Черниговские губернские ведомости. – Часть неофициальная. – 1896. – № 738. – 14 марта. – С. 1; Державний архів Чернігівської області. – Ф.127. – Оп.182 а. – Спр. 48. – Арк. 7 зв.

2. Детальніше про князя С.П.Голіцина див.: Черниговские губернаторы и вице-губернаторы:

Библиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М. – Чернигов, 2006. – С. 52-59.

3. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф. 127. – Оп.14. – Спр. 4004. – Арк.1 зв.– 2.

4. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4004. – Арк. 2 зв.– 5.

5. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4004. – Арк. 5 зв.– 9.

6. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4014. – Арк. 2 зв.– 8.

7. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 4014. – Арк. 1 зв.– 2.

8. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 9164. – Арк. 2-5.

9. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVII очередной сессии 1901 года (15 ноября – 5 декабря). – Чернигов, 1902. – С. 428-429.

10. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.14. – Спр. 4047. – Арк. 11 зв.– 12.

11. 3. Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.М.Могилянського // Сіверянський літопис. – 1999. – №4. – С. 136.

12. Белокогонский И.П. Земское движение. Второе издание значительно дополненное и с 260 портретами земских и общественных деятелей и группами. – М., 1914. – С. 221.

13. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии (26 ноября – 14 декабря). – Чернигов, 1905. – С. 59.

14. Белокогонский И.П. Земское движение. – М., 1914. – С. 256-257.

15. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XL очередной сессии (26 ноября – 14 декабря). – Чернигов, 1905. – С. 85-86.

16. Там само. – С. XLIV.

17. Белокогонский И.П. Земское движение... – С. 257.

18. Белокогонский И.П. Земское движение... – С. 286.

19. ДАЧО. – Ф.127. – Оп.14. – Спр.4047. – Арк. 16.

20. Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг., 1916. – С. 226.

21. Календарь Черниговской губернии на 1905 год (простой). – Чернигов, 1904. – С. 36, 39, 41, 42.

22. Журнал VI очередного общего собрания членов общества взаимного вспомоществования учащим и учившим Черниговской губернии 26 мая 1904 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1904. – №11. – С. 4, 32.

23. ДАЧО. – Ф. 127. – Оп.18. – Спр. 60. – Арк. 44 зв.

24. Демченко Т.П., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, 1998. – С. 13.

25. Журавльова Т. Вказана праця. – С. 137.

26. ДАЧО. – Ф. 145. – Оп.2. – Спр.1134. – Арк.1.

27. Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000: Энциклопедический словарь. – М., 2001. – С.734.

28. Журавльова Т. Вказана праця. – С. 137.

29. Аврех А.Я. Масоны и революция. – М., 1990. – С. 52.

30. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.158. – Арк. 3 зв. – 4.

31. К вопросу об организации в Госуд[арственной] Думе национальной украинской группы (Письмо А. Русова) // Десна. – 1906. – № 57. – 14 мая (6 июня).

32. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 42 очередной сессии 1906 года (26 ноября – 11 декабря). – Чернигов, 1907. – С. 195-196.

33. ДАЧО. – Ф.145. – Оп. 2. – Спр. 257 – Арк. 1-5.

34. ДАЧО. – Ф.145. – Оп. 2. – Спр. 257 – Арк. 6-7.

35. Выборы губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1917. – № 38. – 23 мая. – С. 4.

36. Ответная телеграмма А.А.Свечина // Черниговская земская газета. – 1917. – №41. – 2 июня. – С. 3.

37. Телеграмма председателя Черниговской губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1917. – №51. – 7 июля. – С. 2.

38. Бойко В.М., Демченко Т.П., Онищенко О.В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. – Чернігів, 2003. – С. 26.

39. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914 – 1920 роки). – К., 2007. – С. 167.
40. Список №7 кандидатов в члены Учредительного собрания, предлагаемый партией Народной Свободы от Черниговского избирательного округа // Черниговская земская газета. – 1917. – №81. – 20 октября. – С. 2.
41. ДАЧО. – Ф.1786. – Оп. 1. – Спр. 152. – Арк. 7.
42. От Украинского Союза защиты государственности и хозяйства (Партии Народной Свободы и внепартийных общественных деятелей) // Черниговский край. – 1917. – №60. – 21 декабря. – С. 1.
43. Городнянское уездное земское собрание // Черниговская земская газета. – 1918. – 12 января. – №3-4. – С. 3.
44. Арест членов губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1918. – № 9-10. – 2 февраля. – С. 3.
45. Болезнь председателя губернской земской управы // Черниговская земская газета. – 1918. – № 13-14. – 16 февраля (1 марта). – С. 1; Возвращение председателя губернской управы // Там само. – 1918. – № 21-22. – 16 (29 марта). – С. 3.
46. Черниговский край. – 1918. – №32 (97). – 24 (11) марта. – С. 4.
47. Черниговская земская газета. – 1918. – 6 (19) апреля. – № 27-28. – С. 3.
48. ДАЧО. – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 1-2.
49. Журнал засідання Чернігівської губерніяльної народної ради (1-ї (53) очередной земской сессии 1917 года). Вечернее заседание 16/29 апреля 1918 г., №16. – Чернигов, Б.г. – С. 6.
50. Детальніше див.: К вопросу об учреждении в Чернигове ветеринарного института // Черниговская земская газета. – 1918. – 14(27) сентября. – №70-71. – С. 5; Губернское совещание по народному образованию // Черниговская земская газета. – 1918. – 2 октября. – №79-80. – С. 5; Губернский съезд техников 22-24 октября 1918 г. // Черниговская земская газета. – 1918. – 1 ноября – 19 октября. – №81-82. – С. 4-5.
51. ДАЧО. – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 11-12.
52. ДАЧО. – Ф. 1785. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 14-16.
53. Учредительное собрание Общества Черниговского народного университета // Черниговский край. – 1917. – №46. – 2 декабря. – С. 4.
54. Народный университет // Черниговская земля. – 1918. – №32. – 20 октября. – С. 2.
55. Відмова // Черниговская земская газета. – 1918. – №95-100. – 21 декабря (3 января 1919). – С. 3.
56. Новий склад губерньської управи // Черниговская земская газета. – 1918. – №95-100. – 21 декабря (3 января 1919). – С. 3.
57. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921. – К., 2003. – С. 430.
58. Демидов И. Алексей Александрович Свечин (Некролог) // Последние новости (Париж). – 1929. – №2935. – 3 апреля. – С. 2.
59. Свечин Алексей Александрович // Серков А.И. Русское масонство. 1731 – 2000 гг.: Энциклопедический словарь. – М., 2001. – С. 734.
60. Журавльова Т. Вказана праця. – С. 137.

Статья посвящена анализу жизненного пути и общественно-политической деятельности председателя Черниговской губернской земской управы в 1901 – 1906 и 1917 – 1918 гг. А. Свечина. Определены основные этапы жизненного пути, дана характеристика его работы в губернском земстве и общественно-политической деятельности в начале XX в.

The article is devoted to the analysis of O.Svechin's life, and social activity. Oleksij Svechin was a zemstvo-councilor and the chief of Chernihiv government zemstvo executive committee in 1901 – 1906 and 1917 – 1918. The main milestones of his course of his life have been defined. His activities as a member of Chernihiv government zemstvo at the beginning of 20th century and his work on leading position of province zemstvo government have been investigated.

Ольга Захарова

КНЯЗЬ ГЕОРГІЙ ЛЬВОВ ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ НА ЧОЛІ ВЗС: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена стану історіографічної розробки проблем діяльності князя Г.Львова на чолі Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (1914 – 1917). Проаналізовано також ступінь вивчення особистості Г.Львова у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

Драматична історія Першої світової війни дедалі більше привертає увагу дослідників та широкої громадськості. Важливою складовою внутрішньополітичної ситуації Російської імперії в той період стала діяльність Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам (далі – ВЗС, Земсоюз), який був створений 30 липня 1914 р. Не можна не згадати і про Всеросійський союз міст (далі – ВСМ), оскільки ці організації, існуючі паралельно, мали однакові завдання, спільне поле діяльності та схожу специфіку. У роки війни обидві стали потужним фактором російського громадського життя. Почавши з надання допомоги пораненим, ліквідації епідемічної загрози, піклування про біженців та інвалідів, об'єднання згодом підійшли до вирішення продовольчих та транспортних питань і, нарешті, безпосередньо включилися в політичну боротьбу.

У роки війни ВЗС очолював князь Георгій Львов (1861 – 1925) – відомий земський діяч, ліберал, голова Тимчасового уряду першого складу (з 2 березня по 7 липня 1917 р.). Хоча Г.Львов відігравав помітну роль у політичному та громадському житті країни, його постать довгий час залишалася поза увагою істориків.

Перші відомості про життєвий шлях Г.Львова з'явилися в березні 1925 р., відразу після його смерті, в некрологах, опублікованих у періодичних виданнях російської еміграції.¹ У них стисло окреслювалися головні етапи життя князя, докладніше інформуючи про його роботу на чолі Тимчасового уряду.

Перший біографічний нарис про Г.Львова, створений його секретарем і колегою по земській роботі Т.Полнером, був виданий 1926 р. і мав мемуарний характер.² Унаслідок багаторічних дружніх стосунків між автором і князем та всупереч ворожому ставленню до нього з боку еміграції, твір Т.Полнера мав апологетичний характер. Тому створений ним образ був певною мірою ідеалізованим. Провідне місце у нарисі посіла тема гострого протистояння земської громадськості з владою, в якому автор, торкаючись діяльності ВЗС, усіяко підкреслював його досягнення і критикував прорахунки державної санітарної служби на війні та урядову політику по відношенню до союзів.

Діяльність ВЗС та ВСМ довгий час не привертала уваги радянських дослідників. Перші дослідження з'явилися у 1940-х рр., проте вивчення діяльності союзів мало фрагментарний характер і тривало у контексті підготовки Лютневої революції.

А.Погребинський у своїй статті підкреслював важливість вивчення форм і

© Захарова Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педуніверситету ім. Т.Г. Шевченка

методів участі громадських організацій у допомозі фронту і водночас звертався до розгляду еволюції «політичних позицій російської буржуазії».³ Дослідник використовував лише опубліковані джерела, не звертаючись до документальних матеріалів архівних фондів. Прізвище Г.Львова фігурувало у статті переважно в політичному контексті: автор намагався довести активну роль лідерів буржуазії, у тому числі й голови ВЗС, у підготовці Лютневої революції. Дисертаційне дослідження С.Гісіна (1946 р.), побудоване як на опублікованих, так і на архівних джерелах, засвідчило політичну еволюцію Земсоюзу протягом усього періоду існування.⁴ Зокрема, автор проаналізував взаємини ВЗС із урядовими колами, але діяльність лідера об'єднання в роботі не розглядалася.

Джерельна база цих досліджень склалася ще у 1920-х рр., коли до наукового обігу, крім архівних фондів союзів та Воєнно-промислового комітету (далі – ВПК), були запроваджені документи і матеріали передреволюційної доби. Тоді ж бібліотеки СРСР активно комплектувалися мемуаристикою та періодикою білої еміграції. Проте, оскільки у 1930-х рр. ця література опинилась у спецсховищах, дані видання не могли вплинути на подальші наукові пошуки істориків. Після Другої світової війни документи особового походження діячів еміграції, що зберігалися у Російському закордонному архіві у м. Прага, були передані до Державного архіву Російської Федерації. Але дослідники до початку 1990-х рр. не мали права доступу до фондів архіву.

У 1960 – у середині 1980-х рр. джерельна база досліджень залишалася незмінною. Цей період позначився науковими дискусіями щодо причин та сутності політичної активності об'єднань, ступеня партійних впливів на їх осередки, з'ясування практичної доцільності їх існування тощо. Постать Г.Львова як голови ВЗС згадувалася дослідниками лише принагідно.

У роботі В.Дякіна досліджувалися проблеми взаємодії уряду Миколи II та його оточення з різними колами політичної опозиції, у тому числі з громадськими організаціями, з внутрішньополітичних питань.⁵ Автор, заперечуючи активну політичну роль Г.Львова, стверджував, що у періоди загострень взаємин між Земсоюзом та урядом князь «справді намагався» обмежити діяльність об'єднання «діловою роботою».⁶ Щодо участі Г.Львова у підготовці державного перевороту дослідник, спираючись на монографію С.Мельгунова,⁷ відзначав дискусійність питання. В.Дякін вважав, що у січні 1917 р. «змова Львова» зійшла нанівець, оскільки «жодних свідчень про її подальший розвиток немає».⁸

Є.Черменський у своїй монографії «IV Государственная дума и свержение царизма в России»⁹ вдався до аналізу причин дозволу влади на створення союзів. При цьому він підкреслював, що відразу після заснування об'єднань уряд почав обмежувати їхній правовий статус. Маючи на увазі безсилля перед владою російської буржуазії, спричинене страхом перед революцією, автор відзначав прагнення лідерів організацій зберегти лояльність до уряду підвідомчих їм структур.

Дискусія 1970-х рр., у якій узяли участь провідні радянські історики, точилася навколо проблеми визначення ступеня опозиційності буржуазії в роки Першої світової війни. У ній взяли участь В.Дякін, А.Аврех, В.Старцев,¹⁰ В.Лаверичев,¹¹ Є.Черменський, М.Яковлев, Н.Думова та ін. Є.Черменський вважав, що В.Дякін, Н.Думова та В.Лаверичев безпідставно перебільшують опозиційність буржуазії. У наступне десятиліття «протистояння» істориків вилилося у дискусію щодо партійних впливів на створення та функціонування союзів. Провідна роль у дискусії належала А.Авреху¹² та Н.Думовій.¹³ А.Аврех стверджував, що Земсоюз був створений самою цензовою громадськістю, без прямої участі політичних партій. Натомість Н.Думова пов'язувала виникнення союзів з ініціативою партій кадетів, октябристів, прогресистів та ін. А.Аврех, розмірковуючи над політичною приналежністю Г.Львова і базуючись на праці Т.Полнера, стверджував, що після революції 1905 – 1907 рр. князь «не тільки порвав із кадетами, але зайняв по відношенню до них досить недружню позицію».¹⁴ Н.Думова не давала оцінок

діяльності Г.Львова, проте її робота на основі архівних матеріалів фіксувала випадки фінансових зловживань та безгосподарність у союзах.¹⁵ Авторка в цілому позитивно оцінювала внесок ВЗС у санітарну допомогу фронту.

Значний інтерес становить монографія М.Яковлева, видана 1974 р.¹⁶ На його думку, ВЗС, ВСМ, Земгор і ВПК були створені буржуазією для того, аби дезорганізувати економіку країни, ускладнити царизму ведення війни, а відтак полегшити прихід до влади. М.Яковлев¹⁷ і дослідниця Земгору Г.Акімова,¹⁸ втім, як і деякі сучасні дослідники,¹⁹ припускаються важливої помилки. Вони згадують Земгор як результат злиття Земського і Міського союзів. Насправді союзи, створивши Земгор, продовжували існувати самостійно.

Радянська історіографія 1960-1970-х рр. поповнилася також рядом праць, які торкалися роботи особливих нарад з оборони, палива, перевезень тощо, створених владою в серпні 1915 р. з метою узгодження дій уряду та громадських організацій.²⁰ У дослідженнях здебільшого констатовалася діяльність Земсоюзу та розглядалася участь Г.Львова як голови Земгору в роботі нарад.

У зарубіжній історіографії цього періоду серед праць загального характеру²¹ на увагу заслуговує робота Г.Каткова,²² котрий вважав, що союзи були для лібералів «троянським конем», за допомогою якого вони прагнули заволодіти усією державною машиною. Називаючи письмові звернення Г.Львова до царя «зразком візантійської риторики», автор таврував князя як нещирого автора огульних звинувачень влади.²³ Г.Катков підкреслював, що, торкаючись питання взаємодії царської адміністрації та громадських об'єднань, слід чітко розуміти, що «ні перша, ні друга сторона не проявили готовності чесно й відкрито віддати належне зусиллям і досягненням супротивника. Це була безжална війна, що велася шляхом грубих взаємних звинувачень».²⁴

З кінця 1980-х рр. за умов кризи марксистсько-ленінської методології та розмаїття підходів до вивчення подій Першої світової війни постає Г.Львова та діяльність громадських організацій, і зокрема ВЗС, здобувають різноманітні оцінки. Джерельна база досліджень на сучасному етапі вражає своїм обсягом: стали доступними закриті раніше архівні фонди, публікуються мемуари громадських та партійних діячів, урядовців, документальні матеріали тощо.

Початок 1990-х рр. у російській історіографії ознаменувався початком переосмислення «забутої» війни, сплеском інтересу до цієї тематики. Важливі статистичні дані для з'ясування внеску союзів у червонохресну діяльність усіх воєнно-санітарних структур містить стаття О.Асташова.²⁵ На основі архівних матеріалів він доводив, що «саме ВЗС та ВСМ виконували основну роботу з надання допомоги хворим і пораненим воїнам».²⁶ Втручання у політичне життя країни ліберальної буржуазії та середніх верств міста й села, з яких склалися об'єднання, автор однозначно пов'язував з активізацією їх гуманітарної роботи.

З 1990-х рр. російські історики дедалі частіше звертаються до постаті Г.Львова, згадуючи у своїх роботах про його діяльність на чолі ВЗС,²⁷ більше зосереджуючись на різноманітних аспектах перебування князя на чолі Тимчасового уряду.²⁸ Перше у російській історіографії дослідження життєвого шляху та політичної діяльності Г.Львова з'явилося 1991 р.,²⁹ проте авторка припустилася кількох фактологічних неточностей.³⁰ Участь Г.Львова у керівництві Земсоюзом висвітлювалася фрагментарно. В.Трут у своєму біографічному нарисі про князя висвітлив здебільшого його політичну діяльність.³¹

Серед досліджень останніх років, присвячених Г.Львову, слід виокремити роботу І.Архіпова.³² Називаючи князя «заручником оманливої політичної міфології»,³³ автор розмірковував про його роль на чолі Тимчасового уряду. Коротку характеристику окремих періодів життя та діяльності Г.Львова містить збірник статей, присвячений 145-річчю князя,³⁴ втім, його особистісні риси та суспільно-політичні погляди в ньому не розглядаються.

Актуальною для сучасних дослідників залишається проблема взаємовідносин бюрократичної еліти та союзів, що зумовлює науковий пошук у трьох напрямках.

Найперший – це з'ясування витоків протистояння союзів, Земгору та ВПК із бюрократичною елітою, визначення його характеру та наслідків. Серед таких праць можна виділити, насамперед, аналітичний огляд В.Шевиріна, в якому висвітлюються не тільки політична еволюція об'єднань, результати їхньої господарської діяльності, але простежуються напрямки історіографічних дискусій, аналізуються основні концепції.³⁵ Автор показав весь «життєвий цикл» взаємин: від «єднання» та співробітництва до боротьби і конфронтації. Він вважав, що конфлікт між владою та новими структурами був зумовлений історично. Говорячи про Г.Львова, В.Шевирін відзначав його участь у політичних акціях опозиції, показав зміни характеру його промов на земських з'їздах, торкнувся проблеми участі князя у підготовці державного перевороту. Проте автор утримався від власних оцінок ролі князя в діяльності Земсоюзу.

С.Куликов в оцінках внутрішньополітичного курсу влади зайняв позицію його виправдання.³⁶ Пов'язуючи виникнення громадських організацій з ініціативою бюрократичного угруповання парламентаристів у Раді міністрів, автор стверджував, що ВЗС та інші об'єднання «у лютому 1917 р. завдали своєму творцю смертельного удару»³⁷. С.Куликов вважав, що наскільки ліберальна опозиція була непримиренною до уряду, розглядаючи його як супротивника, настільки Микола II та бюрократи «виявили майже безмежне прагнення до згоди з опонентами».³⁸ Серед спірних моментів роботи С.Куликова можемо назвати його твердження, що урядова підтримка створення союзів, як «інструментів політики «священного єднання», обумовлювалася не стільки функціональною, скільки політичною доцільністю.³⁹ Також не можна погодитися з тим, що у відкрити опозицію до влади ВЗС перейшов на червневому з'їзді 1915 р.⁴⁰

Другим напрямком інтерпретацій участі ВЗС у політичному житті країни є проблема його взаємовпливів із Прогресивним блоком. Ще В.Старцев писав, що союзи визнали блок своїм ідейним керівником.⁴¹ Сучасний дослідник Н.Судацов вважає так само.⁴² Проте вже 1986 р. британський історик М.Джордж виступив із запереченням «загальної тенденції» в історіографії розглядати союзи майже як віддзеркалення Прогресивного блоку.⁴³ Автор вважав, що на відміну від діячів блоку лідери об'єднань зазнавали постійного тиску з боку місцевих комітетів, значну частину яких складав «третій елемент».⁴⁴ Оскільки всередині самого блоку не було єдності у багатьох питаннях, Г.Львов і М.Челноков на спільних засіданнях прагнули висловити власне бачення динаміки взаємин із владою, стверджував польський дослідник Е.Вишневський.⁴⁵

Оцінки деякими сучасними істориками політичної ролі Г.Львова у подіях липня 1914 – лютого 1917 рр. також відрізняються новизною, інколи навіть епітажного характеру. Якщо радянська історіографія цікавилася ним тільки як головою Тимчасового уряду, не вважаючи самостійною політичною постаттю, то дослідники початку 2000-х рр. іноді роблять із нього такого собі «сірого кардинала» у лавах опозиції.⁴⁶ С.Куликов вважає, що Г.Львов «зادумав звести на престол Миколу Миколайовича як регента»,⁴⁷ більше того – знаменита промова П.Мілюкова у Думі 1 листопада 1916 р. «стала результатом безпосереднього впливу на нього з боку Г.Є.Львова».⁴⁸ У свою чергу О.Айрапетов, приділяючи увагу участі Г.Львова у планах державного перевороту, чи не єдиний з усіх вищезгаданих дослідників дає оцінку головування князя у ВЗС і Земгорі.⁴⁹ Він стверджує, що на діяльність Земгору вплинула особистість «переконаного толстовця» Г.Львова, який, «відстоявши безконтрольність Союзу, не був здатний організувати який-небудь контроль».⁵⁰ Автор не розрізняє поняття Земсоюзу та Земгору, використовуючи їх як синоніми. Уся доказова база О.Айрапетова щодо особистої ролі Г.Львова базується тільки на мемуарах В.Гурка, про тенденційність яких мова піде далі.

У сучасній українській історіографії проблеми, крім досліджень загального характеру,⁵¹ певне місце посідають роботи, присвячені участі князя у переговорах Української Центральної Ради і Тимчасового уряду влітку 1917 р.⁵² Позиція Г.Львова по відношенню до Центральної Ради вважається лояльною, про що

свідчить, насамперед, його «Звернення до українського народу», в якому голова уряду підтверджує право нації на самовизначення.⁵³

Сучасні українські історики чимало уваги приділяють проблемі громадської опіки постраждалих воїнів і цивільного населення в роки війни на території України. Окремі аспекти діяльності ВЗС у взаємодії з іншими санітарними установами висвітлюють дисертаційні дослідження М.Юрія, В.Ореховського та С.Кармалюка.⁵⁴ Стаття І.Сулиги присвячена заходам земських комітетів Правобережної України, спрямованих на допомогу фронтовикам і біженцям.⁵⁵ Поряд із цим слід назвати статтю О.Доніка, в якій досліджуються масштаби допомоги військовим і цивільному населенню підрозділами ВЗС і ВСМ.⁵⁶ Автор подав також короткий огляд організаційної структури та заходів з опіки таких організацій, як Земсоюз, ВСМ, Російське товариство Червоного Хреста, Тетянинський комітет, Товариство допомоги постраждалим на війні солдатам та їх родинам, наголосивши на важливій ролі громадських структур у вирішенні багатьох проблем, викликаних умовами воєнного часу. В іншій роботі О.Донік зазначає, що під тиском вимог воєнного часу союзи «розширювали коло своїх завдань... ставши конкурентами державних органів у медико-санітарній справі».⁵⁷ Окремі проблеми діяльності громадських гуманітарних організацій в Україні висвітлює також дисертаційне дослідження Н.Загребельної.⁵⁸ Авторка зупинилася, зокрема, на характеристиці структури, соціальної бази та джерел фінансування громадських гуманітарних організацій, допомоги постраждалому цивільному населенню, а також проаналізувала опікування військовослужбовцями на території України. В цілому внесок таких об'єднань, як ВЗС і ВСМ, а також їхніх підрозділів у гуманітарну допомогу фронту позитивно оцінюється українською історіографією.

Сучасна зарубіжна історіографія історії Росії періоду Першої світової війни та Лютневої революції представлена значною кількістю праць.⁵⁹ Вдаючись до оцінок загальної ролі громадських організацій у Першій світовій війні, зарубіжні дослідники Т.Портер, У.Глісон та П.Гетрелл доводять, що діяльність Земсоюзу знаменувала народження громадянського суспільства, яке могло призвести до політичного та економічного зростання країни.⁶⁰ Інші автори стверджують, що керівництво союзів намагалося лише зробити їх «знаряддям політичної реформи».⁶¹ В цілому ж історики до сьогодні кардинально розходяться у точках зору щодо ефективності практичної, господарської діяльності ВЗС, ВСМ, Земгору та ВПК. Одні з них оцінюють її дуже високо,⁶² інші вельми посередньо,⁶³ а треті взагалі бачать у них тільки негативне.⁶⁴

1. 8-я годовщина Февральской революции // Дни. – 1925. – 12 марта.; Князь Г.Е.Львов [Некролог] // Последние новости. – 1925. – 8 марта.; Князь Г.Е.Львов [Некролог] // Руль. – 1925. – 10 марта.

2. Полнер Т.И. Жизненный путь князя Г.Е.Львова: Личность. Взгляды. Условия деятельности. – М., 2001.

3. Погребинский А.П. К истории союзов земств и городов в годы империалистической войны // Исторические записки. – М., 1941. – № 12. – С. 39 – 60.

4. Гисин С.Л. Всероссийский земский союз помощи больным и раненым воинам (политическая эволюция с июля 1914 г. по февраль 1917 г.): Дис. ...канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1946.

5. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны (1914 – 1917). – Л., 1967.

6. Там само. – С. 144.

7. Мельгунов С.П. На путях к дворцовому перевороту. Заговоры перед революцией 1917 г. – Париж, 1931.

8. Дякин В.С. Вказана праця. – С. 301.

9. Черменский Е.Д. IV Государственная дума и свержение царизма в России. – М., 1976.

10. Старцев В.И. Русская буржуазия и самодержавие в 1905 – 1917: борьба вокруг «ответственного министерства» и «правительства доверия». – Л., 1977.

11. Лаврычев В.Я. По ту сторону баррикад: Из истории борьбы московской буржуазии с революцией. – М., 1967.

12. Аврех А.Я. Распад третьеимперской системы. – М., 1985.

13. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М., 1988.
14. Аврех А.Я. – Вказана праця. – С. 187.
15. Думова Н.Г. Вказана праця. – С. 41, 42.
16. Яковлев Н.Н. 1 августа 1914. – М., 1974.
17. Там само. – С. 115.
18. Акимова Г.С. Российская буржуазия в годы первой мировой войны // Вопросы истории. – 1974. – № 10. – С. 67 – 80.
19. Айрапетов О.Р. Генералы, либералы и предприниматели: работа на фронт и на революцию. 1907 – 1917. – М., 2003. – С. 158.; Пайнс Р. Русская революция: В 2-х т. – М., 1994. – Т. 2. – С. 329.; Пушкарева И.М. Г.Е.Львов // Россия на рубеже веков: исторические портреты. – М., 1991. – С. 170.
20. Китанина Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России в 1914 – октябре 1917 г.). – Л., 1985.; Крупина Т.Д. Политический кризис 1915 г. и создание Особого совещания по обороне // Исторические записки. – М., 1941. – Т. 83. – С. 58 – 76.; Лаверьчев В.Я. Из истории государственного регулирования военной экономики России в годы первой мировой войны (1914 г. – февраль 1917 г.) // Первая мировая война. – М., 1968. – С. 211 – 226.; Сидоров А.Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. – М., 1973.
21. Clarkson J.D. A History of Russia. – New York: Random House, 1962.; Jelavich B. St Petersburg and Moscow. Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814 – 1974. – Bloomington, London, 1971.
22. Катков Г.М. Февральская революция. – Париж, 1984.
23. Там само. – С. 173.
24. Там само. – С. 187.
25. Асташов А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну // Отечественная история. – 1992. – № 6. – С. 169 – 172.
26. Там само. – С. 170.
27. Пушкарев С.Г. Россия 1801 – 1917: власть и общество. – М., 2001. – С. 593; Чивилихин Е.И. «... Не щадя своего достоинства...» // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 6. – С. 69.; Шубин Н.А. Общественные организации и государственные структуры в первую мировую войну: опыт сотрудничества в снабжении фронта // Армагеддон. Актуальные проблемы истории, философии, культурологии. – М., 1999. – С. 79.
28. Батьковский А.М., Павлушов Н.Ю. Военные займы России: миражи и реалии // Военно-исторический журнал. – 1997. – № 6. – С. 8.; Бондаренко Д.Я., Крестовская Н.Н. Переговоры Временного правительства и Украинской центральной рады весной и летом 1917 г. // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 85 – 96.; Витенберг Б.М. М.В.Родзянко или князь Г.Е.Львов? Проблема лидерства в объединенной оппозиции (осень 1915 – рубеж 1916-1917) // Отечественная история. – 1999. – № 4. – С. 104 – 105.; Гайда Ф.А. Механизмы власти Временного правительства (март – апрель 1917 г.) // Отечественная история. – 2001. – № 2. – С. 141 – 142.; Герасименко Г.А. Крах земского самоуправления в России // История СССР. – 1989. – № 1. – С. 75.; Измозик В.С. Временное правительство. Люди и судьбы // Вопросы истории. – 1994. – № 6. – С. 165.
29. Пушкарева И.М. Вказана праця. – С. 153 – 195.
30. Там само. – С. 155, 158, 191.
31. Трут В.П. Г.Е.Львов // История России (IX – XX вв.). – М., 2000. – С. 380 – 392.
32. Архипов И. Премьер Г.Е.Львов: под властью мифа // Звезда. – 2005. – № 1. – С. 199 – 213.
33. Там само. – С. 199.
34. Князь Георгий Львов. Возвращение имени: Сборник статей, посвященных 145-летию со дня рождения. – Калуга, 2006.
35. Шевырин В.М. Власть и общественные организации в России (1914 – 1917). – М., 2003.
36. Куликов С.В. Бюрократическая элита Российской империи накануне падения старого порядка (1914 – 1917). – Рязань, 2004.
37. Там само. – С. 394.
38. Там само. – С. 395.
39. Там само. – С. 58.
40. Там само. – С. 66.
41. Старцев В.И. – Вказана праця. – С. 179.
42. Судавцов Н.Д. Земское и городское самоуправление России в годы Первой мировой войны. – М.-Ставрополь, 2001. – С. 59, 60.
43. George M. Liberal Opposition in Wartime Russia: A Case Study of the Town and Zemstvo Unions // The Slavonic and East European Review. – L., 1987. – № 65. – P. 371 – 390.
44. Там само. – р. 371 – 376.
45. Вишневски Э. Прогрессивный блок // Политические партии и общество в России (1914 – 1917 гг.): Сборник статей и документов. – М., 1999. – С. 92.
46. Мультигули П.В. Император Николай II во главе действующей армии и заговор генералов.

- СПб., 2002.; Платонов О.А. Терновый венец России. История царевубийства. – М., 2001.
47. Куликов С.В. Вказана праця. – С. 365.
48. Там само. – С. 326.
49. Айрапетов О.Р. Вказана праця. – С. 156, 157.
50. Там само.
51. Литвин В.М. Україна: доба війн і революцій (1914 – 1920). – К., 2003.; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – К., 2002. – Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.); Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914 – 1922). – Запоріжжя, 2005.
52. Бондаренко Д.Я. Взаимоотношения Временного правительства и Украинской Центральной Рады. – Одесса, 2004.; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. – К., 1997.; Кудлай О.Б. Боротьба навколо прийняття «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» на ІV сесії Української Центральної Ради // Український історичний журнал. – 1997. – № 5. – С. 80 – 86.; Кудлай О.Б. Переговори Центральної ради і представників Тимчасового уряду (28 – 30 червня 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 43 – 54.
53. Бондаренко Д.Я. Вказана праця. – С. 82 – 84.; Кудлай О.Б. Переговори Центральної Ради... – С. 46 – 48.
54. Юрий М.Ф. Буржуазные общественные организации в период первой мировой войны 1914 – 1918 гг. (ВЗС, ВСМ, Земгор, ЦВПК): Дис. ...д-ра ист. наук: 07.00.02. – Черновцы, 1990.; Ореховський В.О. Діяльність Російського Товариства Червоного Хреста у роки Першої світової війни (1914 – 1918): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. / Чернів. держ. унів. ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 1997.; Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867 – 1920 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Кам'янець-Подільський, 1998.
55. Сулига І.Г. Південно-Західні комітети Всеросійського земського союзу в Україні на початку Першої світової війни // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІІІ. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 234 – 239.
56. Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Вип. ІV. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 155 – 182.
57. Донік О.М. Благодійність в Україні (ХІХ – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – № 4. – С. 173, 174.
58. Загребельна Н.І. Громадські гуманітарні організації в Україні у роки Першої світової війни: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Київ, 2004.
59. Пайпс Р. Вказана праця; Figes O. A People's Tragedy: A History of the Russian Revolution. – New York: Viking, 1995.; Fitzpatrick S. The Russian revolution. – New York, 2001.; Lowe N. Mastering twentieth century Russian history. – New York, 2002.; Wade R.A. The Russian Revolution, 1917. – Cambridge University Press, 2005.
60. Emerging Democracy in Late Imperial Russia. Case Studies on Local Self-Government (the Zemstvos), State Duma Elections, the Tsarist Government, and the State Council before and during World War I. – Nevot, 1998.; Gatrell P. Russia's First World War: a social and economic history. – Pearson / Longman, 2005.
61. Hasegava Ts. The February revolution: Petrograd, 1917. – Seattle; L: Univ. of Washington press, 1981. – XXII.; Hogan H. Reworking Russia's History Two Steps Forward, One Step Back // Journal of Interdisciplinary History. – 1999. – Volume 30. – Number 2. – pp. 273 – 281.
62. Абрамов В.Ф. Земства в России (1905 – февраль 1917): Опыт организационной и культурно-хозяйственной деятельности: Автореф... д-ра ист. наук: 07.00.02 – М., 1998.; Асташов А.Б. – Вказана праця.
63. Айрапетов О.Р. – Вказана праця; Куликов С.В. – Вказана праця.
64. Яковлев Н.Н. – Вказана праця; Stone N. The Eastern Front. 1914 – 1917. – N.Y., 1975.

Статья посвящена состоянию историографических исследований проблем деятельности князя Георгия Львова во главе Всероссийского земского союза помощи больным и раненым воинам (1914 – 1917). Анализируется также степень изученности личности Г.Львова в отечественной и зарубежной историографии.

The article deals with the state of historiography development of problems of prince G.Lvov's activity as the head of the All-Russia Union Zemstvo Union of Help for Patient and Wounded Warriors (1914 – 1917). The degree of study of G.Lvov's personality in domestic and foreign historiography is also analyzed.

ОСИП СТЕПАНОВИЧ СУДІЄНКО ТА ЙОГО БЛАГОДІЙНІ СПРАВИ

У статті розповідається про Осипа Степановича Судієнка, відомого благодійника кінця XVIII початку XIX століття. У ній наводиться перелік основних його пожертвувань, на які були зведені Сампсоніївська церква і пам'ятник російським воїнам, загиблим на полі Полтавської битви, благородні пансіони при Чернігівській і Полтавській гімназіях тощо, а також описується його садиба в Очкиному.

Благодійність як соціальне явище має свою історію і традиції. У дореволюційній Росії вона почала зароджуватися в XVIII столітті, при царюванні Петра Великого і Катерини II, коли найосвіченіша частина російського дворянства почала жертвувати значні суми на розвиток освіти, науки і культури, і досягла найвищого розквіту у другій половині XIX століття, після скасування кріпосного права.

У ті далекі часи благодійники та меценати проживали по всій Росії, у тому числі і на території колишньої Чернігівської губернії.

Серед них родина Терещенків, яка пожертвувала більше півтора мільйона рублів на будівництво храмів, лікарень і навчальних закладів у Глухові, Києві та інших містах України, відомий громадський і релігійний діяч Микола Миколайович Неплюєв (11.9.1851 – 21.1.1908 рр.), котрий передав значну частину свого нерухомого майна вартістю в 1 мільйон 750 тисяч рублів Православному христовоздвиженському трудовому братству, що у селі Воздвиженське Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (зараз Ямпільського району Сумської області) та інші.

Проживав на Чернігівщині і відомий свого часу благодійник Осип Степанович Судієнко, поміщик із села Очкине Новгород-Сіверського повіту (нині Середино-Будського району Сумської області). Він пожертвував більше 40000 рублів на будівництво благородного пансіону при Чернігівській гімназії, 100000 рублів на будівництво Сампсоніївської церкви та пам'ятника російським воїнам, загиблим на полі Полтавської битви, тощо.

Осип Степанович народився близько 1743 року¹ (за іншими даними в 1750 р.)² у місті Новгороді-Сіверському Чернігівської губернії, стародавній вотчині князя Ігоря, оспіваного в «Слові про полку Ігоревім».

Походив із стародавнього малоросійського дворянського роду Судієнків, родоначальником якого вважається Андрій Іванович († до 20 жовтня 1688 р.), котрий служив новгород-сіверським городовим отаманом (1672 р.), а потім суддею Стародубського полку (близько 1670 – 1676 рр.)³.

Дід Осипа Степановича – Іван († до 11 грудня 1729 р.) був «славетным и значным товарищем войсковым». З 1709 р. по 1725 р. він служив новгород-сіверським городовим отаманом, у березні 1724 року виконував обов'язки наказного сотника, під час Російсько-турецької, Північної та інших воєн брав участь у Чигиринському, Биховському, Перекопському та Полтавському походах⁴ і був першим, хто почав зватися «Судиенком, по чину своего отца»⁵.

Його син Степан (близько 1689 р. – † 1763 р.) спочатку також служив новгород-

© Чухно Володимир Єгорович – адвокат (м. Шостка)

сіверським городовим отаманом (17.03.1727 р. – 1739 р.), а з 31 січня 1739 р. по 12 травня 1744 р. і з 28 березня 1745 р. по 1763 р. був новгород-сіверським сотником. Він брав участь у першому Польському, у другому Кримському та в Хотенському походах і за службу у війську малоросійському був нагороджений невеликим маєтком в селі Чаусах Погарської сотні⁶.

З 25 лютого 1732 року Степан Іванович перебував у шлюбі з дочкою бунчукового товариша Степана Спиридоновича Ширая – Парасковією (близько 1707 р. – † після 1766 р.) і мав від неї трьох синів – Івана (близько 1740 р. – † після 1821 р.), Федора (близько 1742 р. – † до 1766 р.) і Осипа⁷.

Найвідомішим серед них був Осип.

У дитинстві Осип Степанович проживав зі своїми батьками в Новгороді-Сіверському. Тут він здобув домашню освіту і в юному віці був записаний у лейб-гвардії Семенівський полк,⁸ один із найстаріших піхотних полків Росії.

Під час першої Російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. О.С. Судієнко служив ад'ютантом у генерал-майора Вейсмана, одного з кращих генералів Катерининської епохи.

21 червня 1771 року йому було доручено доставити пакет фельдмаршалу П.О. Румянцеву-Задунайському із повідомленням про перемогу, отриману Вейсманом над восьмитисячним корпусом паші Ахмета.

Осип Степанович з успіхом виконав поставлене завдання і отримав за це похвалу від фельдмаршала: «Из сего донесения я вижу, что вы везде были в сих атаках как храбрый адъютант при храбром генерале, везде доставляли повеления войску. Генерал ваш, рекомендует вас как расторопного и неустрашимого воина. И с удовольствием я послал бы вас к всемилостивейшей императрице нашей с реляцией, предавая вас высочайшему ее императорского величества благопризнению, но не могу рисковать...»⁹.

Після закінчення війни О.С. Судієнко залишився на службі в лейб-гвардії Семенівському полку і в 1779 році прийняв у свою роту молодшого брата Олександра Андрійовича Безбородька – Іллю, «чтоб он удобнее к службе привычку сделать мог»¹⁰.

На початку 80-х років XVIII століття Судієнко звільнився із армії і поступив на службу в державну казну Сенату статським радником 4-ої експедиції, а в 1784 році перейшов на роботу в головне поштових справ управління¹¹ на посаду члена ради правління¹².

Одночасно з роботою у поштовому відомстві Осип Степанович займався наведенням порядку в маєтках О.А. Безбородька. Він чудово справлявся зі своїми обов'язками, про що Олександр Андрійович писав у своєму листі до графа Олександра Романовича Воронцова: «Белорусские мои деревни довел он до того, что я уже верно на себя в карман 5000 рублей получают буду и, с помощью его, надеюсь очистит год в четыре свои долги»¹³.

На знак подяки за це в 1787 році Безбородько подарував Судієнку шість сіл у Новгород-Сіверському, Глухівському, Кролевецькому і Стародубському повітах Чернігівської губернії: Андріївку, Голубівку, Очкине, Собичеве, Черніжов і Есмань.

Під час роботи у поштовому відомстві Осип Степанович підтримував дружні стосунки з О.А. Безбородьком, Г.О. Потьомкіним, П.В. Завадовським, О.Р. Воронцовим та іншими можновладцями Катерининської епохи та завдяки їм був наближеним до царського двору і виконував деякі його доручення. Коли, наприклад, імператриця вирішила розірвати стосунки зі своїм фаворитом О.М. Мамоновим, покликали на допомогу О.С. Судієнка і попросили його з'їздити до Г.О. Потьомкіна і схилити його на відлучення Мамонова від двору. Про це писав у своїх спогадах Михайло Грановський, управитель Г.О. Потьомкіна: «Пошептом говорят в городе, что господин Судиенков отправился к его светлости Потемкину для того, чтоб склонить его на удаление от двора Александра Матвеевича Мамонова; к сему присовокупляют, что и государыня на сие согласна»¹⁴.

8 вересня 1790 року Осипу Степановичу присвоїли чин дійсного статського радника¹⁵ і незабаром затвердили на посаді першого члена головного поштових справ управління.

Існує припущення, що після цього він звільнився з поштового відомства і поступив на військову службу генералом у Катеринославську армію. Про це свідчить донесення головнокомандуючому Катеринославської армії генерал-фельдмаршалу Г.О. Потьомкіну від його управителя Михайла Грановського («Вскоре отправится к вам господин Судиенков и конечно, не по пустякам. Хочется ему, получил 1-го января будущего 1788 года чин действительного статского советника, переименоваться генерал-майором и служить волонтером при Екатеринославской армии»¹⁶) і лист Олександра Андрійовича Безбородька графу О.Р. Воронцову від 20 серпня 1792 року. У ньому він писав про те, що Осип Степанович «теперь на самой хорошей дороге, состоя в армии генералом и скоро достанется ему в генерал-поручики»¹⁷.

До генерал-поручика Осип Степанович, скоріше за все, не дослужився і через декілька років повернувся на службу в поштове відомство.

У день коронації Павла I, що відбулась 7 квітня 1797 року, йому був присвоєний чин таємного радника. Одночасно з цим він був нагороджений орденом Святої Анни II ступеня і селом в Україні, у якому проживало 597 селян¹⁸.

Однак уже через декілька місяців після цього Осип Степанович подав прохання про відставку. Павло I його задовольнив і влітку 1797 року звільнив Судієнка зі служби.

При цьому, писав у своєму листі до Г.П. Милорадовича О.А. Безбородько, «Осип Степанович получил отставку с весьма добрым манером, с полным жалованьем, с правом мундира, а сверх того за его долговременную службу государь прислал ему (Аннинскую ленту 1 класса)»¹⁹.

Після звільнення зі служби О.С. Судієнко залишився проживати в Санкт-Петербурзі. Він продовжував підтримувати дружні стосунки з О.А. Безбородьком, в «доме которого играл роль советника и друга»²⁰.

6 квітня 1799 року Олександр Андрійович Безбородько помер.

Незадовго до смерті він склав «записку для заповіту», у якій пропонував з його доходів «отлагать по двадцать тысяч в течение восьми лет» на утримання богаділень, людей похилого віку та калік²¹.

Виконавцями свого заповіту в цій частині він призначив Осипа Степановича Судієнка і свого брата Іллю Андрійовича Безбородька²².

Через шість років після смерті Безбородька, коли накопичилась значна сума із процентів його капіталу, Ілля Андрійович вирішив виконати волю брата. Проте він не знав для якої мети використати залишені ним кошти і звернувся за порадою до свого племінника графа Віктора Павловича Кочубея, князя Олексія Борисовича Куракина і Осипа Степановича Судієнка.

Останні, порадившись між собою, запропонували Іллі Андрійовичу побудувати в Ніжині гімназію вищих наук і назвати її ім'ям князя Безбородька. Про це в квітні 1805 року В.П. Кочубей повідомив Іллі Андрійовичу: «Усердствуя с князем А.Б. Куракиным и Судиенко О.С. вместе, чтоб предложение Ваше наилучшим образом устроено быть могло, мы много рассуждали, какое бы именно общепользное заведение имени покойного князя посвящено быть могло. При этом мы обратили внимание на пример господина Демидова, который в Ярославле учредил гимназию высших наук, то есть, училище некоторым образом университету соответственное, и пришли к выводу, что как Малороссия университета не имеет, да и дворянские училища, на кои в обеих губерниях до миллиона дать хотели, состояться не могут, то существенная польза для края сего быть может, если вы соорудите подобное заведение»²³.

Услід за цим Віктор Павлович написав листа О.С. Судієнку і попросив його переконати графа Іллю Андрійовича прийняти їх пропозицію і самому «присмотреть» за будівництвом гімназії²⁴.

Проте на той момент грошей на її спорудження не вистачало. Стурбований цим В.П. Кочубей запропонував Іллі Андрійовичу звернутися за допомогою до Осипа Степановича: «Может быть и владелец Очкино что-нибудь даст, если вы согласитесь, чтоб и он тут участвовал»²⁵.

Осип Степанович на той час мав майже сім мільйонів рублів готівкою²⁶, володів близько 12000 десятинами землі в Саратовському краї, обширними маєтками в селах Андрейковичі, Андріївка, Голубівка, Добротове, Кам'янська Слобода, Очкине, П'ятовськ, Работин, Решетки, Рикове, Собичеве, Черніжов, Есмань та в інших хуторах і селах Новгород-Сіверського, Стародубського, Конотопського, Кролевецького та Глухівського повітів Чернігівської губернії, а також в селі Зноб-Трубчевська Орловської губернії, де проживало близько 2700 кріпосних селян і налічувалося більше 15 тисяч десятин землі²⁷, і міг пожертвувати на будівництво гімназії значу суму коштів. Проте до нього, скоріше за все, з таким проханням ніхто не звертався.

О.С. Судієнко був самотнім, однак мав позашлюбного сина Михайла, який народився в 1802 році від кріпосної, що служила у його маєтку²⁸.

На початку 1804 року Осип Степанович вирішив усиновити його і звернувся з цим до Державної ради Росії. При цьому він пообіцяв, що у разі позитивного вирішення його питання він пожертвує на користь малоросійських училищ або інших богоугодних закладів сорок тисяч рублів.

Державна рада задовольнила прохання О.С. Судієнка і 30 травня 1804 року «в уважение значащего пожертвования, приносимого им на пользу общую» прийняла рішення «даровать воспитанику его право дворянства, с дозволением ему принять фамилию Судиенкова и быть, по желанию его, наследником благоприобретенного его имени»²⁹.

На знак подяки Осип Степанович перерахував на користь малоросійських училищ 44895 рублів 10 копійок.

Для оприбуткування зазначеної суми 21 червня 1804 року Олександр I направив міністру народної освіти П.В. Завадовському рескрипт, у якому наказував: «Приносимую от тайного советника Судиенкова в пользу училищ в Малороссии сумму сорок тысяч рублей поручаю вам принять, и доколе последует окончательное о содержании училищ в Малороссии положение распорядить деньги сии так, чтоб приносили они обращением своим верный доход, который и должен быть к капиталу присовокупляем»³⁰.

Наскільки великою була вказана сума, можна судити з такого факту. В 1787 році Катерина II вирушила у свою історичну подорож з Петербурга в Крим. Під час її проїзду через Новгород-Сіверське намісництво губернський предводитель Новгород-Сіверського дворянства Опанас Кирилович Лобисевич, який відповідав на своїй території за забезпечення царської свити гарним харчуванням, запропонував предводителям місцевого дворянства заготувати на кожному стані їстівні запаси з розрахунку їх вартості: «3 вола за 25 рублей, 3 теленка молодых за 3 рубля 50 копеек, 10 баранов за 7 рублей, 15 птиц-курей за 1 рубль 50 копеек, 15 гусей за 3 рубля, 15 уток за 2 рубля 50 копеек, 15 индеек за 3 рубля 75 копеек, пуд масла коровьего за 3 рубля 20 копеек, 2 ведра сливок за 5 рублей, 500 яиц за 5 рублей, фунт чая за 4 рубля и т.д.»³¹.

На початок 1834 року пожертвувана Осипом Степановичем сума зросла за рахунок процентів до 180000 рублів³², а 1840 року до 200000 рублів. Вона була в розпорядженні Міністерства народної освіти і на підставі розпорядження Комітету міністрів Росії від 16 квітня 1840 року була поділена на дві рівні частини. Одна з них була направлена на будівництво благородного пансіону при Чернігівській гімназії³³, а інша – на будівництво благородного пансіону при Полтавській гімназії. Крім зазначеної суми, на будівництво благородного пансіону при Чернігівській гімназії були передані пожертвовані в 1838 році сином Осипа Степановича Михайлом 30000 рублів³⁴, а на будівництво Полтавської гімназії «капитал Судиенко О.С., определенный на содержание 8 воспитанников» в сумі 30000 руб. сріблом³⁵.

Однак зазначених коштів не вистачало на будівництво благородних пансіонів, і тому чернігівське та полтавське дворянство в 1844 році прийнято рішення про збір на ці цілі із власних доходів поміщиків по одній з четвертиною копійки сріблом за кожного кріпосного селянина.

Наскільки великою була зібрана з поміщиків сума, невідомо, однак думається, що в порівнянні з пожертвованою Судієнками, вона була незначною, оскільки кріпосних селян на той час в Чернігівській і Полтавській губерніях проживало небагато, а розмір збору був невеликим.

Після зібрання коштів, о 9 годині ранку 25 червня 1850 року, розпочалось урочисте закладення приміщення благородного пансіону при Чернігівській гімназії, яке супроводжувалось літургією в Спасо-Преображенському соборі, урочистим ходом від собору до місця майбутньої будівлі та закладанням у підвалинах пансіону мідної дошки, присланої з Києва, з написом: «В благополучное царствование Государя императора Николая Павловича, самодержавца Всероссийского, при министре народного просвещения князе Platone Александровиче Ширинском-Шихматове и при управляющем Киевским учебным округом, Киевском временном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе Дмитрие Гавриловиче Бибикове, иждивением благородного дворянства Черниговской губернии, и преимущественно на пожертвованную сумму тайным советником Осипом Степановичем и сыном его штабс-ротмистром Михаилом Осиповичем Судієнко – заложено сие здание для благородного при Черниговской гимназии пансиона, в лето от Рождества Христова тысяча восемьсот пятидесятое, месяца июня 25 дня»³⁶.

Через чотири роки після цього приміщення пансіону було збудовано і заселено гімназистами.

Однак вже з 1 січня 1866 року пансіон був закритий, а його приміщення викуплено гімназією і поступово пристосоване для розміщення навчальних класів.

Брав участь Осип Степанович і в увічненні пам'яті російських воїнів, які загинули на полі Полтавської битви.

На необхідності зробити це наполягав ще Петро I, який після Полтавської битви двічі – у червні 1709 року і в квітні 1723 року – давав розпорядження Сенату звести пам'ятник над братською могилою 1345 російських воїнів, загиблих під час Полтавської битви, і заснувати на честь цієї події церкву на ім'я святих апостолів Петра і Павла або Сампсонія. Однак через відсутність коштів його розпорядження виконане не було.

До сторіччя Полтавської битви Полтавський генерал-губернатор князь Яків Іванович Лобанов-Ростовський вирішив втілити розпорядження імператора в життя і повідомив про це Осипу Степановичу Судієнку, з яким перебував у дружніх стосунках.

Осип Степанович вирішив допомогти губернатору і запропонував йому «построить собственным иждивением своим церковь с пристойной утварью и колокольней»³⁷. Яків Іванович з цим погодився, після чого, в 1810 році, О.С. Судієнко перерахував на будівництво церкви 50000 рублів асигнаціями.

Про це через міністра внутрішніх справ було проінформовано Олександра І. Імператор високо оцінив наміри О.С. Судієнка і 1 серпня 1811 року направив йому височайший рескрипт, у якому відзначав «столь достохвальное намерение ваше, с пожертвованим весьма значащего капитала сохранить память сей знаменитой для России победы, есть для меня приятным доказательством примерной вашей к отечеству преданности, исполняющей вас толикою любовью к пользе и славе оного. И потому, я особливим удовольствием поставляю себе удостоверит вас через сие в совершенном моем к вам за то благоволении»³⁸.

Отримавши рескрипт, Осип Степанович переповнився почуттям вдячності і в 1811 році пожертвував ще 50 тисяч рублів на будівництво пам'ятника «Шведська могила».

Гроші в зазначеній сумі були передані в Полтавський «Приказ общественного призрения» і за них впродовж 1852 – 1856 рр. була збудована кам'яна напівкругла

чотиригранна у візантійському стилі церква, названа на честь святого Сампсонія Страннопріймця – Сампсоніївською, а навпроти неї, з другого боку могили, були зведені два кам'яні будинки для причту³⁹.

У 1857 році Сампсоніївська церква була приписана до Христовоздвиженського монастиря, і на її утримання з відсотків капіталу Судієнка до 1875 року відпускалось 435 рублів, а після цього часу – 1000 рублів.

У 1887 році при церкві була збудована невелика школа для хлопчиків, пізніше реорганізована в церковно-приходську, у якій вже в 1888 році навчалось більше 30 дітей з навколишніх населених пунктів⁴⁰.

27 січня 1890 р. «капітал Судієнка» в сумі близько 200000 рублів був переданий у відання Святійшого синоду і на відсотки від нього в 1893 році були проведені роботи по розширенню Сампсоніївської церкви, а в 1894 році збудований пам'ятник на братській могилі воїнам, загиблим на полі Полтавської битви. Пам'ятник являв собою восьмиконечний хрест зі світло-сірого граніту заввишки близько 7,5 метра, який був встановлений на постаменті в центрі могильного пагорба, оточеного з усіх боків металевою огорожею.

Для доступу до пам'ятника були зведені сходи заввишки близько 6,4 метра, а на їх арці був висічений напис: «Сооружен в 1894 году, при державе Благочестивейшего Государя Императора Александра III, распоряжением Святейшого правительствующего синода, при святительстве преосвященного Иллариона, епископа Полтавского и Переяславского, иждивением тайного советника Иосифа Степановича Судиенко, оставившего денежный капитал на увековечение великого события спасительной Полтавской победы. Исполнен в С-Петербурге по проекту и наблюдением архитектора Н. Никонова мастером А. Бариновым»⁴¹.

Підніжжя пагорба, на якому розміщався пам'ятник, було оперізане гранітним бордюром із 27 стовпчиками з червоного граніту, а на їх вершині були встановлені чавунні кулі, що нагадували гарматні ядра.

Через декілька років після зведення пам'ятника, 17 жовтня 1799 року, при церкві святого Сампсонія Страннопріймця була відкрита вчительська школа для підготовки викладачів однокласних церковно-приходських шкіл, на будівництво якої з капіталу О.С. Судієнка було витрачено 19200 рублів⁴².

Крім зазначених споруд, за кошти Осипа Степановича Судієнка в 1796 році була збудована Успенська церква в селі Очкине Середино-Будського району Сумської області⁴³, розташована в центрі села на території нинішнього будинку культури.

Церква була зведена з цегли і являла собою оригінальний храм з центральним напівсферичним куполом, оточеним з боків невеликими куполами. До храму була прибудована подвійна дзвіниця, об'єднана високим порталом з колонами по боках. Дзвіниці були прикрашені рустуванням і завершувались фронтонами, увінчаними високими шпильями на півсферичних куполах, витриманих у тому ж стилі, що і купол основного об'єму храму.

На територію церкви вели вхідні ворота, прикрашені парними колонами, які завершувались маленькою кривлею з хрестом і напівкруглим пролітом з іконою.

Існує припущення, що церква, які садиба Судієнків в Очкиному, була збудована за проектом відомих архітекторів Джакомо Кваренги або М.О. Львова, з яким О.С. Судієнко служив у поштовому відомстві і підтримував дружні стосунки. На це вказує стиль архітектури церкви, яка, на думку наукового співробітника Науково-дослідного інституту теорії архітектури і містобудування РААСН Андрія Вікторовича Чекмарєва, «була зведена в дусі палладіанства Кваренги або Львова, швидше навіть Львова, оскільки у Кваренги, як правило, не було висотних ярусних композицій».

На дзвіниці церкви було встановлено 11 дзвонів, найбільший з яких важив 300 пудів і мав напис: «Сделан колокол в с. Очкино – коштом тайного советника Иосифа Степановича Судиенко»⁴⁴. Старожили розповідають, що його дзвін у тиху

безвітряну погоду був чутний навіть у Новгороді-Сіверському.

Окрім пожертвувань на зазначені спорудження, Осип Степанович у 1806 році передав значну суму коштів на будівництво іконостасу у Воскресенському храмі Новгород-Сіверського, який у 1791 році був пошкоджений пожежею, і подарував йому «многоценные сосуды»⁴⁵.

Думається, що це далеко не вичерпаний перелік благодійних справ, до яких причетний О.С.Судієнко, кавалер орденів Святої Анни першого ступеня, Святої Анни другого ступеня, князя Володимира другого ступеня, Станіслава⁴⁶ та Олександра Невського. За переказами, саме за його кошти був збудований Богородичний храм в с. Андрейковичі Погарського району Брянської області та в деяких інших його селах.

За декілька років до смерті Осип Степанович захворів. Передчуваючи близьку кончину, він почав шукати місце для поховання. З цією метою приїхав до свого двоюрідного брата П.В. Завадовського в с. Ляличі Стародубського повіту і попросив його впустити в склеп, у якому ховали його родичів. Проте незабаром він вийшов звідти, кажучи: «О Петь! Здесь сыро, очень сыро!»⁴⁷.

Незабаром після цього, 4 грудня 1811 року, О.С. Судієнко помер. Де його поховали, невідомо. Проте точно не в Очиному, за місцем розташування його садиби. Такий висновок можна зробити з листа І.В. Завадовського князю Я.І. Лобанову-Ростовському, що був написаний 7 грудня 1811 року із с. Мериновки Стародубського повіту: «Спешу уведомить Ваше Сиятельство о судьбе Осипа Степановича, которая все решила. Что при нем было, все сохранено целостно. Люди и вещи отправлены в Очино»⁴⁸.

З дня смерті О.С. Судієнка минуло майже 200 років. За цей час більшість споруд, повністю або частково збудованих за його кошти, була зруйнована. Серед них і його славнозвісна садиба в селі Очикине, що була зведена за проектом відомих архітекторів Джакомо Кваренги і М.О. Львова⁴⁹ і яку Микола Миколайович Врангель – один з видатних першовідкривачів російської садибної культури – ставив в один ряд з Дубровицями, Архангельським, Останкиним, Кусковим, Мар'їним, Ольговим⁵⁰, а відомий російський мистецтвознавець, архітектор і художник Г.К. Лукомський вважав однією з кращих серед збудованих у Катерининську епоху⁵¹.

Садиба Судієнків в Очиному розташовувалась на південній околиці села, поруч з річкою і лісом. З усіх боків була обнесена кам'яною огорожею, а по її краях, з боку річки, були встановлені дві башти зі шпильями, які додавали їй особливої мальовничості.

У садибу вели в'їзні ворота, прикрашені чавунними зображеннями левів, а від них дорога пролягала до широкого і майже квадратного майданчика – партера перед палацом.

З боку партера палац був прикрашений високим і порівняно вузьким портиком колон, а над ним підносився плоский купол, забарвлений в блідо-зелений колір.

Поблизу палацу був розташований корпус служб, який являв собою довгий одноповерховий флігель, приміщення для приготування їжі – компактний будинок з антресолями, два фасади якого були прикрашені колонадою, а на краю обриву стояв павільйон-пристань.

Павільйон-пристань вважався однією з найкрасивіших споруд в Очиному. У середній його частині, з боку річки, була встановлена пряма колонада, з іншого боку – напівкруглий, уставлений колонами виступ, а з боків – дві арки. За свідченнями відомого російського мистецтвознавця, архітектора і художника Г.К. Лукомського, який відвідав садибу Судієнків улітку 1914 року, павільйон віддалено нагадував Російську бесідку Єлагин-палацу або в саду Михайлівського палацу, а його форми були «просты, но удивительно гармоничны, и белые колонны одинаково восхитительны: и когда они выделялись на фоне зеленого луга (если смотреть – на беседку от дома), и когда сквозь них проглядывалась чаща парка

(если рассматривать павильон от реки)»⁵².

Недалеко від палацу містился оранжерея, котра являла собою довгий корпус, до торцевих фасадів якої були приставлені напівкруглі, в класичному стилі входи, а на відокремленому острові ставка «павільйон любові».

Усередині палац був багато і вишукано оздоблений в стилі Людовика XVI. Його просторий вестибюль, що вів у розташований усередині палацу величезний зал, був прикрашений колонами і розписаний білим на синьому фоні.

Стіни залу були увішані портретами царів з роду Романових і прикрашені багатим орнаментальним розписом із зображенням римських руїн в медальйонах.

Посередині залу була встановлена велика ваза, а із стелі звисувалась величезна кришталева люстра з блакитним склом грушовидної форми усередині.

Крім залу і вестибюля, в палаці були дві гарно прикрашені вітальні, дві напівзали, їдальня, велика бібліотека і безліч кабінетів та спалень.

Садиба завжди захоплювала своїх відвідувачів багатством та красою споруд і обстановки.

У своїх спогадах офіцер кавалерійського полку Микита Іванович Толубеев, який з групою товаришів по службі відвідав на початку XIX століття садибу Судієнків в Очкиному, писав: «Едучи туда, мы предполагали увидать в Очкино все обыкновенное – сельское, но как удивились, когда представилось нам все городское, и даже столичное. Двор представлял собой квадратную площадь, величиной десятины с две или более. Он прилегал к реке Десне и возвышался над нею.

На противоположной стороне двора находился огромный трехэтажный, каменный, новейшей архитектуры дом, а по обе стороны от него были расположены большие каменные флигели, которые образовывали скобу, концами к Десне прилегающую, почему в полую воду, когда она почти равнялась с поверхностью двора, проходящие по Десне водоходные суда представлялись, как будто по двору плывущими.

Все это огромное строение наполнено было дорогою мебелью, особенно главный дом, в котором были комнаты, обитые китайскими тканями обоями, ценою тысяч по двадцать и тридцать.

Столовая вся была обвешана грудными в натуральную величину портретами всех известных российских князей, царей и императоров, здесь же находился и тканый портрет императрицы Екатерины II-й, превосходной работы, а под ним портреты Безбородко, Румянцева, Суворова, Потемкина и других, отличившихся в военной, статской и придворной службах мужей.

В верхнем этаже многие комнаты были обвешаны такими же портретами всех по истории известных европейских, азиатских и даже частью африканских и американских государей.

Почти все комнаты снабжены были часами футлярными, столовыми и прочими, какие для удовлетворения богатой роскоши выдуманы. Нет из них ни одних часов, которые бы стоили одну тысячу, но всякие – две, три, четыре, пять, десять тысяч и так далее, даже до двадцати четырех тысяч рублей.

В одной комнате стоит китайская кровать, которая также стоит более десяти тысяч рублей, и все флигели наполнены также дорогою мебелью.

Словом, нам, ехавшим от Новгород-Северского по необитаемым местам и между лесов, все наружное в Очкино показалось волшебным, а внутреннее привело в удивление»⁵³.

Не менше був захоплений садибою Судієнків і малоросійський генерал-губернатор князь Олексій Борисович Куракин, який під час подорожі по губернії в серпні – вересні 1802 року захворів і на декілька днів зупинявся в Очкиному. Свої спогади, пов'язані з тією подією, він 5 вересня 1802 року описав у листі до свого брата О.Б. Куракина: «Среди мест, в которых я останавливался, находится жилище господина Судиенкова. Я оставался там на два дня и чувствую себя лучше после этого. То, что я нашел у него, нельзя представить себе: количество, красота и

вкус домов далеко от дорог и в окружении лесов находящихся, напоминают мне сказочные времена. Только богатство домов графа Шереметьева и Безбородко могли бы превзойти богатство этой мебелировки; все остальные не могут даже и сравниться»⁵⁴.

Запам'ятала садибу Судієнків і відомий російський колекціонер, дійсний член товариства витонченого мистецтва і член спілки декоративно-прикладного мистецтва Росії Марія Клавдіївна Тенишева, яка в 1892 році пропливала по Десні поблизу Очкиного на пароплаві «Благодать». Свої спогади від побаченого вона описала в книзі «Впечатления моей жизни», яка була випущена в 1933 році в Парижі: «Перед нами раскинулась удивительно величественная картина, облитая ярким солнцем. Утопая в пышной весенней зелени, на фоне колоссальных тополей, лип и дубов торжественно стоял роскошный белый господский дом с высокими гордыми колоннами. Это чарующее видение – творение прошлого, страница, созданная и пережитая нашими дедами, баловнями судьбы, разом, неожиданно предстала перед нами. Название этого рая – Очкино. Мы навсегда сохранили впечатление этого истинно барского жилища, редкого по красоте и уюту»⁵⁵.

У маєтку Судієнків в Очкиному зберігалось безліч предметів, які мали високу історичну і художню вартість. Серед них ваза імператорського заводу Павловського часу; ваза з пейзажем Олександрівського часу; багато предметів, виготовлених на заводі найближчих родичів господарів будинку Миклашевських; чудовий орган з темного горіхового дерева, покритий вишуканою бронзовою арматурою; чарівні мініатюри, датовані 1785 г.; дивовижна «кришталева гірка» епохи Людовика XVI з кулею зверху і пірамідами та лірами понизу; плафон «з фруктами» і видами античних білих споруд, що виділялись на рожевому фоні, немов камінь, та багато інших дивовижних за своєю красою та вишуканістю витворів мистецтва⁵⁶.

Проте найбільший інтерес представляла картинна галерея. Вона належала до найвідоміших приватних колекцій в Україні, і справжні шанувальники мистецтва ставили її в один ряд з колекціями О.М. Лазаревського (зібрання старовини, гравюр і портретів українських діячів); В.В. Тарновського (зібрання портретів і предметів домашнього побуту) та інших збирачів старовини⁵⁷.

Колекція включала у себе портрет засновника садиби О.С. Судієнка роботи відомого портретиста В.Л. Боровиковського; портрет О.С. Судієнка роботи Д. Левицького; портрет його сина Михайла роботи французького живописця Ф.К. Винтергальтера; портрет князя Кантемира роботи Д. Левицького; портрет князя О.А. Безбородька (автор невідомий); портрет графа П.О. Румянцева-Задунайського (автор невідомий); портрет імператора Павла (автор невідомий); автопортрет, що приписувався К. Брюллову; дві картини «Фрукти» відомого швейцарського живописця Ж.Е. Ліотарда; полотна Вувермана і Вандервелде; дві картини, що приписувались Тер'єру;⁵⁸ одна з кращих картин німецького художника Фогель-фон-Фогельштейна «М.О. Судієнко з сім'єю»⁵⁹; портрет О.С. Пушкіна «Типа Кипринського», писаний олією, акварель О.М. Кунавіна «Очкине», портрети царів з роду Романових та багато інших полотен, а також малюнки з видами Києва, Михайлівського монастиря, Софійського собору і т.д., а також бюст О.А. Безбородька (за іншими даними, князя Г.О. Потьомкіна), імовірно, роботи відомого російського скульптора Федота Івановича Шубіна.

Окрім зазначених картин, у садибі зберігалась колекція старовинних українських портретів⁶⁰. Проте докладних відомостей про її склад немає⁶¹.

Є лише згадка про те, що при виданні книги «Історичні діячі Південно-західної Росії в біографіях і портретах» (Київ, 1885 р.), «портрет Юрія Хмельницького писан был с изображения его, находящегося у Судиенко»⁶².

Після жовтневої революції садиба Судієнків в Очкиному була зруйнована, а величезна бібліотека, старовинні меблі, посуд та інше майно були захоплені місцевими селянами, «кто, сколько успел захватить»⁶³.

На початок 1927 року, за спогадами місцевого краєзнавця Федора Лукича

Котова, «от кирпичных строений усадьбы оставались только фундаменты, которые люди разбирали на кирпичи и продавали для кладки печей. Столетние деревья – пирамидальные тополи, клены, липы, ели и фруктовые сады были срезаны, а прекрасный уголок земли превращен в пустырь».

З колись величного садибного комплексу і прекрасного парку до наших днів збереглися лише три зарослі ставки та декілька вікових дубів. Все інше, на жаль, назавжди втрачено.

Нічого невідомо і про долю картинної галереї, що зберігалась в Очкиному.

У 1920 році на збереження в Новгород-Сіверський музей надійшло близько 35–40 картин і гравюр: «...очень хорошая вещь немецкого художника Фогеля, изображение девочки пяти-семи лет, 2 хороших старинных портрета с изображением мужчины в костюме эпохи Павла I и молодого человека 20-30 годов XIX века, гравюры, в большинстве французские и английские XVIII – XIX веков, фарфоровые изделия императорского завода Екатерининского времени и других фабрик» тощо, які, можливо, належали родині Судієнків, однак достеменно про це нічого невідомо⁶⁴.

1. Модзалевский В.Л., Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798-799.
2. Добровольский П.М. Описание исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии. Часть вторая: Исторический отдел: быт военный и домашний. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1905// Труды ЧГАК. Выпуск шестой. – Чернигов, 1905. – С. 121 – 122.
3. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 797.
4. Там само.
5. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. Полк Стародубский. – Киев, 1888. – Т. 1. – С. 207.
6. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798 – 799.
7. Там само.
8. Иосиф Степанович Судиенко, щедрый жертвователю на нужды образования: / Милорадович Г. // Черниговские губернские ведомости. – Чернигов, 1896. – № 699.
9. Петелин В.В. Фельдмаршал Румянцев: Документальное повествование. – Воениздат. – 1989. – С. 274-276.
10. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 51.
11. Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798-799.
12. Ратынский Н.А. Двор и правительство в России сто лет назад. //Русский архив. – М., 1886. – Книга 1. – С. 162.
13. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 378.
14. Гарновский М.А. Записки Михаила Гарновского. 1786-1790 // Русская старина. – СПб., 1876. – Т. 15. – № 4. – С. 692.
15. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 479.
16. Гарновский М.А. Записки Михаила Гарновского. 1786 – 1790 // Русская старина. – СПб., 1876. – Т. 15. – С. 497.
17. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 481.
18. Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1867. –Кн. 1. – С. 137.
19. Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. // Сборник императорского русского исторического общества. – СПб., 1879. – Т. 26. – С. 384.
20. Павловский И.Ф. О шведской могиле и капитале Судиенко. // Русская старина. – СПб., 1904. – Т. 119. – С. 229 – 239.
21. Петухов Е. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1895. – Часть ССЦИ. – С. 74 –75.
22. Архив Князя Воронцова. – М., 1879. – Книга 30. – С. 425.
23. Петухов Е. Гимназия высших наук князя Безбородко в Нежине. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1895. – Часть ССЦИ. – С. 74 –75.
24. Письма графа В.П. Кочубея. // Русская старина. – СПб., 1870. – Т. 1. – С. 298 – 303.
25. Там само.
26. Толубеев Н.И. Записки Никиты Ивановича Толубеева (1780 – 1809). Издание редакции исторического журнала Русская старина. – СПб., 1889. – VIII. – С. 82 – 85.
27. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судиенко и его

- духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30 – 36.
28. Фролов Н. О Пушкине и семье Судзенко: На коленях у великого поэта играл будущий владимирский губернатор. // Владимирские ведомости. – 2006. – 3 июня. – С. 8 – 9.
29. Архив Государственного совета. – СПб., 1878. – Т. 3. – С. 46.
30. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб., 1873. – Т. 1. – С. 266.
31. Добровольский П.М. Путешествие императрицы Екатерины II чрез Черниговский край. // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1903. – Вып. 5. – Отд. 2. – С. 85-86.
32. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1841. – С. 12.
33. Общий отчет, представляемый его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1840 г. // Журнала Министерства народного просвещения. – СПб., 1841. – Часть XXX. – С. 65 – 66.
34. Высочайшие повеления. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1840. – Часть XXVI. – С. 138 – 140.
35. О приведении в действие постановления полтавского дворянства о дополнительном пожертвовании на содержание пансиона при тамошней гимназии. // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1842. – Часть XXXV. – С. 6.
36. Официально-учебные прибавления к журналу Министерства народного просвещения №III. // Журнал министерства народного просвещения. – СПб., 1850. – Часть LXVII. – С. 49 – 50
37. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судзенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 24.
38. Там само. – С. 25.
39. Бучкевич В.Е. Записки о Полтаве и ее памятниках. – Полтава, 1902. – С. 217.
40. Там само. – С. 219.
41. Там само. – С. 223.
42. Открытие церковной учительской школы при Сампсониевской церкви на поле Полтавской битвы. // Церковные ведомости. – СПб., 1899. – №45. – С. 1859 – 1860.
43. Корноухов Е.А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. // Труды Черниговской учёной архивной комиссии. – Чернигов, 1908. – Т. 7. – С. 25.
44. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874. – Кн. 6. – С. 82 – 83.
45. Там само. – С. 18.
46. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судзенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 30.
47. Дневник А.М.Марковича. // Лазаревский А.М. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – Киев, 1898. – Т. 4. – С. 53.
48. Павловский И.Ф. К истории Шведской могилы. Пожертвование И.С. Судзенко и его духовное завещание. – Полтава, 1914. – С. 40.
49. Греч А.Н. Венок усадьбам. //Памятники Отечества. – М., 1994 – 1995. – №32.
50. Врангель Н.Н. Старые усадьбы. Очерки русского искусства и быта. – СПб., 1910. – С. 8.
51. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судзенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 7.
52. Там само. – С. 8.
53. Толубеев Н.И. Записки Никиты Ивановича Толубеева (1780 – 1809). Издание редакции исторического журнала Русская старина. – СПб., 1889. – VIII. – С. 82 – 85.
54. Восемнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый по фамильным бумагам фамильного архива почетным членом Археологического института князем Ф.А. Куракиным. – СПб., 1904. – Т. 1. – С. 299.
55. Тенишева М.К. Впечатления моей жизни. Издательство: Молодая гвардия. – М., 2006. – С. 84.
56. Лукомский Г.К. «Очкино, имение Е.А. Судзенко». // Столица и усадьба. – Петроград, 1914. – №21. – С. 10.
57. Брокгауз Ф.А., Эфрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1897. – Т. 20. – С. 120 – 121.
58. Там само. – С. 3 – 11.
59. Барон Врангель. Иностранцы XIX века в России. // Старые годы. – СПб., 1912. – (Июль – сентябрь). – С. 34 – 35.
60. Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Киев. 1892. – Т. 1. – Кн. – С. 1420.
61. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты. // Киевская старина. – Киев, 1882. – Т. 4. – С. 175.
62. «Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах». – Киев, 1885. – Вып. 1. – С. VI.
63. Игрицкий И.В. «1917 год в деревне». – 1929. – С. 185.

64. «Из отчета губинспекции по музейной части губполитпросвета о результатах проверки состояния Новгород-Северского художественного музея от 30.10.1922 г.» Государственный архив Черниговской области, ф. р-593, оп. 1, д. 1171, л. 89 – 90.

В статье рассказывается об Осипе Степановиче Судьенко, известном благотворителе конца XVIII начала XIX века. В ней приводится перечень основных его пожертвований, на которые были возведены Сампсониевская церковь и памятник русским воинам, погибшим на поле Полтавской битвы, благородные пансионы при Черниговской и Полтавской гимназиях и т.д., а также описывается его усадьба в Очкино.

This article says about Osip Stepanovich Sudienko, a famous philanthropist of the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries. It contains a list of his main donations which helped in building of Sampsonievskaya church and the monument of Russian warriors fallen in the Poltava battle, noble boarding schools as parts of Chernigov and Poltava gymnasiums, etc. This article also describes his patrimony estate in Ochkiно.

УДК 94(447):334.73

Тетяна Онінко

ОЛЕКСАНДР ШЛІХТЕР ЯК КООПЕРАТОР: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

Аналізується досвід господарської діяльності державного діяча Олександра Шліхтера під час його перебування на посаді голови правління Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України у період фінансово-економічної кризи 1923 р.

Історію радянської доби неможливо уявити без тих, хто фанатично здійснював більшовицькі експерименти, будучи переконаним у їх необхідності і правильності. Однією з таких постатей бурхливої і водночас суперечливої епохи був Олександр Григорович Шліхтер. У радянській історіографії він відомий як визначний революціонер-більшовик, соратник Леніна, талановитий партійний і державний діяч, менше наголошувалося на заслугах у галузі економічної науки [1]. Нині про Олександра Шліхтера взагалі не згадують, намагаючись викреслити з нашої минувшини. Проведений автором статті огляд наявної літератури засвідчує, що практично в жодному джерелі не з'ясовано його внесок у розвиток кооперації. Маловідомим є факт, що будучи головою правління Всеукраїнської центральної спілки споживчих товариств України (Вукоопспілки) з кінця травня по листопад 1923 р., О.Г.Шліхтер вирішував непрості питання функціонування системи в умовах економічної кризи – так званих “ножиць цін”. Отже, мета даної наукової розвідки – проаналізувати результати піврічної діяльності Олександра Шліхтера на чолі правління Вукоопспілки в один із важких періодів її діяльності – 20-і рр.

© Онінко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України

XX ст., пов'язаний з розходженням цінкових еквівалентів на промислові товари та сільськогосподарську продукцію.

Біографія О.Г. Шліхтера – типова як для більшовика. Народився він 20 серпня (1 вересня) 1868 р. у місті Лубнах на Полтавщині в сім'ї теслі. Будучи гімназистом Прилуцької гімназії, залучився до революційної діяльності. Сімнадцять років у цілому провів у царських в'язницях та на засланні. Проте у перервах між арештами Олександр Шліхтер встигав навчатися – спочатку в Харківському, а потім у Бернському (Швейцарія) університетах. З 1893 р., двадцятип'ятирічним юнаком, перебуваючи в Полтаві, працював у статистичному бюро місцевого земства. Вірогідно, саме в цей час починається формування його як вченого-економіста. Пізніше О.Г.Шліхтер завідував статистично-економічним бюро Самарського земства, працював економістом-статистиком Красноярської губернської управи. Перші наукові праці молодого вченого друкувалися з 1896 р. Результатом експедиції по Сибіру стала розвідка “Кустарные промыслы в Енисейской губернии” (1915 р.), удостоєна премії Російської Академії наук. Отже, у дореволюційний час Олександр Шліхтер проявив себе не лише як революціонер, а й як талановитий науковець.

З приходом радянської влади О.Г. Шліхтер займався продовольчим забезпеченням Москви та Петрограда, обіймав посаду народного комісара землеробства РРФСР, а трохи пізніше (1918-1919 рр.) очолив Народний комісаріат продовольства України (Наркомпрод). Відомо, що він був жорстким керівником періоду революції та громадянської війни. Робота на посаді народного комісара продовольства в умовах війни вимагала прийняття швидких та оперативних рішень, тому часто О.Г. Шліхтеру доводилось вдаватися до диктату щодо старих кадрів Міністерства землеробства: іноді він ішов на те, щоб арештувати непокірних, які не бажали виконувати вказівки нової влади. Нерідко доводилось нехтувати колективною думкою, нав'язуючи директиви партійних та радянських органів, особливо тоді, коли це стосувалося справи забезпечення робітників та червоноармійців продуктами харчування.

Улітку 1918 р. нова влада намагалася “створити зразок” у продовольчій справі. Саме Олександр Шліхтеру, який відзначався хорошими організаторськими рисами і безкомпромисністю, уряд радянської Росії дав завдання виробити показовий досвід заготівлі хліба. Так почалася історія “Експедиції надзвичайного комісара з продовольства Шліхтера”. Його самого та помічників не випадково називали «бійцями продовольчого фронту» [2, с.39]. Революціонерові були надані значні повноваження, він мав усю повноту влади у питаннях, пов'язаних із продовольством. Владу, надану Раднаркомом, більшовик Шліхтер «уміло» використовував. Скрізь, куди він прибував (Тулська губернія, Урал, Сибір, Україна), здійснювалося “беззаперечне виконання розверстки” [3, с.40]

Навесні 1919 р. уряд УСРР запровадив політику “воєнного комунізму”. О.Г. Шліхтера направляють в Україну із призначенням на посаду народного комісара продовольства [4, с.3]. З його прибуттям хлібозаготівельна кампанія тут посилилась, у результаті було налагоджене безперебійне постачання хліба до Москви та Петрограда. Лише з 6 по 9 липня 1919 р. було відправлено до радянської Росії 14 маршрутних потягів хліба [5, с.45]. Пізніше Олександр Шліхтер, аналізуючи продовольчу політику в Україні періоду “воєнного комунізму” 1919 р., зізнався, що вдалося забрати у селян 8,5 млн. пудів хліба замість 50 млн. і що “кожний пуд заготовленого хліба забарвлений краплями крові” [6, с.8]. Коментар у цьому разі зайвий.

З другої половини 1921 р. Олександр Шліхтер перебував на дипломатичній роботі в Австрії, будучи при цьому повноважним представником і торгпредом РСФРР. Підтримуючи взаємовигідне співробітництво між країнами різних суспільних систем, він вважав, що прагматичний підхід відкриває «широкий шлях до розв'язання досить важливих, часто-густо дуже заплутаних економічних та політичних питань у спосіб договірною порозуміння” [7, с.293]. Характерно, що

він виступав не лише за європейський, а й за азійський вектор зовнішньоекономічних зв'язків.

О.Г. Шліхтер проявив себе не лише на господарській, але й на ідеологічній роботі. З квітня 1923 р., коли в Україні розпочалася політика українізації, він (вважають, що Олександр Григорович мав німецькі корені) брав активну участь у заходах з її проведення, бо такою була директива згори. Для керівництва українізацією в різних сферах суспільного життя були створені спеціальні підкомісії; одну з них, яка мала проводити українізацію в кооперації, зокрема споживчій, очолив Олександр Шліхтер. Українізація у цій галузі проходила з великими труднощами, особливо в керівному апараті, сформованому з представників різних національностей. Документи переконують, що політика українізації в системі споживчої кооперації тривала не один рік. Слід зауважити, що численні директивні розпорядження і вказівки О.Г. Шліхтера супроводжувалися недостатньою пропагандистською і роз'яснювальною роботою серед кооператорів.

З травня 1923 р. Олександр Шліхтер працює безпосередньо в споживчій кооперації. Після переведення Володимира Затонського на іншу роботу посада голови правління Вукоопспілки залишалась вільною. Потрібна була людина, котра добре знала б Україну та економічну справу. Так, шляхом формального обрання, а точніше – у зв'язку з директивним призначенням керівництвом правлячої партії переконаний більшовик Шліхтер на 3-ій сесії Ради Вукоопспілки (травень 1923 р.) обійняв посаду голови правління Всеукраїнської спілки споживчих товариств України [8, арк.65]. Сесія ради Вукоопспілки, що проходила під його головуванням, визначила коло питань, які потребували термінового вирішення: фінансове становище споживчої кооперації, активізація торгівлі фабрикантами на селі, організація роботи Книгоспілки та Вищих кооперативних курсів, взаємозв'язки загальногромадянської та робітничої міської кооперації, участь споживчої кооперації в українському та російському товариствах „Експортхліб” тощо [9, с. 2-4]. О.Г. Шліхтер перебував на цій посаді до листопада 1923 р., одночасно залишаючись членом колегії Наркомату закордонних справ СРСР та уповноваженим цього Наркомату в Україні.

Як голова правління Вукоопспілки Олександр Григорович почав активно “перетворювати кооперацію буржуазну на кооперацію соціалістичну”. Прикметно, що суттєву увагу він передусім приділяв робітничій кооперації, дотримуючись класового принципу забезпечення населення. Головування О.Г.Шліхтера відбувалося у складний період кризи збуту промислових товарів, коли був порушений товарообмінний еквівалент між містом та селом. Тож як голова правління Вукоопспілки постійно тримав під контролем робітниче забезпечення. Так, на засіданні президії правління Вукоопспілки 8 серпня 1923 р. була заслухана доповідь голови про забезпечення київських робітників хлібом за помірними цінами. Саме він запропонував створити спеціальну комісію у складі представників робітничої кооперації, якій доручили терміново (протягом кількох днів) розробити та представити на затвердження президії правління конкретні пропозиції щодо регулярного забезпечення робітників хлібом та план технічного впровадження їх у життя [10, арк.117].

Документи засвідчують, що О.Г. Шліхтер усіяко відстоював інтереси робітничої кооперації України перед керівними державними органами. Не раз йому доводилося виступати досить різко. Відомо, що 10 вересня 1923 р. до Ради праці та оборони СРСР була направлена телеграма від імені голови РНК УРСР В.Я.Чубаря та голови правління Вукоопспілки О.Г.Шліхтера, в якій виражався протест проти зменшення кредиту по лінії Народного комісаріату фінансів, призначеного робітничій кооперації України. Замість обіцяних 2 млн. крб. НКФ СРСР виділив 1,5 млн. крб. Голова правління Вукоопспілки наполягав на попередній сумі з тим, щоб не відбулося зменшення заготівельних операцій сільськогосподарських продуктів для робітників [11, арк.83]. Після кількох звернень до центральних органів проблему вдалося вирішити позитивно.

Разом з тим у складний час економічної кризи Олександр Шліхтер, на нашу думку, запроваджував суперечливі, не завжди економічно обґрунтовані заходи. Так, наприклад, для активізації торговельної діяльності споживчої кооперації влітку 1923 р. замість фінансово-економічних заходів його підлеглі вдавалися до агітаційних: зокрема, створювали показові кооперативні пункти, організовували конкурси на краще сільське споживче товариство та вклали великі кошти у павільйон на Всесоюзній сільськогосподарській виставці у Москві для демонстрації успіхів української кооперації. Однак ці популяризаторські акції не вирішили існуючу економічну проблему, дисбаланс цін тривав, поглиблюючись усе більше [12, арк.122].

Для обговорення шляхів виходу зі складної економічної ситуації була скликана IV позачергова сесія ради Вукоопспілки, яка проходила 5-7 жовтня 1923 р. [13]. Голова правління Вукоопспілки О.Г. Шліхтер у своєму виступі констатував: «Кооперація і в центрі, і на місцях в одному відношенні йшла неправильним шляхом, маючи на меті відновлення товарних цінностей, вона і в центрі, і на місцях часто робила зайві високі націнки на товари і цим самим створювала труднощі для придбання товарів споживачами. Цей факт треба визнати, треба перестати скакати за трестами «півником», треба вступити на шлях зниження розцінок» [14, арк. 85-85 зв.]. Після тривалої дискусії сесія ухвалила негайно знизити ціни на товари (див. табл.)*.

Таблиця

Знижки на товари, затверджені IV позачерговою сесією ради Вукоопспілки 5 жовтня 1923 р.*

Вид товару	Скидки
Мануфактура	25%
Сукно	40%
Галантерея	25
Шкіряне взуття	15%
Бакалія	16
Паперові товари	10%
Бакалія	4%
Посуд	25%
Залізні вироби	25%

* Складено на підставі: ЦДАГО України. Ф. 1.– Оп. 20.– Спр. 1743.– Арк. 143.

Ціни були знижені в середньому на 20% у центрі й на 10-15% – на інших шаблях кооперативної системи. У результаті Вукоопспілка понесла серйозні збитки і впродовж 1923/1924 рр. працювала переважно на позичені кошти. [15, арк. 53 зв.]. Проведені заходи щодо зниження цін на промислові товари незабаром стали однією з причин звільнення з роботи голови правління Вукоопспілки Олександра Шліхтера.

Як керівникові йому доводилось розв'язувати конфліктні ситуації у відносинах між Вукоопспілкою та радянськими і кооперативними органами СРСР. Непросто складалася співпраця Вукоопспілки та комісії з внутрішньої торгівлі при Раді праці та оборони СРСР. Так, у службовій записці РПО СРСР (датованій 11 жовтня 1923 р.) від правління Вукоопспілки вимагали пояснити укладення правлінням торговельних угод на Нижньогородському ярмарку, що свідчило про нерегульованість відносин між союзними і республіканськими структурами. Незважаючи на диктат центру, О.Г. Шліхтер у цій ситуації зумів відстояти законність здійснених Вукоопспілкою торговельних операцій щодо закупівлі мануфактури, яка користувалася великим попитом у селян [16, арк. 84].

Протягом осені 1923 р. О.Г.Шліхтер брав активну участь у розробці документів, які стосувалися переходу пайовиків споживчої кооперації на добровільне членство. Проте запроваджувати в життя ці рішення довелося вже його послідовникам.

Немало зробив Олександр Шліхтер для виходу української кооперації на закордонні ринки. Зовнішньоекономічні операції він вважав надзвичайно важливою справою Вукоопспілки. Архівні документи дають підставу стверджувати, що голова правління підтримував зв'язки з Міжнародним кооперативним альянсом (МКА). Ряд листів до МКА за підписом Олександра Шліхтера складено англійською мовою. У червні 1923 р. Олександр Григорович був обраний до складу Центрального комітету альянсу, де отримав можливість пропагувати досягнення української кооперації [17, арк. 70]. Саме на час його перебування на посаді голови правління Вукоопспілки припадає запровадження в Україні (перша субота липня) святкування Міжнародного дня кооперації, що сприяло тіснішим зв'язкам споживчої кооперації з європейським та світовим кооперативним рухом, зростанню авторитету УСРР.

Оскільки вищою інстанцією у споживчій кооперації тоді була Центроспілка СРСР, українська кооперація не могла розгорнути свою закордонну діяльність на повну силу. Протягом вересня 1923 р. О.Г.Шліхтер неодноразово звертався в різні інстанції щодо оформлення права української кооперації як самостійного органу за кордоном. Зокрема, він переконував керівництво УСРР сприяти оформленню права на представництво Вукоопспілки у Берліні, одночасно клопотався з аналогічним проханням перед Радою праці та оборони СРСР. [18, арк. 81]. Нарешті, питання було вирішено, й українські кооператори відкрили самостійне представництво в Німеччині, що сприяло розширенню зовнішньоекономічних зв'язків [19, арк. 85-86].

У листопаді 1923 р. О.Г. Шліхтера звільнили з посади голови правління Вукоопспілки. Це був час, коли розбіжність у цінах на промислові товари та сільськогосподарські продукти досягала своєї кульмінації. Переконані, що для усунення Олександра Шліхтера з посади було принаймні дві причини. По-перше, як уже зазначалось, він не виправдав сподівання вищого партійного та державного керівництва щодо роботи очолюваного ним центрального апарату споживчої кооперації у період загальної фінансово-економічної кризи, давши розпорядження про зниження цін на промислові товари, що збільшило збитковість кооперативних організацій. По-друге, позначилася напруженість у стосунках з колегами по роботі. Як підтверджують архівні документи, Олександрові Григоровичу іноді бракувало толерантності і виваженості у ставленні до співробітників [20, с. 6-7].

Варто підкреслити, що колишній голова правління Вукоопспілки О.Г. Шліхтер не був усунутий від влади взагалі, він продовжив роботу у керівних партійних і державних органах УСРР. З 1924 р. Олександр Григорович входив до складу кооперативної наради при ЦК КП /б/У, яка існувала як директивний партійний орган з метою керівництва всіма видами кооперації. У тому ж році його призначають ректором Комуністичного університету імені Артема в Харкові, де особливо гостро точилася партійна боротьба з прихильниками Троцького. Протягом 1924-1926 рр. Олександр Шліхтер, згідно з директивними вказівками, намагався “вичистити ворожі елементи” в цьому навчальному закладі. До речі, тут готували також керівні кадри для центрального апарату Вукоопспілки та райспоживспілок [21, арк. 185].

Протягом 1927-1929 рр. старий більшовик обіймав посаду народного комісара земельних справ. Він був прихильником колективізації сільського господарства, однак у листопаді 1929 р. на пленумі ЦК ВКП /б/, всупереч лінії Сталіна, виступам Молотова та Кагановича, разом із головою Укрколгоспцентру І.О.Гавриловим висловився за термін завершення колективізації не за рік, а за п'ять років. Можливо, саме тому незабаром Олександра Григоровича звільнили з посади наркома землеробства України.

О.Г. Шліхтера часто називають одним із творців голоду в Україні 1932-1933 рр. У даному питанні дотепер існує ряд серйозних суперечностей. Так, він справді був виконавцем волі Сталіна щодо колективізації села, одним з тих, хто забороняв завозити промислові товари і продукти у села, які не виконали плани

хлібозаготівель, контролював кожен крок як кооперативної, так і державної торгівлі [22, с. 381]. Однак, виступаючи на III Всеукраїнській конференції КП/б/У, яка відбулась у Харкові 6-9 липня 1932 р. за участю представників Москви, говорив про нереальність темпів колективізації і перевищення планів хлібозаготівель [23, с. 197-198]. Усе ж, будучи виразником інтересів правлячої партії, О.Г. Шліхтер причетний до голодної смерті тисяч українців. Це жорстока правда, яку не можна перекреслити.

Безсумнівно, Олександр Григорович справді був талановитою людиною. Працездатність його була феноменальною. За ініціативи О.Г.Шліхтера був створений Інститут соціалістичної реконструкції сільського господарства. Він відстоював необхідність створення в республіці власної промисловості, вимагав спорудження в Україні автотракторного заводу. Без належного постачання тракторами, на думку О.Г. Шліхтера, неможливо було встигнути за фактичними темпами колективізації. І таки почалося спорудження Харківського тракторного заводу. Однією із запорок успішної колективізації господарювання Олександр Шліхтер вважав електрифікацію, отож боровся за неї.

Учений опублікував серйозні дослідження, присвячені використанню продуктивних сил району Великого Дніпра, сировинних ресурсів України. Зберігає і нині актуальність порушене ним питання про пошук українських нафти та газу. У 1934 р. Академія наук УСРР, де О.Г. Шліхтер був віце-президентом, а президентом – О. Богомолець, на свій страх і ризик розпочала бурові роботи. Зрештою 9 червня 1937 р. свердловина № 2- біс дала першу в Україні “лівобережну нафту”. Можна відзначити також і дослідження покладів руд кольорових та благородних металів і чимало іншого. Вагомі наукові розвідки здійснювала створена у 1936 р. Рада з вивчення продуктивних сил УРСР на чолі з Олександром Шліхтером.

Його наукові розробки як ученого-економіста, практична діяльність були високо відзначені радянською владою. У 1929 р. він став академіком АН УРСР, а з 1934 р. – академіком АН БРСР. З 1935 р. Олександр Григорович – доктор економічних наук. Протягом 1931-1938 рр. він був віце-президентом АН України.

Іноді можна зустріти сучасні публікації, в яких стверджується, нібито вчений мав пряме відношення до знищення національного характеру Української академії наук, що він безпідставно став доктором економічних наук. Інші дослідники, навпаки, підкреслюють, що у керівника органів державної безпеки Берії Олександр Григорович був на “поганому рахунку” за виразні українські погляди [24, с. 3].

Чи має Олександр Шліхтер нести відповідальність за репресії спеціалістів 30-х рр., у тому числі до кооператорів? Напевне, так, оскільки був у вищому ешелоні влади. Водночас відомо, що він засуджував арешт голови Держплану України Ю.М. Коцюбинського, звертався з цього приводу до голови ВЦВК СРСР М.І.Калініна. Шануючи родину Коцюбинських, виступав з доповідями про творчість Михайла Михайловича, написав брошуру про відомого митця слова. Це мало велике значення, бо в ті часи М.М.Коцюбинського розглядали як “причетного до націоналізму” письменника.

1937 рік став для О.Г. Шліхтера переломним. Хоча його оминули арешти і заслання, але він був позбавлений реального впливу у владі. У цьому році старого комуніста вивели зі складу Політбюро ЦК КП/б/У, а наступного звільнили з посади віце-президента Академії наук України. Такий життєвий фінал чекав безперечно здібну людину, талановитого організатора, економіста-практика, фанатично переконаного у правильності більшовицької доктрини.

У біографії Олександра Шліхтера, як і в житті його попередника на посту голови правління Вукоопспілки Володимира Затонського, було багато протиріч. Не варто відкидати того факту, що обидва вони зробили певний внесок у розбудову споживчої кооперації України в перші роки непу. Проте адміністративні методи керівництва, готовність до виконання будь-яких завдань керівництва партії

та держави суперечили демократичним принципам споживчої кооперації і швидше шкодили, а не сприяли прояві її господарської ініціативи.

Сучасний фінансово-економічний стан споживчої кооперації багато в чому нагадує економічну кризу перших років непу. Врахування досвіду господарської діяльності споживчої кооперації в роки непу зберігає свою теоретичну і практичну значимість. Переконані, що без необхідної підтримки на державному рівні кооперація, особливо на селі, не зможе посісти достойне місце в соціально-економічній структурі, захистити пересічного споживача. Крім цього, апарат споживчої кооперації і в центрі, і на місцях потребує висококваліфікованих кадрів. З огляду на це аналіз діяльності Олександра Шліхтера як кооператора, його попередників та наступників на посаді голови правління Вукоопспілки набуває все більшої ваги та актуальності.

1. Вірник Д.Ф. Олександр Григорович Шліхтер. – К.: Наукова думка, 1979. – 110 с.
2. Каневский Е.М., Марголин Л.Г. У истоков советской торговли. – М.: Экономика, 1975. – С. 39.
3. Там само. – С.40.
4. Лубенський П., Ванцак Б. Ким же був О.Г.Шліхтер ? (із нагоди його 125-ліття і не тільки...) // Лубенщина. – 1993. – 1 вересня. – С.3.
5. Каневский Е.М., Марголин Л.Г. У истоков советской торговли. – С. 45.
6. Шліхтер О.Г. Спомини // Літопис революції. – 1928. – Кн. 2. – С. 8.
7. Шліхтер О. Твори. Том V. – Харків: Пролетар, 1931. – С. 293.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (Далі: ЦДАВО України). – Ф. 296. – Оп. 1. – Спр. 1427. – Арк. 65.
9. Кооперативний бюлетень Вукоопспілки. – 1923. – № 13-14. – С. 2-4.
10. ЦДАВО України. – Ф. 296. – Оп. 1.– Спр. 1075. – Арк. 117.
11. Там само. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 83.
12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 1075. – Арк. 122.
13. Сесія Ради Вукоопспілки // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 10 жовтня.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі: ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1743. – Арк. 85-85 зв.
15. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1636. – Арк. 53 зв.
16. Там само. – Оп. 6. – Спр. 3. – Арк. 84.
17. Там само. – Арк. 70.
18. Там само. – Арк. 81.
19. Там само. – Арк. 85-86.
20. Вісті Центральної спілки споживчих товариств України. – 2006. – 20 жовтня. – С. 6-7.
21. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2091. – Арк. 185.
22. ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 1636. – Арк. 53 зв.
23. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С. 197-198.
24. Лубенський П., Ванцак Б. Ким же був О.Г. Шліхтер? // Лубенщина. – 1993. – 1 вересня. – С.3.

Анализируется опыт хозяйственной деятельности государственного деятеля Александра Шлихтера во время его пребывания на должности председателя правления Всеукраинского центрального союза потребительских обществ Украины в период финансово-экономического кризиса 1923 г.

There is an analysis of the experience of economic activity of statesman Alexander Shlihter during his stay on a post of the chairman of the board of the Central union of consumer societies of Ukraine in the period of financial and economic crisis of 1923.

Марина Рейко

РОСІЙСЬКА ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА ХІХ ст. ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КАВКАЗЬКОЇ ВІЙНИ

У статті аналізується російська художня література ХІХ ст. як джерело з історії Кавказької війни та методологія даного міждисциплінарного напрямку в історичній науці. Російські письменники представили нам величезну кількість творів про Північний Кавказ, в яких відображається ставлення авторів та суспільства в цілому до проблеми, що є невід'ємною частиною історії самої війни.

Чи можливий союз літератури та історії? Відповідь істориків минулого звучала б як однозначне “ні”. Але поступова антропологізація історії, що розпочалась на Заході в першій половині ХХ ст., поставила в центр історичного дослідження людину, і така переорієнтація в методологічному полі стала суттєвим кроком на шляху до міждисциплінарної конвергенції літератури та історії. Наступним етапом даного процесу став лінгвістичний поворот у філософії на початку 1970-х рр. та спричинені ним зміни в історичному дослідженні. Згідно з вимогами сучасності, історик ставить запитання минулому, для відповіді на яке просто необхідно розширити джерельну базу дослідження. І тому ось уже більше сорока років історична наука намагається вийти на новий рівень, додаючи у свої повноправні носії інформації художню літературу та долаючи опозицію позитивістської методології науки.

Необхідно зауважити, що даний міждисциплінарний напрямок ще не набув популярності на вітчизняному науковому просторі, проте вже зроблені перші спроби: Б.І. Андрусин і В.Й. Борисенко досліджують історію України в художньо-літературних образах¹, а В.Й. Вовк зосереджується на художньо-історичних образах в нашій історії². Як і українські історики, російські тільки починають осягати даний континуум³, а от західні вже декілька десятиліть успішно використовують літературні надбання для висвітлення минулого, і особливої уваги в цьому контексті заслуговує досвід школи інтелектуальної історії. Зараз корифеями континууму “література-історія” визнані представники Кембріджської школи, а саме Дж. Покок та К. Скіннер (Великобританія), Р. Козелек (Німеччина), Д. Лакарпа, А. Гофф та Х. Вайт (США)⁴.

Незважаючи на те, що Кавказька війна ХІХ ст. викликала широкий резонанс у суспільстві, питання про інтелектуальний вимір воєнного конфлікту є новим і розроблене істориками досі не було. Така біла пляма в проблематиці війни викликана, мабуть, надмірною увагою до подій саме воєнного конфлікту, хоча проблема багатогранна, і є сенс проаналізувати її з такого незвичного для традиційної історіографії ракурсу.

Метою даної статті є аналіз художньої літератури як історичного джерела та інформативності літератури про Кавказ у ХІХ ст., визначення хронологічних рамок написання досліджуваних творів, висвітлення підходів до аналізу художньої творчості, а також характеристика методологічної бази даного міждисциплінарного напрямку.

© Рейко Марина Миколаївна – аспірантка історичного факультету кафедри всесвітньої історії Чернігівського державного педуніверситету імені Т.Шевченка.

Дослідники художньої літератури як історичного джерела не можуть просто зосереджуватись на історії літератури чи вивченні самої літератури. Для цього існують інші науки, але є певні конвергентні точки, як вивчення атитюдів, ставлень однієї соціальної групи до іншої та, взагалі, досягнення комунікативної атмосфери епохи. І варто сказати, що даний перелік не завершений – його можна доповнити іншими інноваціями істориків. Залучаючи художню літературу, історик має звернути увагу на те, що її роль як джерела визначається не стільки змістом твору, скільки його значенням як літературно-художнього явища певної історичної епохи. У художньому творі порушуються найгостріші питання, нерозривно пов'язані з епохою, в яку творили митці⁵.

На особливу увагу заслуговує методологічна база істориків, що використовують літературу як історичне джерело. Варто нагадати в цьому аспекті, що інтелектуальна історія виступає проти конкретної методології і авторитаризму наукового методу⁶. П. Іхалайнен, проаналізувавши методологічні пошуки представників інтелектуальної історії, дійшов висновку, що лише комбінація та модифікація їхніх здобутків може дати найкращий результат у контексті діалогу з історичним джерелом⁷. При такому методологічному космополітизмі головним залишається джерело з його правильно відображеним сенсом, адже контекст залежить від часу, і те, що ми вкладаємо в нього, може радикально різнитися з інтенціями автора.

Аналізуючи інформативність російської художньої літератури як джерела з історії Кавказької війни, маємо зауважити, що в XIX ст., разом із появою на творчій арені О.С. Пушкіна, починається Золотий вік російської літератури. Значення художників слова в Російській імперії важко переоцінити, вони так чи інакше були пов'язані з найважливішими подіями країни. Письменники порушували найгостріші для суспільства запитання, стоячи таким чином в опозиції до існуючого режиму, і важко згадати митця, який би не був у засланні чи не отримав інші “нагороди” за свою роботу. Освічене населення вважало цілком природним читати літературні журнали, вивчати нові вірші, цитуючи їх у спілкуванні, та слідкувати за новими надходженнями. Всі ці аспекти підвищують значення літературних творів XIX ст. як історичного джерела і навіть більше. Адже документальні матеріали були написані саме для того, щоб по них оцінювати минуле. А література ставила собі за мету відображати настрої та почуття своєї епохи, за що ці твори можна назвати ідеальними джерелами, такими собі “випадковими свідками”, за класифікацією джерел М. Блока.

Про Кавказ російські письменники починають писати вже з кінця XVIII ст., і першим підняв цю тему Г.Р. Державін, і хоча спроба була не дуже впевнена, але вона схвалювала громадськість, про що згадує О.С. Пушкін⁸. Наступний крок у цьому напрямку зробив В.А. Жуковський, фундатор романтизму на російських теренах. І хоча класичний підхід Державіна мало чим відрізняється від нового романтичного Жуковського, але в своїй творчості останній приділив більше уваги саме кавказькій проблемі. “Кавказький бум” у російській літературі цілковито пов'язаний з творчістю О.С. Пушкіна. “С лёгкой руки Пушкина Кавказ сделался для русских заветною страной не только широкой разгульной воли, но и неисчерпаемой поэзии, страной кипучей жизни и смелых мечтаний!” – констатував В.Г. Белінський⁹. Наступним, хто був натхненний музою Кавказу, став М.Ю. Лермонтов. Його творчість повністю просякнута кавказькою темою. Загалом в сер. 1820- поч. 40-х рр. завдяки старанням письменників Кавказ став наймоднішим не тільки для творів, дискусій, а й для проходження там служби. Молодь хотіла відчувати себе славними героями Пушкіна, Лермонтова, Бестужева-Марлінського¹⁰. Кожен автор вважав за необхідне замовити у своїх творах слово про Кавказ, і це стосується як першої половини століття, так і другої, хоча після “умиротворення Кавказу” пристрасті втихають, і на повну силу говорять про нього лише ті, хто проходив там службу.

Узагалі, проаналізувавши російську літературу XIX ст., ми виокремили

шістдесят пам'яток літератури дев'ятнадцяти авторів, які присвячені Кавказу або які опосередковано торкаються проблеми:

№ п/п	Рік написання	Автор	Назва	Жанр
1	1797	Державін Г.Р.	«На повернення графа Зубова»	вірш
2	1809	Бобров С.С.	«Стоя незыблимей и тверже»	вірш
3	1814	Жуковський В.А.	«До Восейкова»	вірш
4	1814	Капніст В.В.	«Безпека»	вірш
5	1815	Батюшков К.Н.	«До Ариста Фуска»	вірш
6	1821	Пушкін О.С.	«Кавказький полонений»	поема
7	1821	Кюхельбекер В.К.	«Єрмолову»	вірш
8	1823	Пушкін О.С.	«Так буйную вольность заколы теснят»	вірш
9	1828	Лермонтов М.Ю.	«Черкеси»	поема
10	1828	Лермонтов М.Ю.	«Кавказький полонений»	поема
11	1828	Пушкін О.С.	«Кавказ»	вірш
12	1830	Лермонтов М.Ю.	«Калли»	поема
13	1830	Полежаєв О.І.	«Єрпелі»	поема
14	1830	Лермонтов М.Ю.	«Черкешенка»	вірш
15	1830	Лермонтов М.Ю.	«Кавказ»	вірш
16	1830	Лермонтов М.Ю.	«Кавказу»	вірш
17	1830	Лермонтов М.Ю.	«Ранок на Кавказі»	вірш
18	1831	Бестужев-Марлінський О.О.	«Вечір на Кавказьких водах в 1824 році»	проза
19	1831	Пушкін О.С.	«Роман на Кавказьких водах»	проза
20	1831	Бестужев-Марлінський О.О.	«Листи з Дагестану»	проза
21	1831	Полежаєв О.І.	«Тарки»	вірш
22	1823-1831	Пушкін О.С.	«Євгеній Онегін»	поема
23	1832	Бестужев-Марлінський О.О.	«Аммалат-бек»	проза
24	1832	Лермонтов М.Ю.	«Ізмаїл-бей»	поема
25	1832	Лермонтов М.Ю.	«Аул Бастунжі»	поема
26	1832	Лермонтов М.Ю.	«Хаджі Абрек»	поема
27	1832	Полежаєв О.І.	«Чир-Юрт»	поема
28	1832	Лермонтов М.Ю.	«Сині гори Кавказу»	вірш
29	1832	Полежаєв О.І.	«Акташ-аул»	вірш
30	1832	Полежаєв О.І.	«Пісня горського супротиву»	вірш
31	1833	Полежаєв О.І.	«Лист до О.П. Лозовського»	вірш
32	1834	Бестужев-Марлінський О.О.	«Вечер на бивуаке»	проза
33	1835	Бестужев-	«Второй вечер на бивуаке»	проза

Отже, хронологічні рамки дослідження починаються з 1797 р., коли тему Кавказу піднімає Г.Р. Державін, та завершуються 1904 р., коли Л.М. Толстой, який служив на Кавказі в середині XIX ст., написав "Хаджі-Мурата". Пік кавказьких інтенцій у російських авторів припадає на період з 1828 по 1839 р.

Російські письменники почали осмислювати кавказьку проблему в рамках

класицизму, але основна кількість робіт припадає на романтичний напрямок. Відчуваючи нові віяння із Заходу, російські автори переймають романтизм як напрямок творчої діяльності, який, хоч і не без дискусій, набуває поширення в літературних колах за сприяння О.С. Пушкіна в 1820-х рр. Саме його "Кавказький полонений" заклав фундамент популярності кавказької тематики, як найвдаліший зразок для оспівування образу Свободи, характерного для романтичного напрямку в художній творчості. Натхненником Пушкіна та, взагалі, всіх "перших російських романтиків" став відомий англійський письменник Дж.Г. Байрон¹¹. Аналогічним байроновській Греції О.С. Пушкін обирає Кавказ, і тема отримала позитивний зворотний відгук, стала популярною. Про величезний успіх "Кавказького полоненого" згадує В.Г. Белінський: "Поэму читали всей грамотною Россией; она ходила в тетрадках, переписывалась девушками, охотницами до стишков, учениками на школьных скамейках, украдкою от учителя, сидельцами за прилавками магазинов и лавок. И это делалось не только в столицах, но даже и в уездных захолустьях"¹². Також користувались популярністю твори М.Ю. Лермонтова, О.О. Бестужева-Марлінського, О.І. Полежаєва, що дає нам можливість зробити висновок про широкі дискусії щодо кавказької проблеми в колах інтелігенції та освіченого населення Російської імперії. Починаючи з середини ХІХ ст. письменників захоплює новий напрямок – реалізм, в рамках якого створювались нові твори.

Важливо наголосити, що практично всі дослідники в написанні творів зосереджувались на власному досвіді, писавши про те, що бачили або чули самі, тобто відображали свою епоху, і тому їхні твори стали пам'ятками літератури¹³. Але і з даного правила можуть бути винятки. Так, Л.М. Толстой достатньо ретельно досліджував матеріали, розпочинаючи роботу над "Хаджі-Муратом": "Когда я пишу историческое, я люблю быть до малейших подробностей верным действительности"¹⁴. Окрім суб'єктивного досвіду, автор використовував документальні матеріали, джерела особистого походження, такі як: роботу О.Л. Зіссермана "25 лет на Кавказе", "Генерал-фельдмаршал князь О.И. Барятинский", "Хаджи-Мурат. Листи про нього князя М.С. Воронцова та розповіді кавказців. 1851-1852 рр.", "Збірник свідчень про кавказьких горців. Вип.1-10", спогади О.І. Андреева "По нетрях Дагестану", Є.А. Вердеревського "Полон у Шаміля" та ін¹⁵. Саме тому "Хаджі-Мурата" Л.М. Толстого можна прирівняти до фундаментальних досліджень та назвати апогеєм творчості на кавказьку тематику, в якому, на нашу думку, реалістичний підхід цілком природно поєднаний із романтичним забарвленням, і даний твір можна класифікувати як пам'ятку літератури і як історичну белетристику¹⁶.

При аналізі творів слід врахувати, що більшість авторів самі служили на Кавказі, тому на їх роботах слід зосередитись у першу чергу. Але ті, хто не був там, виражали ставлення певної соціальної групи до проблеми та впливали на діалог із соціумом, тому літературні твори не варто класифікувати за таким принципом. Аналізуючи літературу та значення її як історичного джерела, в першу чергу необхідно диференціювати роботи за популярністю серед населення, щоб прослідкувати зворотний зв'язок, і, таким чином, ми можемо виокремити суспільну думку, яка була більш розповсюдженою. Хоча абсолютизувати такий підхід не варто, адже і менш популярні роботи відображали нюанси ставлення соціуму до кавказької проблеми. Важливим етапом у роботі з такого роду джерелами є усвідомлення того, що, на нашу думку, більшу вагу при аналізі слід приділити поетичним творам, адже поезія – це емоція, вдягнена в слова, і написання поетичного твору відрізняється від написання прози. Поетичний твір іноді сам диктує наступну строфу автору, на відміну від прози, яка є виваженішою. До того ж треба звертати увагу на не дозволені цензурою твори, які несли в собі заборонену інформацію і таким чином користувались ще більшим попитом у суспільстві.

Твори російської літератури ХІХ ст. відображають різноманітні аспекти ставлення до кавказької проблеми: від ставлення до місцевого населення, ролі жінок в кавказькому житті, виховання дітей, ставлення кавказців до таких моральних категорій, як добро, любов, свобода, аж до оцінки релігійного забарвлення воєнного

конфлікту, ролі видатних організаторів кавказького народу в ході війни та загальної характеристики воєнних дій з позиції письменників. Дані знання допоможуть нам не просто дослідити думки або ідеї минулого, а й глибше зрозуміти проблему російсько-кавказьких відносин, яка залишається актуальною і досі.

Також треба зауважити, що хоча літературні твори про Кавказ писалися в різних стилях – класицизм, романтизм, реалізм, але чіткої грані тут немає, і хоч би які були інтенції автора, роботи звучать романтично, що варто врахувати при аналізі джерел, адже автори сприймали події на Кавказі через романтичну призму, ідеалізуючи ситуації, героїв та їх роль у ході воєнних дій. Але виникає зустрічне запитання: "Чому російські письменники втілили ідеал Свободи саме в Кавказі? Чому це стало такою подією в літературному житті країни? Чи було це відлунням власних невільничих переживань?".

Отже, російська художня література пропонує нам велику кількість специфічних історичних джерел, які можна використати, аналізуючи ставлення суспільства імперії до кавказького питання. Враховуючи недостатню вивченість проблеми, дану тематику можна вважати широким полем діяльності для дослідників.

1. Історія України в художньо-літературних образах / Упоряд. Б.І. Андрусишин, В.Й. Борисенко. – Київ, 2000. – 356 с.
2. Вовк Ю.Й. Історія України в художньо-історичних образах з найдавніших часів до сер. XVI ст.: Навчальний посібник. – Тернопіль. – 2005. – 272 с.
3. История России XIX-XX веков: новые источники понимания / Под ред. С.С. Секиринского. – Москва, 2001. – С. 31-94.
4. Goff A. Historical Narrative, Literary Narrative – Expelling Poetics from the Republic of History // Journal of Book of Mormon Studies. – 1996. – № 5. – P. 54.
5. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 42-47.
6. Кока Ю. Современные тенденции и актуальные проблемы исторической науки в мире // Новая и новейшая история. – 2003. – № 3. – С. 34.
7. Ihalainen P. Language and Literature in Intellectual History. Return Literature. // www.jyu.fi/hum/laitokset/hic/en/staff/pihalainen
8. Пушкин А.С. Собрание сочинений в трех томах. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 311.
9. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – С. 220.
10. Опульская Л.Н. Творческий путь Л.Н. Толстого / Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в двенадцати томах. Т. 1. – Москва, 1984. – С. 27.
11. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – С. 215.
12. История русской литературы. XIX век. Т. 1. / Под ред. проф. С.М. Петрова. – Москва, 1970. – С. 218.
13. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 43.
14. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. – Москва, 1937. – С. 112.
15. Толстой Л.Н. Полное собрание сочинений. Сер. 2. Дневники. Т. 47. – Москва, 1937. – С. 114.
16. Шмидт С. О. Памятники художественной литературы как источник исторических знаний // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 44.

В статъє анализується російська художественная литература XIX в. как источник истории Кавказской войны и методология данного междисциплинарного направления в исторической науке. Российские писатели представили нам огромное количество произведений о Северном Кавказе, в которых отобразено отношение авторов и общества в целом к проблеме, что является неотъемлемой частью истории самой войны.

Such investigation has focused on the Russian fiction XIX century such as the source of the history of Caucasian War and on the methodology of given interdisciplinary current in the historical science. The Russian writers produced the large quantity of works which were reflecting the attitudes of the authors and the society to the problem. The attitudes of Russian society to the Caucasian problem are the integral part of the history of Caucasian War.

Оксана Сагач

З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ПРИ ВУЦВК ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКО- АДМІНІСТРАТИВНОГО РЕФОРМУВАННЯ УСРР НА ПОЧАТКУ 20-х рр. ХХ ст.

У статті висвітлюється історія створення Центральної адміністративно-територіальної комісії при ВУЦВК та її діяльність з підготовки та здійснення політико-адміністративного реформування УСРР на початку 20-х рр. ХХ ст. Також розглядається діяльність місцевих адміністративно-територіальних комісій на прикладі Чернігівської губернської адміністративно-територіальної комісії.

Територіальна організація суспільства – це поняття, в яке вкладається просторова організація або територіальна структура життя людей, що склалася на певному етапі соціально-економічного розвитку. Вона включає в себе розміщення населення і галузей виробничої і невиробничої сфери, природокористування, територіальний поділ праці, економічне або національно-етнічне районування, територіально-політичну та адміністративно-територіальну структуру держави. Від оптимального поєднання в територіальній структурі держави інтересів центру і регіонів, завдань кооперації і спеціалізації територіальних одиниць, міжгалузевих та міжрегіональних зв'язків залежить ефективність державного організму і якість суспільних відносин.

Поняттям «територіальна організація» рівною мірою охоплюється структура територіального устрою та адміністративно-територіальний процес. Поняттям «адміністративно-територіальний устрій» позначається система внутрішньої територіальної організації, яка закріплена законодавчо і вибудовується на основі поділу території держави на складові частини з метою забезпечення збалансованого розвитку регіонів і чіткої організації функціонування органів державної влади та управління на місцях. Основою своєю система адміністративно-територіального устрою є рукотворною, оскільки вибудовується центральними або місцевими елітами. На її формування впливають природно-географічні, економічні, демографічні та інші чинники.

Синонімом поняття «адміністративно-територіальний устрій» є поняття «адміністративно-територіальний поділ». Адміністративно-територіальний поділ зумовлений віддаленістю певних територій від державного центру. Така віддаленість унеможливає безпосередню реалізацію функцій і завдань влади на цих територіях і зворотний зв'язок без відповідних «передавальних» механізмів. Як правило, адміністративно-територіальний поділ є дво-, три- та чотирирівневим. Корекція мережі адміністративно-територіального устрою відбувається в ході адміністративно-територіальних реформ, що зумовлені зміною принципів реорганізації або поточними політичними потребами.¹

© Сагач Оксана Михайлівна – аспірантка відділу теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

В Україні одиницями адміністративно-територіального поділу в різні часи були землі, волості, воєводства, повіти, полки, сотні, намісництва, губернії, комітети, жупи, округи, райони, області. У ХІХ ст. на українських територіях Російської імперії існувала тріступенева адміністративно-територіальна структура (губернії – повіти – волості і населені пункти). Нетривале існування УНР і ЗУНР було періодом пошуку власних, українських моделей територіальної організації. Саме тоді М.Грушевський розробив нову концепцію адміністративно-територіального устрою, основою якої була ідея відмови від губернсько-повітового поділу і запровадження земельного поділу. Землі мали бути меншими, ніж губернії, але більшими, ніж повіти. Цей поділ став основою «Закону про поділ України на землі», прийнятого Малою Радою 6 березня 1918 р. У Конституції УНР його було закріплено 29 квітня 1918 р. Але саме день прийняття Конституції став останнім днем існування Центральної Ради, а новий адміністративно-територіальний поділ залишився тільки на папері.²

Формування державної території УСРР також було пов'язане зі значними змінами адміністративно-територіальної структури. У процесі підготовки докорінної перебудови системи адміністративно-територіального устрою Радянської держави було проведено ряд заходів щодо внесення змін до системи управління нею. Ці заходи проводилися за двома напрямками: створення державних органів, які б об'єднували окремі органи управління групи губерній, і здійснення внутрішньо-губернських адміністративно-територіальних змін. Метою їх було усунення невідповідностей між існуючою адміністративно-територіальною системою і завданнями та вимогами нового державного будівництва, у зв'язку з чим на початку 1920-х рр. почався процес перетворення адміністративно-територіальних одиниць.³ Створювались нові губернії, повіти і волості. Переглядалися адміністративно-територіальні кордони: відбувалася передача окремих волостей з повіту в повіт, а повітів з однієї губернії до іншої. Губернські та інші адміністративні центри переносилися до більш промислово-розвинених міст. Таким чином, старий адміністративно-територіальний поділ пристосовувався до цілей і завдань радянської влади.

Перші зміни щодо адміністративно-територіального устрою відбулися на території Радянської Росії. На початку ці питання вирішувались місцевими радами. Із метою упорядкування місцевих перетворень РНК РСФРР своєю постановою від 15 липня 1919 р. встановила, що будь-які адміністративно-територіальні зміни дозволялися тільки НКВС РСФРР за поданням губвиконкомів.⁴ VII Всеросійській з'їзд Рад, який відбувся у грудні 1919 р., доручив ВЦВК розробку питання нового адміністративно-територіального поділу РСФРР. Розробку загальних принципів і утворення окремих адміністративно-господарських одиниць було покладено на Адміністративно-територіальну комісію ВЦВК.⁵ VIII Всеросійській з'їзд Рад, який працював у грудні 1920 р., визначив одним з пріоритетних завдань для ВЦВК прискорення роботи з проведення адміністративно-територіального поділу РСФРР, основою якого вважалося економічне тяжіння.⁶

Адміністративно-територіальна комісія ВЦВК провела значну роботу щодо внесення змін до внутрішньо-губернського адміністративно-територіального поділу. Складність її полягала у тому, що метод економічного районування вимагав глибокого вивчення господарських показників із метою обґрунтування адміністративних кордонів. У березні 1921 р. друга сесія ВЦВК VIII скликання затвердила розроблені комісією «Основні положення встановлення меж адміністративно-господарських районів». В «Основних положеннях» вказувалось, що новий адміністративно-територіальний поділ слід проводити, базуючись і враховуючи зосередження промисловості та технічних культур, тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів, напрямки і характер шляхів сполучення, чисельність та національний склад населення.⁷

Після утворення у березні 1921 р. Держплану РСФРР до розробки питання

економічного районування долучилася створена при ньому комісія з районування. Робота цієї комісії полягала у розробці наукових засад нового адміністративно-територіального поділу.⁸ У березні 1922 р. третя сесія ВУЦВК дев'ятого скликання затвердила проект Держплану РСФРР «Економічне районування Росії». Відповідно до цього проекту планувалося розділити країну на двадцять одну область – дванадцять в європейській частині і дев'ять – в азійській. Области мали поділитися на округи, щось середнє між губернією і повітом. Округи, в свою чергу, поділялись на райони, які були більшими за волость.⁹

Згідно з вищезгаданим проектом Держплану Україну планувалося розділити на дві області: південно-західну, з центром у Києві, та південну, гірничопромислову, з центром у Харкові. До складу останньої мали входити Ростов та Крим. Проект цей не було здійснено, оскільки включення Ростова та Криму стирало кордони УСРР та порушувало її цілісність, що викликало активний протест партійних та державних органів республіки.¹⁰

Перетворення структури адміністративно-територіального поділу УСРР почалося в 1920-і роки. У цей період республіка включала дванадцять губерній: Волинську, Подільську, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Одеську, Миколаївську, Кременчуцьку, Катеринославську, Олександрівську та Донецьку. Губернії різнилися за територією, чисельністю населення, кількістю повітів. У межах кожної з них відбувалося створення нових повітів, волостей і сільрад; переведення волостей із повіту в повіт, а сільрад – з волості у волость.¹¹

У квітні 1920 р. з метою регулювання виникаючих у процесі роботи на місцях питань адміністративно-територіального поділу і вироблення плану майбутнього адміністративно-господарського й економічного поділу України було створено Адміністративно-територіальну комісію при НКВС УСРР.¹²

Одночасно при губернських і повітових виконкомках створювались адміністративно-територіальні комісії. Таку комісію, згідно з циркуляром губвиконкому від 21 жовтня 1920 р., було створено в Чернігові, а до кінця 1921 р. – у всіх повітових центрах губернії.¹³ Комісії склалися з представників відділів управлінь, земельних, праці, раднаргоспів, військкоматів, продовольчих комітетів, статистичних бюро. До компетенції місцевих комісій входило збирання матеріалів, які відображали становище територіальних одиниць, розробка питань зміни кордонів губерній, повітів і волостей та скликання місцевих з'їздів і нарад, на засіданнях яких розглядалися питання виділення нових територіальних одиниць, перейменування населених пунктів тощо. Готуючи зміни адміністративно-територіального поділу, місцеві адміністративно-територіальні комісії вивчали економічне тяжіння населення тієї чи іншої частини губернії, повіту чи волості до промислово-розподільчих пунктів, стан промисловості, чисельність та заняття населення, спрямованість і характер шляхів сполучення.¹⁴

Деякі місцеві зміни, такі, як створення нових волостей, переведення сільрад із волості до волості, не завжди погоджувалися з губернськими та республіканськими органами. Часто центральні республіканські установи не мали відомостей про те, скільки сільських одиниць входило до складу тієї чи іншої волості або скільки волостей входило до складу того чи іншого повіту. Рішення щодо створення або ліквідації повітів і губерній повинні були прийматися ВУЦВК УСРР. Так, у 1920-х роках було створено новий Шосткинський повіт Чернігівської губернії. У клопотанні Шосткинського виконкому від 16 березня 1920 р., поданому на розгляд до Чернігівського губвиконкому, йшлося про створення Шосткинського повіту з центром у м. Шостці.¹⁵ 15 липня 1920 р. Чернігівський губвиконком прийняв рішення про утворення цього повіту. До його складу увійшли Івотська волость Новгород-Сіверського повіту, Куликівська і Чапліївська – Кролевецького, Локотська, Ямпільська та містечко Вороніж з хуторами – Глухівського повіту. Рішення губвиконкому 2 серпня 1920 р затвердив ВУЦВК.¹⁶

Із метою контролю за адміністративно-територіальними змінами 26 червня 1920 р. НКВС¹⁷ і Раднарком УСРР¹⁸ видали постанови, згідно з якими будь-які

адміністративно-територіальні перетворення дозволялись тільки після розгляду і затвердження НКВС та ВУЦВКОМ проектів, поданих губвиконкомами.

Локальні зміни, які відбувалися протягом 1921 – 1922 рр., також не завжди узгоджувались з центром. Так, у 1921 р. Чернігівський губвиконком розформував вищезгаданий Шосткинський повіт, який було поновлено постановою ВУЦВК. Щоб запобігти несанкціонованим змінам адміністративно-територіального поділу на місцях, ВУЦВК постановою від 13 вересня 1921 р. дозволяв губвиконкомам проводити адміністративно-територіальні перетворення тільки у разі подання клопотань, які б містили їх мотивацію та статистико-економічні матеріали, до Адміністративно-територіальної комісії НКВС.²⁰

1922 р. став підготовчим етапом у переході УСРР на новий адміністративно-територіальний поділ. Постанова ВУЦВК від 1 лютого 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ України» заклала його основи. У цьому документі йшлося про недоліки адміністративно-територіального устрою республіки, а саме: відсутність ознак економічного тяжіння, нерівномірність поділу між окремим адміністративними одиницями. Із метою проведення адміністративно-територіальних змін за єдиним для всієї республіки планом постанова забороняла губернським і повітовим установам будь-які територіальні перетворення.²¹ Загалом йшлося про поступове підпорядкування місцевих установ центрові, що повністю відповідало більшовицькій тезі про переваги централізованого управління державою.

Принципи проведення першого адміністративно-територіального поділу УСРР було затверджено постановою ВУЦВК від 25 жовтня 1922 р. «Про адміністративно-територіальний поділ УСРР і спрощення радянського апарату». У ній наголошувалося на необхідності поступового переходу на досконалішу систему адміністративно-територіального поділу (район-округ-центр). Замість повітів планувалося створення округів з кількістю населення від 400 до 600 тис. чол. замість волостей – районів з населенням 25 – 40 тис. чол. Таким чином існуючі адміністративно-територіальні одиниці збільшувалися за розміром, а їх чисельність скорочувалася.²²

Для підготовки і проведення реформи замість Адміністративно-територіальної комісії НКВС постановою від 29 листопада 1922 р. було створено Центральну адміністративно-територіальну комісію при ВУЦВК. Місцеві адміністративно-територіальні комісії створювалися в губерніях при губвиконкомах та в повітах при повітвиконкомах.²³

Робота Центральної адміністративно-територіальної комісії полягала у загальному керівництві місцевими з метою узгодження роботи окремих губерній в республіканському масштабі. Комісія інструктувала губернські і повітові комісії щодо підготовки проектів районування, передавала губерніям директиви, які лежали в основі нового поділу.

До складу Центральної адміністративно-територіальної комісії входили представники ВУЦВК, РНК УСРР, НКВС, Укрдержплану, Вищої ради народного господарства, Наркомфіну, Наркомзему, Центрального статистичного управління. Для виконання технічних робіт використовувався технічний апарат НКВС.²⁴

Компетенція губернських адміністративно-територіальних комісій полягала у керівництві діяльністю повітових адміністративно-територіальних комісій, згідно з корективами Центральної адміністративно-територіальної комісії і циркулярами НКВС, у розробці проектів окружного і районного поділу та їх передачі на розгляд губвиконкомів, направлення всіх матеріалів через НКВС у ЦАТК. Повітові адміністративно-територіальні комісії, під керівництвом губернських, подавали на розгляд повітвиконкомам проекти, які потім відправляли до губвиконкомів.

До складу губернських адміністративно-територіальних комісій входили представники губфінвідділів, губпланів, губпродкомів, губстатбюро, губземправів. До повітових комісій, відповідно, входили представники аналогічних повітових установ.

У своєму першому обіжнику губернським виконкомом Центральна адміністративно-територіальна комісія вказувала ознаки, на основі яких слід запроваджувати новий адміністративно-територіальний поділ, як-от: зосередження промисловості та технічних культур; тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів; напрямок і характер шляхів сполучення – залізничних, шосейних, водних; чисельність та національний склад населення.²⁵

Підготовчу роботу до проведення адміністративно-територіальної реформи проводили губернські комісії. Саме вони розробляли проекти нового поділу губерній, відповідно до яких пропонувалося створення нових округів та районів, окреслювались їх кордони, вказувалися заплановані окружні та районні центри. До планів додавалися пояснювальні записки щодо історичної та економічної характеристик губернії.

При проектуванні округу до уваги брались економічні особливості. Для визначення території округу з'ясовувалися дані чисельності населення – від 400 до 600 тис. на округ, пункти зосередження промисловості, тяжіння населення до промислово-розподільчих пунктів, напрям і характер шляхів сполучення. З метою визначення окружного центру з'ясовувалась чисельність мешканців, розвиток промисловості та торгівлі, напрямок залізничних, водних та шосейних шляхів сполучення, засоби зв'язку, зручність зв'язку між районним та окружними центрами.

При проектуванні ж районів домінували мотиви адміністративного характеру: зручність розташування райцентру для сполучення з населеними пунктами району, їх відстань до сільрад, якість шляхів сполучення, забезпечення телефоном, телеграфом, поштою.

Під час встановлення кордонів між округами увага приділялася зручності керівництва ними з окружного центру. При розмежуванні районів до уваги брали межі природно-історичних та господарських районів.²⁶

Розроблені губернськими адміністративно-територіальними комісіями проекти аналізувались Центральною адміністративно-територіальною комісією. Після ґрунтовного аналізу і обговорення їх затверджували та передавали на розгляд РНК і ВУЦВК.²⁷

Чернігівська губернська адміністративно-територіальна комісія при проектуванні нових округів урахувала економічне тяжіння, шляхи сполучення та вантажообіг, який характеризував економічне тяжіння окремих місцевостей до розподільчих пунктів. Природно-історичні умови губернії вирізнялись різноманітністю, що не дозволяло орієнтуватись на них у визначенні території округів. Система ж вантажообігу дозволяла з існуючих 12 повітів (Борзнянського, Глухівського, Городнянського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Новгород-Сіверського, Остерського, Сосницького, Чернігівського та Шосткинського) виділити п'ять округів: Конотопський – з центром у Конотопі, Ніжинський – з центром у Ніжині, Новгород-Сіверський – з центром у Новгороді-Сіверському, Сновський – з центром у Сновську та Чернігівський – з центром у Чернігові. При визначенні кордонів між округами враховувалася зручність їх управління з окружних центрів та зв'язок їх із районами.²⁸

При плануванні районів Чернігівською губернською адміністративно-територіальною комісією використовувалися природно-історичні умови, зручність сполучення з центром округу, той же вантажообіг та чисельність населення. У результаті зі 132 волостей виділилися 58 районів.²⁹ Зокрема, до Конотопського округу увійшли Алтинівський, Батуриновський, Бахмацький, Борзнянський, Дмитрівський, Карабутівський, Кролевецький, Конотопський, Коропський, Парафіївський та Плисківський райони; до Ніжинського – Бобровицький, Веркіївський, Ічнянський, Кобижчанський, Козелецький, Лосинівський, Мринський, Ніжинський, Новобасанський, Носівський, Остерський та Хорошеозерський райони; до Новгород-Сіверського – Глухівський, Есманський, Клишківський, Костобобрівський, Мамекинський, Поборницький,

Риківський, Середино-Будський, Тулиговський, Хильчанський, Шосткинський та Ямпільський райони; до Сновського – Городнянський, Добрянський, Корюківський, Менський, Охрімівський, Синявський, Сновський, Сосницький, Тупичівський, Холминський та Чорнотицький райони; до Чернігівського – Березинський, Бобровицький, Довжицький, Козлянський, Краснянський, Куликівський, Любецький, Моровський, Пакульський, Ріпкинський, Сорокошицький та Чемерівський райони.³⁰

Робота по підготовці до реформування адміністративно-територіального устрою проводилася за двома напрямками: по лінії економічного районування, тобто створення таких одиниць, які б мали економічне підґрунтя для укріплення і розвитку господарства даної території, та по лінії адміністративного районування, тобто створення адміністративно-територіальних одиниць, які наблизили б апарат влади до населення та позитивно вплинули на оперативність його роботи. При плануванні округів кордони губерній не порушувались, що обмежувало можливості планування округів. Проте Центральна адміністративно-територіальна комісія в інструкції губернським комісіям вказувала на можливість зміни існуючих кордонів, якщо цього вимагала цілісність району. Волості ж при створенні округу не роздрібнювали, а практично завжди повністю включали до складу нових районів.³¹

Загалом, реформування на початку 20-х рр. здійснювалося шаленими темпами, карти змінювались практично щомісяця. Впровадження нової системи територіального управління здійснювалося безсистемно, навіть високі урядовці УСРР визнавали, що невтаємниченій людині вся ця робота уявлятиметься виключно механічною, позбавленою підстав, простим жонглюванням населеними пунктами, сільрадами, волостями і повітами при створенні нових адміністративно-територіальних одиниць.³²

1. Верменич Я.В. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри.- К., 2008.- С. 97 – 103.

2. Там само.- С. 53 - 55.

3. Лужин А.В. Административно-территориальное устройство Советского государства.- М.: Юрид. лит., 1969.- С. 25.

4. Собрание Указаний РСФСР (1917 - 1938) – официальное издание для опубликования декретов и постановлений Всероссийского съезда Советов, ВЦИК, СНК РСФСР, Совета труда и обороны.- 1919.- № 36.- Ст. 356., ст. 412.

5. Съезды Советов (1917 - 1936).- М., 1937.- Т. I.- С. 116.

6. Там само.- Т. I.- С. 145.

7. Вопросы экономического районирования СССР: Сб. материалов и статей (1917 - 1929) / Под общ. ред. Г.М.Кржижановского.- М., 1957.- С. 64 – 65.

8. Лужин А.В. Названа праця.- С. 20.

9. Вопросы экономического районирования СССР: Сб. материалов и статей (1917 - 1929) / Под общ. ред. Г.М.Кржижановского.- М., 1957.- С. 109 – 175.

10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі ЦДАВО).- Ф. 5.- Оп. 1.- Спр. 319.- Арк. 62.

11. Область // Большая советская энциклопедия. Третье издание.- М., 1974.- Т. 18.- С. 547 – 557.

12. Сборник отчетов наркомиссариатов УССР и центральных учреждений. Отчет НКВД УССР.- Х., 1921.- С. 11.

13. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО).- Ф. Р-16.- Оп. 1.- Спр. 70.- Арк. 4.

14. Бар Г. Новое административно-территориальное деление Черниговщины // Бюллетень Черниговского губернского статистического бюро.- 1923.- № 1 – 2.- С. 1.

15. ДАЧО.- Ф. Р - 16.- Оп. 1.- Спр. 79.- Арк. 25.

16. ДАЧО.- Ф. Р - 305.- Оп. 1.- Спр. 30.- Арк. 52.

17. Вести // Орган ВУЦВК і Харківського губвиконкому.- 1920.- № 6.- С. 3.

18. Збірник законень і розпоряджень Робітничо-селянського уряду УСРР (далі ЗУ України).- 1920.- №24.- Ст. 515.

19. ДАЧО.- Ф. Р - 16.- Оп. 1.- Спр. 79.- Арк. 27.

20. ЗУ України.- 1921.- № 17.- Ст. 519.

21. ЗУ України.- 1922.- № 5.- Ст. 74.

22. ЗУ України.- 1922.- № 45.- Ст. 668.

23. ЗУ України.- 1922.- № 50.- Ст. 741.

24. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 1048.- Арк. 89 – 94.

25. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 656.- Арк. 16.
26. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 664.- Арк. 10.
27. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 664.- Арк. 4.
28. Бар Г. Новое административно-территориальное деление Черниговщины // Бюллетень Черниговского губернского статистического бюро.- 1923.- № 1 – 2.- С. 3.
29. ЗУ України.- 1923- № 18 - 19.- Ст.314.
30. Черниговский областной государственный архив и его филиалы в гг.. Нежине и Прилуках. Путеводитель: Чернигов., 1963.- Приложение.
31. ЦДАВО.- Ф. № 1.- Оп. 2.- Спр. 656.- Арк. 36.
32. Верменич Я.В. Названа праця.- С. 131 - 132 .

В статтє освещается история создания Центральной административно-территориальной комиссии при ВУЦИК, ее деятельность по подготовке и проведению политико-административного реформирования УССР в первой половине 20-х гг. XX в. Также рассматривается деятельность местных административно-территориальных комиссий на примере Черниговской губернской административно-территориальной комиссии.

The article describes the history of Central administrative territorial commission's establishment as well as its activity on making political administrative reforms in USSR in the early 1920-s. It was also shown the local administrative agencies' activity such as Chernihiv regional administrative agency.

УДК 625.1(477)“18.19”

Шаригіна Олена

ПЕРЕДУМОВИ БУДІВНИЦТВА ЗАЛІЗНИЦЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті досліджуються причини виникнення залізничного транспорту на Півдні України у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть, а також проблеми розробки проектів і специфіка їхнього будівництва.

Зазначається, що розгортання залізничного будівництва на українських землях у другій половині ХІХ століття було пов'язане з географічним положенням краю, його природними багатствами, економічними змінами в господарстві. Важливою причиною прискорення залізничного будівництва була поразка Росії у Кримській війні 1854-1856 рр. та буржуазні реформи 60-80-х років ХІХ ст.

Нині багато авторів, приділяючи головну увагу національно-визвольним змаганням, проблемам державотворення, здебільшого відсуває на другий план прискіпливий аналіз соціально-економічних факторів. Але останнім теж належала велика роль в українській історії. *Винятково важливим засобом у створенні спільності економічного життя того чи іншого народу, а також у розширенні його економічних і культурних зв'язків завжди був саме транспорт.* Промислова революція, яка відбувалася в Україні протягом 40-80-х рр. ХІХ ст., наполегливо висувала завдання створення розгалуженої транспортної інфраструктури. В останній, беззаперечно, важливе місце повинен був посісти залізничний транспорт.

© Шаригіна Олена Анатоліївна – ст. викладач кафедри теорії держави і права, філософії і гуманітарних дисциплін Міжнародного університету бізнесу і права (м. Херсон)

Багато в чому саме від його становища залежала життєдіяльність великих приморських територій України.

Запропонована тема в усьому обсязі досі не була предметом спеціального дослідження. Хоча, звичайно, у наявній літературі накопичено певний матеріал щодо цілої низки питань, різних аспектів проблеми виникнення та функціонування залізничного транспорту так чи інакше торкалися дослідники під час вивчення детальніших або окремих суміжних проблем.

Це і зумовило *мету статті* – виявити і показати передумови будівництва залізниць на Півдні України у другій половині XIX – на початку XX століть.

З середини XIX ст. набуває широкого поширення будівництво залізниць. Початок будівництва рейкових доріг у Росії збігається з початком залізничного будівництва у світі. Але, незважаючи на те, що у 1831 р. на Уралі Є. і М. Черепановими була побудована залізниця у Нижньому Тагілі, наступна – Миколаївська дорога була прокладена у 1851 р., у США було вже 14,5 тис. км залізниць, в Англії – 10,2 тис., у Німеччині – 6 тис. км **(1)**. Таке відставання – результат феодално-кріпосницького ладу, хоча у цей період інтенсивно споруджувалися канали та шосейні дороги.

Зазначимо, що в цей час українське господарство почало перетворюватися на капіталістичний кшталт. З другої половини 30-х років XIX ст. ціни на зерно починають підвищуватися. Основою для цього був збільшений попит на зерно у головних споживчих країнах Західної Європи. Це відкривало перед українським господарем нові перспективи, подаючи одночасно нові вимоги, яких не могли задовольнити старі умови господарювання.

Під впливом нової сприятливої кон'юнктури почав досить швидкими темпами зростати вивіз зерна з чорноморсько-азовських портів. Так, вивіз зерна у 1846-1850 зріс на 59 % порівняно з попереднім п'ятиріччям і на 207 % порівняно з 1826-1830 роками, тобто більше ніж утричі **(2)**.

Саме у цей час у Росії бурхливими темпами розвивалася промисловість, зростали міста, збільшувалася торгова діяльність, посилювався зв'язок між окремими губерніями. Російське гірничо-металургійне виробництво цього періоду досягло значних успіхів. Отже, чим далі, тим більше ставало зрозумілим, що країна потребувала розвитку транспорту і, насамперед, залізничного.

Враховуючи нагальну потребу у вирішенні проблеми комунікацій, відомство шляхів сполучення Росії 8 липня 1826 р. вперше обговорило низку пропозицій про будівництво залізниць у Росії і відхилило їх, відзначивши, що подібні дороги економічно невігідні і що їх важко утримувати в умовах нашого клімату, особливо у зимовий час.

Зауважимо, що як альтернатива залізницям існував проект створення торцевих шосе з паровими тягачами і причіпними екіпажами, запропонований винахідником В. Гур'євим **(3)**.

У серпні 1834 р. відомий австрійський інженер, професор Віденського політехнічного інституту Ф. Герстнер запропонував побудувати мережу залізниць, що з'єднувала б Петербург, Москву, основні промислові і сільськогосподарські регіони країни. Серед його пропозицій важливе місце займав проект будівництва залізниці до Одеси чи Таганрога для розширення торгівлі з Азією. 15 квітня 1836 р. був оголошений указ Миколи I про спорудження Царськосільської залізниці, а також опубліковано положення і статут акціонерного товариства. Офіційне відкриття залізниці відбулося 30 жовтня (11 листопада) 1837 р. Незважаючи на успішний досвід роботи Царськосільської лінії, питання про будівництво залізниць у Росії продовжувало викликати гостру полеміку.

В обговорення проблем поганих комунікацій у країні включилися представники ділової громадськості. Серед пропозицій не останнє місце займали проекти спорудження залізниць на Південь, через Придніпров'я, причорноморські степи – до важливих морських портів на узбережжі. Для Російської імперії тоді це було невідкладне завдання, оскільки південні та причорноморські губернії були одними

з основних виробників сільськогосподарської продукції.

Тільки у лютому 1842 року Миколою І було підписано наказ про спорудження залізниці С.-Петербург – Москва. Офіційне відкриття магістралі відбулося першого листопада 1851 року. Ця залізниця мала важливе економічне значення і сприяла розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі.

Зазначимо, що у 40-х роках генерал-губернатор Новоросії М. Воронцов звернувся до уряду з доповіддю, в якій зупинився на конкуренції інших виробників зерна, що з кожним роком дедалі більше змушувала уряд поквартитися із запровадженням залізниць. Він звернув увагу уряду на проект К. Маріні й К. Понудова (4). У 1847 році були проведені пошукові роботи щодо майбутньої залізниці від Одеси до Овідіополя. Але довести до кінця цей проект не пощастило. Революція 1848 року негативно вплинула на становище грошового ринку і без того розхитане кризою 1847 року. Російський уряд не мав тепер грошей на будівництво залізниць (5).

Зазначимо, що така ж доля чекала і подальші проекти, але потреба у залізниці була настільки велика, що ці проекти виникали один за одним безперервно. Їх взагалі можна поділити на дві групи щодо напрямку залізниці: західну, що мала за вихідний пункт Одесу, й східну, колії якої простували до азовських і частково кримських портів.

За кілька років до Кримської війни деякі підприємці, які розуміли економічну та стратегічну важливість нових шляхів сполучення для з'єднання центральних губерній з Чорноморським узбережжям, пропонували прокласти їх на приватні кошти.

Так, навесні 1851 р. першу спробу приступити до будівництва Південної магістралі (Москва – Чорне море) зробив полтавський голова дворянства Г. Павловський. Він звернувся до уряду з проханням дозволити будівництво залізниці між Москвою і Кременчуком, надалі продовжити її до Одеси, а також провести лінію від Кременчука через Чернігівську, Могильовську і Вітебську губернії до Західної Двіни (6). Компанія прохала урядової гарантії у розмірі 4 % з витраченого капіталу. Тоді це було нормою, обумовленою законом про кредитні настанови, що забезпечували прибуток у зазначеному розмірі (7).

Головноуправляючий шляхами сполучення П. Клейнміхель відповів відмовою, посилаючись на закон, що, власне кажучи, був засобом придушення спроб приватних підприємців узятися за будівництво залізниць. Цим законом передбачалося, що засновники концесії при створенні акціонерного товариства повинні були виконати умови: 1) провести пошук траси; 2) скласти повний проект дороги; 3) розробити кошторис на всі будівлі; 4) внести у Держбанк 5 % від загальної суми будівельного капіталу для забезпечення виконання заходу. При цьому без застави не могло бути і мови про розгляд статуту товариства з будівництва залізниці.

Не маючи договору, приватні особи повинні були витратити величезні суми на дослідницькі роботи. При цьому уряд міг не затвердити проект дороги, а то й зовсім відхилити пропозицію про концесію. Подібний захід був не тільки пов'язаний з очевидним ризиком втратити капітал, але й взагалі виявився не під силу окремим підприємцям (8).

Так само без бажання знайти основу для переговорів була зустрінена пропозиція лондонських банкірів П. Фокса, А. Гендерсона та інших побудувати залізницю від Одеси до Кременчука, надалі продовжити її до Москви.

Ситуація дещо змінилася тільки під час воєнного зіткнення Росії з європейськими державами у Кримську кампанію 1853-1856 років. Зв'язок з Кримом здійснювався примітивними засобами гужового транспорту, який не міг впоратися з доставкою на фронт усього необхідного.

Підкреслимо, що Кримська війна мала величезне значення у справі пропаганди думки про необхідність залізниць. Передусім з початком війни виявилось, що її зовсім не можна вести при давніх транспортних засобах. Зауважимо, що

незадовільний стан шляхів сполучення чи їх відсутність стали однією з причин воєнної поразки Росії.

Зазначимо: існує думка, що значні зміни у залізничній політиці відбулися після закінчення Кримської війни. Це не зовсім точно. Відступ зі своїх позицій уряду довелося розпочати ще під час кампанії. Так, 2 вересня 1854 р. уряд видав наказ розпочати пошукові роботи на колії Москва – Харків – Кременчук – Єлисаветград – Ольвіополь – Одеса **(9)**.

Через півтора місяця надійшло розпорядження приступити до вишукувань колії Харків – Феодосія; 18 лютого 1855 р. – розпорядження про прокладку траси від запланованої Харково-Феодосійської лінії у Донбас, а 27 червня – колії Генічеськ – Сімферополь – Бахчисарай – Севастополь. Загальна довжина цих колій перевищувала 2,1 тис. км. Дослідження Південної колії були проведені у короткий термін і дуже успішно, незважаючи на труднощі воєнного часу.

Зміни у залізничній політиці самодержавства не залишилися непоміченими для іноземних підприємців. Однак у зв'язку з війною європейський грошовий ринок не міг направити у Росію свої капітали. Проте американські фінансисти, користуючись катастрофічною ситуацією, до якої потрапила Росія, вважали момент придатним, щоб запропонувати будівництво залізниць на дуже невигідних для неї умовах.

Так, влітку 1854 р., тобто у розпал війни, американський банкір Ч. Сандерс висловив бажання взятися за спорудження Петербурзько-Варшавської (будівництво якої на той час припинилося) і Московсько-Чорноморської залізниць. Він просив встановити вартість 140-160 тис. руб. за версту, що у два три рази перевищувало довоєнні ставки **(10)**.

Комітет відхилив основні, вочевидь кабальні, вимоги Ч. Сандерса. Підкреслимо, що висновок комітету був справді конструктивним. У ньому чітко вказувалися ті умови, що можуть бути прийнятні, і відхилилися явно нереальні.

Майже одночасно з Ч. Сандерсом секретар американської телеграфної компанії В. Шаффнер висловив намір побудувати залізницю Москва – Харків – Кременчук – Ольвіополь – Одеса з відгалуженням від Харкова на Феодосію. Але його умови виявилися ще важчими від тих, які висував Ч. Сандерс. Тому пропозиція була відхилена.

Підкреслимо, що зміни торкнулися як ставлення до залізниць, так і способів їх будівництва. Якщо раніше уряд віддавав перевагу державному будівництву, то тепер виявлялася готовність відмовитися від нього зовсім на користь приватного підприємництва.

Зауважимо, що Кримська війна вплинула на залізничну справу ще з іншого боку, відбившись дуже шкідливо для українського сільського господарства на світовій торгівлі зерном. Після війни конкуренція на світовому ринку зерна значно збільшилась. До старих продуктивних центрів зерна тепер приєднуються нові як європейські, так і позаєвропейські. Загрозою стала конкуренція Сполучених Штатів Америки. Головним їх плюсом у цій боротьбі була надзвичайно добра комунікація, особливо водна і залізнична **(11)**.

Кримська війна вплинула на прискорення залізничної справи ще однією стороною. Вона яскраво показала, що в Україні необхідно розвивати власну промисловість, а за старих умов транспортування вона не могла розвиватися. У першу чергу, необхідний був, звичайно, розвиток бази будь-якої капіталістичної промисловості – важкої індустрії, особливо промисловості кам'яновугільної і металургійної. Перешкоджала їй розвитку знову-таки відсутність необхідної комунікації **(12)**.

Отже, після війни уряд почав вживати різних заходів, щоб вивести кам'яновугільну і металургійну промисловість України з того зародкового стану, в якому вони досі перебували. У результаті з'явилася перша залізниця у Донбасі, яка стала основою залізничної мережі Донецького басейну. Це – Грушівсько-Донецька залізниця, від грушівських антрацитових родовищ до Аксая, рух по якій розпочато у травні 1861 року **(13)**.

Таким чином, війна зі всією очевидністю показала, що розвиток економіки Росії і забезпечення оборони неможливі без добре продуманої мережі залізниць. Під тиском громадської думки і загального стану речей уряд після Кримської війни сам починає заохочувати до залізничного будівництва. Але знайти потрібні капітали, особливо іноземні, було нелегко, оскільки європейські грошові ринки, добре знаючи про критичний стан російських фінансів, виставляли неможливо важкі умови **(14)**.

Щоправда, надходили пропозиції, хоч і небагато, від російських підприємців, але вони не мали серйозного характеру. Так, у 1855 р. Є. Гудим, О. Ходоровський і П. Брок пропонували збудувати за 5 млн. руб. залізницю від Катеринослава до німецької колонії Ейнляге довжиною 70 верст. У лютому 1856 року О. Мейєндорф, який у 1852 р. уже брав участь у вищезазначеному проекті Д. Кочубея, прохав дозволу скласти компанію для будівництва колії від Москви на південний захід до Чорного моря **(15)**.

Зазначимо, що найвищий указ про створення мережі залізниць було видано 26 січня 1857 р. У ньому відзначалося: „...залізниця визнані нині всіма станами необхідністю для Імперії і зробилися потребою народною” **(16)**.

Ще у 1856 р. уряд провів серію переговорів з іноземними підприємцями і на початку 1857 р. уклав концесію на спорудження мережі залізниць. До неї увійшли напрямки: Петербург – Варшава – Пруський кордон (завершення будівництва, розпочатого урядом у 1851 р.); Москва – Нижній Новгород; Москва – Курськ – Феодосія; Курськ (чи Орел) – Динабург – Лібава. Загальна довжина наміченої до будівництва мережі становила близько 4 тис. км. Для її спорудження було створено Головне товариство російських залізниць, затверджено основні умови та статут.

Уже до кінця 1859 р. у дію намічалось ввести близько 300 км залізниць. Надалі щорічно протягом семи років товариству належало вводити в експлуатацію більше ніж 500 км нових колій. Нагадаємо, що у той час у США споруджувалося щорічно до 3 тис. км, а в Англії, що вже мала у 10 разів більше залізниць, ніж Росія, будувалося по 800 км. Але це товариство протягом усього часу свого існування було стурбоване власними прибутками, що покривалися за рахунок скарбниці **(17)**.

У зв'язку з критикою Головного товариства російських залізниць у фінансових колах за кордоном і у країні зміцнилося помилкове уявлення про крайню не вигідність будівництва залізниць у Росії. Саме тому підприємці не могли зібрати необхідний капітал, і на початку 60-х років не відбулися концесії на будівництво Московсько-Севастопольської, Києво-Одеської, Орловсько-Вітебської та інших колій.

Але вже 30 квітня 1857 р. представник Торговельного дому Т. Бонар і К^о К. Шульц, графи А. Ржевуський, А. Адлерберг та М. Голєніщев-Кутузов, князі С. Долгорукий та Л. Кочубей, брати фон-Бенкендорф, граф Ф. Лубенський та А. Сафронов, вказуючи на значення „Південно-Західного краю” з адміністративного, стратегічного, промислового та торговельного поглядів, прохали дозволу скласти акціонерну компанію для будівництва залізниці від Одеси на Балту, Брацлав, Київ, Ніжин та Кролевець до зустрічі з проектованою Лібавською або Феодосійською коліями між Орлом і Оршею довжиною 1,4 тис. верст **(18)**.

Навесні 1858 року з'явилася нова компанія, до якої приєдналася і перша. На чолі її стояли інженери С. Кербедз і Д. Марченко. Вони прохали дозволу будувати залізницю від Одеси до Бердичева, від Радзивилова на Бердичів до Києва та від Києва до Курська довжиною 1,2 тис. верст. 2 квітня 1863 року було затверджено статут Товариства Одесько-Київської Залізниці **(19)**. Хоча умови були дуже вигідними, компанія не змогла зібрати необхідні кошти. Загалом, аналізуючи проекти, слід зупинитися на такій проблемі, як невизначеність з фінансуванням будівництва, що зазвичай ставало на заваді до реалізації.

Зауважимо, що до старих факторів після Кримської війни приєдналися ще й нові. Велике значення мали буржуазні реформи 60-80-х років XIX століття. Хоча

вони і відрізнялися половинчастістю, непослідовністю й незавершеним характером, у цілому вони відкрили шлях для запізнілої індустріалізації, сприяли розвитку в країні капіталістичних відносин, економіки, а звідси і шляхів сполучення.

Слід сказати, що до реформи 1861 року в Україні існувало два основних види гужових перевезень: чумацтво та підводна повинність. Після реформи 1861 р. підводну повинність було скасовано, і в країні відразу ж загострилися проблеми у перевезеннях.

Крім того, головним засобом, що міг полегшити становище українського поміщика у конкурентній боротьбі, була нова організація шляхів збуту. По-друге, щоб провадити господарство на капіталістичній основі, потрібні були гроші, а дістати їх можна було тільки зменшуючи витрати виробництва, а це досягалося знов-таки найшвидше і найлегше через запровадження залізниць. Нарешті, залізниці були потрібні ще й тому, що скасування кріпацтва надзвичайно збільшило потребу у найманій робочій силі, а тільки залізниця могла „підсилити приплив робітників, знизити через конкуренцію заробітну плату” (20).

Отже, бурхливий розвиток внутрішнього ринку після реформ 1861 р. і пов'язане з ним збільшення потреб у транспортних перевезеннях, підвищення товарності сільського господарства, а також необхідність встановлення зв'язків між окремими регіонами України вимагали розширення залізничного будівництва. Останнє, у свою чергу, спричинювало розвиток вугільної, металургійної та машинобудівної галузей.

Однак загальна економічна відсталість Росії давалася взнаки. Підкреслимо, що наприкінці 1862 р. уряд був готовий припинити будівництво залізниць на невизначений час. Це пояснюється кількома причинами. По-перше, іноземні підприємці сприяли створенню неправильного уявлення про труднощі й невідповідність спорудження російських магістралей, а звідси обережні вітчизняні фінансисти не хотіли ризикувати своїми грошима; по-друге, уряд, у свою чергу, розчарувався у багатьох приватних пропозиціях і не покладав великих надій на приватну ініціативу; по-третє, державна скарбниця була практично порожня.

У результаті у залізничному будівництві настала глибока криза. Переконливим доказом цього є те, що приріст мережі рейкових ліній катастрофічно скоротився і по 1865 р. дорівнював нулю. За 10 років, з 1855 по 1864 р., у Росії побудували близько 2 750 км рейкових шляхів (21).

Відсталість транспорту Росії перетворилася на основний фактор, що гальмував розвиток її економіки. Відсутність досконалого транспортного сполучення між регіонами гальмувала загальний розвиток промисловості. Відмова від будівництва залізниць означала б відмову від конкурентоспроможності вітчизняного виробництва.

Зауважимо, що після скасування кріпосного права розширення залізничної мережі представляло найгострішу необхідність для молодого російського капіталізму (22).

У 1862 р. головноуправляючим шляхами сполучення і публічних споруд призначили П. Мельникова. Йому належить розробка проекту першого науково обґрунтованого перспективного плану розвитку мережі шляхів сполучення Росії.

Цей проект обговорювався в особливих зібраннях з представників найвищої адміністрації 7 та 15 січня 1863 р. Отже, вперше детально обговорювалося будівництво саме мережі залізниць, а не окремих магістралей. З огляду на це, в намічену мережу були включені такі основні напрямки (23):

- 1) Південний: від Москви через Тулу, Орел, Курськ, Харків, Катеринослав і Олександрівськ у Крим через Сімферополь до Севастополя – 1 535 км;
- 2) Східний: від Орла через Тамбов до Саратова – 725 км;
- 3) Західний: від Орла через Смоленськ, Вітебськ до Динабурга (де починалася вже побудована Ризько-Динабурзька колія і проходила Петербурзько-Варшавська залізниця) і далі від Риги через Митаву до Лібави – 1 074 км;

4) Південно-західний: від Одеси через Балту, Брацлав і Липовець у Київ і від Києва через Чернігів на з'єднання із Західною колією між Брянськом і Рославлем – 1 135 км;

5) Південно-східний чи Антрацитний: від Катеринослава до Грушівки (від неї вже проклали колію до Дону) – 405 км.

Ця мережа забезпечила б збут основних товарів у приморські порти, з'єднала б родючі губернії з регіонами Північного Заходу, зв'язала б головні адміністративні центри, де мешкала значна частина населення. Бралося до уваги також завдання постачання залізниць паливом з Донецького басейну. У ході обговорення цього проекту у ділових колах виникло кілька варіантів з'єднання Москви з портами Азовського і Чорного морів. Пропонувався, наприклад, напрямок Одеса – Київ – Ніжин – Кролевець – Калуґа – Москва.

Однак головною проблемою був пошук виходу із залізничної кризи. Щоб перебороти неправильне уявлення про не вигідність вкладених капіталів у спорудження російських магістралей, П. Мельников запропонував приступити до будівництва колій на кошти державної скарбниці, щоб на практиці довести можливість ефективного, з точки зору фінансів, залізничного будівництва. Позитивний досвід дав би змогу залучити приватний капітал до будівництва доріг, і у такий спосіб з'явиться можливість виходу з транспортного кута.

26 травня 1864 р. П. Мельников одержав „найвище веління” приступити до спорудження Південної лінії від Москви у напрямку до Орла на казенні кошти. Це поклало початок подоланню кризового стану у залізничному будівництві.

Таким чином, план розвитку залізничної мережі почав реалізовуватися. Після деякої доробки перспективний комплексний план розвитку залізничної мережі був розглянутий урядом, а у 1865 році він був затверджений, отримавши силу закону.

Висновки

1. Європейський південь Росії мав надзвичайну потребу в створенні комунікацій на технічній основі. Середина XIX століття принесла із собою значний розвиток південних регіонів Росії. Важливість і значення Донецького басейну, високі темпи росту сільського господарства в українських землях, виникнення індустріальних центрів у їхній східній частині показали, що для подальшого піднесення економіки краю необхідно вирішити питання про перевезення вантажів, тому що сухопутні дороги вже не справляються із завданням. Російський капіталізм мав потребу в нових джерелах сировини, ринках збуту. Такі надійні й економічні шляхи сполучення, як залізничні, стали життєво необхідними.

2. Питання будівництва залізниць ставилися ще в першій половині XIX ст. Основною перешкодою до їх втілення було існування феодально-кріпосницького ладу як гальмуючого фактора розвитку наукових прогресивних ідей та винаходів.

3. Розгортання залізничного будівництва на українських землях у другій половині XIX століття було пов'язане з процесами формування капіталістичного устрою в економіці Російської імперії. Потреба у залізницях на Півдні України була викликана географічним положенням краю, його природними багатствами, економічними змінами в господарстві. Важливою причиною прискорення залізничного будівництва була поразка Росії у Кримській війні 1854-1857 рр. та буржуазні реформи 1860-80-х років.

1. Дорога і люди /В.М. Касьяненко (руководитель), В.П. Болдырев, Д.М. Глейзер, И.И. Селегененко, Е.Г. Хлебникова; лит. запись А.Ф. Заборовского). – Одеса. – Маяк, 1991. – 272 с.: 8л. ил. – С. 45.

2. *Вольский М.* Очерк хлебной торговли Новороссийского края. – 214 с. – С. 110-113

3. История железнодорожного транспорта России (1836-1917 гг.) – СПб., 1994. – 254 с. – С. 29.

4. *Чижевич О.* Железно-конные дороги в Херсонской губернии. //Одесский Вестник. – 3-VII. 1865 (ч. 143). – С. 476-477.

5. Об устройстве железной дороги по направлению от Одессы до Овидиополя. 1847. Державний архів Одеської області (ДАОО) – Ф. 4. – Одеська міська дума. – Оп. 23. – Спр. 147. – Арк.1.

6. Южной - 100 лет /Ангелейко В.И., Вагуля А.С, Диамант С.Я., Жихарева Л.Т. и др. – Харьков: изд-во „Прапор”, 1969. – 135 с. – С. 79.

7. История железнодорожного транспорта России (1836-1917 гг.) – С. 54.
8. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Залізничі України. Історичний нарис. - Дніпропетровськ: „Арт-Прес”, 2001. – 328 с. – С. 103.
9. Маркевич „Железные дороги” //Южно-Русский Альманах, 1900. – С. 7-9.
10. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Вказана праця. – С. 113.
11. Орбинский Р. О конкурентах Одессы в хлебной торговле. //Записки „О.С.Х.Ю.Р.”, 1863. – С. 57-63.
12. Слабченко М.Є. Матеріали до соціально-економічної історії України XIX ст.: В 3 т. – Харків: Держвидав України, 1927. – Т. 2. Очерки торговли и торгового капитализма. – 278 с. – С. 202-203.
13. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России, т. I. – Харьков, 1915. – 496 с. – С. 219.
14. Кислинский Н.А. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета Министров. – СПб, 1902. – 218 с. – С. 55.
15. Варнеке О. До історії залізничного транспорту на Україні. (За даними Одеського архіву). Б.М і р. – 22 с. – С. 18.
16. Исторический очерк разных отраслей железнодорожного дела и развития финансово-экономической стороны железнодорожного дела в России по 1897 год включительно. /Под ред. В. Верховского. – СПб.: 1901. – 704 с. – С. 88.
17. Кислинский Н.А. Вказана праця. – С. 68.
18. Верховский В. Краткий исторический очерк начала и распространения железных дорог в России по 1897 г. включительно. – СПб., 1898. – 591 с. – С. 85.
19. Кислинский Н.А. Вказана праця. – С. 121.
20. Варнеке О. До історії залізничного транспорту на Україні. (За даними Одеського архіву). Б.М і р. – 22 с.
21. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Вказана праця. – С. 119.
22. Верховский В.М. Исторический очерк развития железных дорог в России с их основания по 1897 г. включительно. – СПб., 1809. – 853 с. – С. 478.
23. Кірна Г.М., Пішійко О.М., Азієнко І.В. Вказана праця. – С. 125.

В статье исследуются причины возникновения железнодорожного транспорта на Юге Украины во второй половине XIX – в начале XX в., а также проблемы разработки проектов и специфика их реализации.

Отмечается, что развертывание железнодорожного строительства на украинских землях было связано с географическим положением края, его природными богатствами, экономическими изменениями в хозяйстве. Важной причиной ускорения железнодорожного строительства было поражение России в Крымской войне 1854-1856 гг. и буржуазные реформы 60-80-х гг. XIX в.

Factors of formation of railway transport of the South of Ukraine in the late XIX – early XX century and also the problems of creation of projects and the specific realization of them are investigated in the article.

It is noticed, that development of railway building in Ukraine was connected with geographical position of the region, his natural resources and the economic changes. The basic factor of acceleration of railway building was defeating Russia in Crimean war 1854-1856 years and the bourgeois reforms of the 60-80-s of the XIX cen.

УКРАЇНСЬКИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ РИНОК У ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ВІД ФЕОДАЛЬНИХ ДО РИНКОВО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН (60–70-і РОКИ ХІХ ст.)

У статті вперше в українській історіографії аналізується становлення та еволюція українського земельного ринку в період переходу від феодальних до ринково-економічних відносин. Хронологічно це відповідає 60 – 70-им рр. ХІХ ст. В основу підготовки статті покладено маловідомі статистичні джерела.

Скасування кріпосного права у 1861 р. в межах Російської імперії, попри збереження тут напівфеодальних форм землеволодіння й державного управління, стало знаменною віхою в житті народів та земель, у тому числі й українських, які входили до її складу. Здійснення демократичних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. прискорило формування нових продуктивних сил та виробничих відносин, які йшли на зміну феодальним і в основі яких лежали потреби ринку. Аналогічні процеси відбувалися і в землях підросійської України. Особливо помітними вони були в галузях промисловості й торгівлі. Один з провідних сучасних українських вчених О. Реєнт з приводу цього писав так: „Ліквідація кріпосного права дала поштовх для капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формування нової суспільної верстви – пролетаріату”¹. Складнішим і повільнішим виявився поступальний розвиток українського села, переважаного залишками кріпосництва. Як відомо, остаточне утвердження товарно-грошових відносин в аграрному секторі економіки сталося лише з початку 80-х років ХІХ ст.² І все ж і тут нові тенденції розвитку почали проявлятися вже в перші післяреформні роки. Зокрема аграрні перетворення 1861–1866 рр. поклали початок перерозподілу земельного фонду України, порушивши тим самим одвічну становість феодального землеволодіння. Вже протягом першої половини 60-х років ХІХ ст. до колишніх поміщицьких, державних та інших селян України відійшло загалом понад 20 млн. дес. землі, або 45,7% усього українського земельного фонду³. Й надалі земля поступово, але неухильно почала переходити з рук дворянства у власність представників інших верств населення головним чином шляхом купівлі-продажу. Це перетворювало її в товар, який „продається й купується подібно до всякого іншого товару”⁴, і створювало необхідні передумови для формування капіталізованого земельного ринку. Саме такий розвиток подій підтверджують, зокрема, фундаментальні дослідження російських вчених І. Ковальченка та Л. Милова⁵. Зауважимо, що хоча землі підросійської України й були невід’ємною складовою того межового ареалу, на якому формувався загальноімперський земельний ринок, проте мали водночас у цьому відношенні чимало особливостей і власних специфічних рис. На це свого часу звертали увагу такі відомі українські дослідники, як В. Теплицький⁶, П. Теличук⁷, меншою мірою П. Першин⁸, І. Гуржій⁹ та ряд інших авторів. І все ж слід визнати, що, маючи досить солідну історіографію¹⁰ та відповідну джерельну базу¹¹, проблема українського земельного

© Шевченко Віктор Миколайович – кандидат історичних наук,
викладач Чернігівського інституту економіки та управління.

ринку другої половини XIX – початку XX ст. і сьогодні залишається практично не вивченою. До цього часу ми не маємо серйозної наукової характеристики складових земельного ринку, порайонної та погубернської характеристики особливостей його еволюції в Україні. Відсутня й обґрунтована наукова періодизація останньої. Всі ці та інші пов'язані з ними питання в умовах сьогодення, коли ринкові відносини є визначальними для розвитку сучасної української економіки взагалі і її аграрного сектора зокрема, набувають неабиякої актуальності. Нижче зроблено спробу дати коротку характеристику еволюції українського земельного ринку в період його становлення, який охоплює, на нашу думку, два перші післяреформені десятиліття.

В основу такої характеристики нами покладена інформація імперського Міністерства фінансів про рух земельної власності з 1863 по 1910 рр. Вона опублікована у 25-томному виданні під загальною назвою „Матеріали по статистике движения землевладения в России”¹² й містить статистичні дані, подані по роках і окремих губерніях про торгові угоди на купівлю-продаж землі, кількість землі в ринковому обігу, грошові затрати на її придбання та середні ціни за десятину землі. Зокрема, кількість торгових угод на придбання землі є показником такої важливої складової земельного ринку, як попит і пропозиція на товар, в нашому випадку – на землю. За нашими підрахунками, протягом 1863–1880 рр. у межах підросійської України, а точніше в її сільській місцевості – повітах, було укладено 71294 угоди на придбання землі¹³. По окремих районах вони розподілялись так:

Лівобережна Україна – 49632 (69,6%),
Правобережна Україна – 7218 (10,1%),
Південна Україна – 14444 (20,3%)¹⁴.

Як бачимо, абсолютну більшість таких угод було укладено на Лівобережній Україні, головним чином у Полтавській – 23025 (32,3%) та Чернігівській – 19147 (26,9%) губерніях¹⁵. Пояснювалось це кількома причинами. По-перше, Лівобережна Україна була свого часу територією козацької держави Гетьманщини, успадкувавши від неї великий прошарок вільного і заможного населення – купців, міщан, козаків тощо. Саме вони, маючи для цього відповідний попит і необхідні фінансові можливості, були в перші два післяреформені десятиліття найактивнішими після дворянства суб'єктами ринково-поземельних відносин. Правильність такого висновку підтверджують не тільки відповідні статистичні матеріали¹⁶, але й висновки урядової комісії, створеної у 1872 р. для вивчення стану сільського господарства в імперії. „Большие имения, – зазначалось у них, – покупаются не помещиками, ибо они продавцы, и не крестьянами, ибо у них нет больших капиталов. Только купцы могут покупать такие имения”¹⁷. По-друге, Лівобережжя було районом найвищого аграрного перенаселення в Україні. Земля для більшості сільського населення залишалася тут єдиним джерелом до існування, а отже, ринковий попит на неї був досить серйозним. У матеріалах щойно згадуваної урядової комісії з цього приводу сказано так: „Мелкие участки большей частью покупаются крестьянами, мещанами-хлебопашцами и вообще лицами, которые сами занимаются хозяйством. Конкуренция в этом случае большая”¹⁸. Меншою мірою сказане вище стосується Харківської губ. В її межах протягом вказаного періоду нами зафіксовано 7460 торгових угод на землю, або 10,5% від їх загальноукраїнського показника¹⁹. Він був третім по Україні, хоча при цьому помітно поступався Полтавщині та Чернігівщині. Причина цього крилася насамперед в тому, що у більш промислово розвинутій Харківській губ. земля не відігравала настільки життєво важливої ролі, як в інших губерніях. Її купівля-продаж часто мала тут підприємницький характер.

Друге місце за кількістю укладених торгових угод на землю слідом за Лівобережжям, хоча й помітно поступаючись йому, займав район Південної України. Причому обидва райони мали в цьому відношенні багато спільного. В обох переважало вільне, заможне населення, спроможне купувати землю. Як і на Лівобережжі, на Півдні найбільший попит на землю спостерігався у найменш

промислово розвинутій губернії – Херсонській. На її долю припадало 6033 угоди, або 8,5% від загальноукраїнського показника, тоді як на промислово розвинуту Катеринославську губ. – тільки 4212 угод, або 5,9%, на Таврійську – 4199 угод, або також 5,9% від загальноукраїнського показника²⁰. Водночас на Півдні були й свої особливості та специфічні риси, які впливали на формування та еволюцію тут земельного ринку. По-перше, за чисельністю населення Південна Україна помітно поступалася іншим українським районам, про що переконливо засвідчують дані таблиці 1.

Таблиця 1. Населення в Україні у 1863 р²¹.

Губернії	Чисельність (у тис. чол.)	Щільність на 1 кв. версту*
1	2	3
Полтавська	1911,4	43,8
Харківська	1590,9	33,2
Чернігівська	1487,4	32,3
Лівобережжя	4989,7	36,4
Волинська	1602,7	22,6
Київська	2012,1	44,9
Подільська	1868,9	50,1
Правобережжя	5483,7	39,2
Катеринославська	1204,8	20,3
Таврійська	606,3	11,3
Херсонська	1330,1	21,0
Південь	3141,2	17,5
Україна	13614,6	31,0

* 1 кв. верста = 1,13804 кв. км¹.

Враховуючи це, зазначимо, що за попитом на землю як товар Південь не так уже й сильно поступався Лівобережжю, принаймні набагато менше за Правобережжя. Зіставивши дані таблиці 1 з даними про наведену вище порайонну кількість укладених торгових угод на землю, виявимо, що одна така угода припадала на Лівобережжі на 100 чол. населення, на Півдні – на 220 чол. і на Правобережжі – на 760 чол. По-друге, урядова політика штучного заселення краю господарями-фермерами, яка проводилася тут ще з часів Катерини II, передбачала солідне забезпечення таких переселенців землею для налагодження власного прибуткового господарства. Цим самим держава певною мірою знімала напругу на земельному ринку і створювала міцним господарям можливість отримувати з власних прибуткових господарств необхідні кошти для примноження своєї земельної власності шляхом її купівлі-продажу. Нарешті, по-третє, маючи величезні площі вільної землі, Південна Україна, на відміну від інших українських районів, ніколи не відчувала земельного голоду, а її населення поповнювало свої земельні запаси або ж позбавлялося їх по мірі виробничої необхідності.

Вельми специфічна ситуація склалася на Правобережній Україні, внаслідок чого тут існували серйозні проблеми з формуванням і розвитком земельного ринку. Не дивно, що за кількістю ринкових угод на придбання або продаж землі вона помітно поступалася іншим українським районам. Те ж саме спостерігалось тут і на губернському рівні. Так, серед дев'яти українських губерній Волинська губ. (2976 угод, або 4,2%) була сьомою, Київська (2584 угоди, або 3,6%) – восьмою, Подільська (1658 угод, або 2,3%) – дев'ятою². Пояснювалося це, на наш погляд, такими причинами. Правобережжя тривалий час перебувало під владою польських феодалів, від яких тут поширилось велике, так зване фільваркове землеволодіння, збережене реформою 1861 р., яке передбачало наявність великої кількості залежних селян. Не маючи достатніх засобів для придбання землі, останні тим не менше виявились забезпеченими нею досить пристойно. Їхні земельні володіння були суттєво збільшені російським урядом у ході інвентарної реформи 1847–

1848 рр.,³ а також під впливом польського національного повстання 1863 р. та наступної за ним селянської реформи 1864 р. в Царстві Польському⁴. Все це зводило до мінімуму участь правобережного селянства у ринково-земельних операціях в означений період. Штучні перепони на шляху еволюції земельного ринку створювало тут й існує в Російській імперії законодавство. Адже юридично значна частина правобережного населення виявилася позбавленою права на купівлю землі. Перш за все, це стосувалося осіб польського походження, яких на Правобережжі було досить багато і яким, за невеликим винятком, було заборонено купувати землю в усіх західних губерніях імперії, у тому числі й у трьох правобережних⁵. Окрім цього, в межах Волинської губ. заборонялося купувати землю поза містами всім іноземним поселенцям, які мали російське підданство, а також переселенцям з привіслянських губерній⁶. Це помітно стримувало розвиток земельного ринку в межах Правобережної України.

Невід'ємною складовою земельного ринку є його товар, тобто земля, яка перебуває в ринковому обігу. За нашими підрахунками, в Україні протягом 1863–1880 рр. у ринковому обігу перебувало понад 10,3 млн. дес., у тому числі на Лівобережжі – близько 2,4 млн. дес., або 22,8 % від загально-українського показника, на Правобережжі – понад 2,8 млн. дес., або 27,4% і на Півдні – понад 5,1 млн. дес., або 49,8%⁷. Як бачимо, найбільше землі в ринковому обігу перебувало на Півдні, значно менше - на Правобережжі, а найменше – на Лівобережжі. На губерньському рівні ситуація виявилась такою. Попереду були південноукраїнські губернії: Херсонська – 2086,1 тис. дес., або 20,2% від загальноукраїнського показника, Таврійська – 1575,5 тис. дес., або 15,2% і Катеринославська – 1476,9 тис. дес., або 14,2%⁸. За ними розташувались дві правобережні губернії: Волинська – 1013,5 тис. дес., або 9,8% та Київська – 1002,9 тис. дес., або 9,7%⁹. А далі йшли Полтавська – 835,4 тис. дес., або 8,1%, Подільська – 817,9 тис. дес., або 8,0%, Харківська – 781,9 тис. дес., або 7,6% і Чернігівська – 735,9 тис. дес., або 7,2%.¹⁰ Навіть побіжний погляд на розподіл землі в ринковому обігу України протягом 1863–1880 рр. переконує, що він помітно відрізняється від того, який спостерігався при розподілі торгових угод. Упадає у вічі, що Лівобережна Україна, будучи абсолютним лідером за кількістю укладених угод на придбання землі, водночас помітно поступалася іншим українським районам за кількістю землі, яка перебувала в ринковому обігу. Таку ситуацію породжувала специфіка соціально-економічного та історичного розвитку Лівобережжя, про яку мова йшла вище. Безпосередніми ж причинами цього явища слід вважати відсутність вільних для продажу земель та переважаючу дрібномаєтність лівобережного дворянства, яке було головним поставником землі на ринок. Це зумовило відчутне переважання на Лівобережжі дрібних торгово-земельних угод, що помітно відрізняло його від інших українських районів і було тут проявом специфічного характеру еволюції земельного ринку. За нашими підрахунками, здійсненими на основі даних, вміщених у випуску VII «Матеріалов по статистике движения землевладения в России», в межах Лівобережної України протягом 1863–1880 рр. було укладено 38255 угод розміром до 25 дес. і лише 9295 угод розміром 25 і більше десятин¹¹. Аналогічні показники по Правобережній Україні становили відповідно 3743 і 3173 угоди¹², по Південностеповому району* – відповідно 7891 і 13203¹³ угоди. Наведена інформація фіксує абсолютне переважання дрібних торгових угод на Лівобережжі, тоді як на Півдні переважали крупніші угоди, а на Правобережжі ті й інші розподілялись приблизно порівну. Про те, що земля на Лівобережній Україні купувалася й продавалася значно дрібнішими ділянками, ніж на Правобережжі та Півдні України, свідчать і середні розміри однієї торгової угоди як для окремих українських районів, так і для окремих губерній. Щоправда, обчислені вони на основі даних іншого випуску «Матеріалов по статистике движения землевладения в России» (вип. XIII), в якому кількість врахованих його упорядниками торгових угод та земельних площ не збігається з аналогічними показниками, наведеними у згаданому вище випуску VII, вони дають можливість підтвердити підмічену

особливість еволюції земельного ринку на Лівобережжі. Вираховані за період 1863 – 1880 рр. середні розміри однієї торгової угоди на купівлю-продаж землі відображені в таблиці 2:

Таблиця 2. Середні розміри однієї угоди за 1863–1880 рр. по губерніях і районах України¹⁴

Губернії та райони	Всього укладено угод	Всього куплено (продано) землі (в тис. дес.)	В середньому землі на одну угоду (в дес.)
1	2	3	4
Полтавська	23025	835,4	36,3
Харківська	7460	781,9	104,8
Чернігівська	19147	735,9	38,4
Лівобережжя	49632	2353,2	47,4
Волинська	2976	1013,5	340,6
Київська	2584	1002,9	388,1
Подільська	1658	817,9	493,3
Правобережжя	7218	2834,3	392,7
Катеринославська	4212	1476,9	350,6
Таврійська	4199	1575,5	375,2
Херсонська	6033	2086,1	345,8
Південь	14444	5138,5	355,1
Разом по Україні	71294	10326,0	144,8

Її дані свідчать, що найменше землі на одну угоду припадало в Полтавській та Чернігівській губерніях, тоді як найбільше – у Подільській та Київській, до яких наближались також Таврійська та Катеринославська губернії. Загалом таке явище було цілком закономірним і повністю вписується в ті порайонні особливості соціально-економічного та історичного розвитку, про які мова йшла вище. До них слід додати, і це було характерним для всіх без винятку районів та губерній України, ту непересічну роль, яку відігравало дворянство в еволюції українського земельного ринку. Як правило, в історичній літературі дворянство згадується головним чином як основний постачальник товару на земельний ринок – землі. Не заперечуючи цього факту, відзначимо, що водночас дворянство виступало на ньому і як активний покупець земельних угідь, суттєво впливаючи на характер еволюції земельного ринку. Причому і під час продажу землі, і під час її купівлі провідна роль належала саме дворянству. За нашими підрахунками, протягом 1863–1880 рр. на долю останнього припадало в Україні 54,8% всіх операцій, пов'язаних із продажем землі, і 27% таких з її купівлею¹. За цей же час дворянами було продано тут понад 8,8 млн. дес., або 77,2% і куплено понад 6,1 млн. дес., або 53,1% від усього загальноукраїнського ринкового земельного фонду². Це були абсолютно кращі показники серед усіх земельних власників України. За нашими підрахунками, за кількістю укладених торгових угод найближче до дворян були козаки – 14% всіх угод на продаж землі й 23% всіх угод, укладених на її купівлю³. За кількістю проданої або купленої землі другий після дворян показник мали купці, які за вказаний період продали понад 483,5 тис. дес., або 4,2% та купили близько 1,6 млн. дес., або 13,7% від усього ринкового земельного фонду в Україні⁴. Показовими в цьому відношенні є й середні розміри торгових угод на землю, які укладались різними категоріями земельних власників. Вони наведені в таблиці 3 і також засвідчують безперечний пріоритет дворянства на земельному ринку. Дані таблиці 3 значною мірою дають відповідь на те, чому Лівобережна Україна, маючи абсолютну перевагу за кількістю торгових угод, виявилась останньою в Україні за площею землі на земельному ринку. Адже дрібномаєтне лівобережне дворянство було неспроможним ні купувати, ні продавати великі земельні ділянки.

Таблиця 3. Розмір однієї угоди на купівлю-продаж землі в Україні за 1863–1880 рр. серед окремих категорій земельних власників (у дес.)⁵

Райони	Категорії власників						
	Дворяни	Духовенство	Купці	Міщани	Селяни власники	Козаки	Інші
1	2	3	4	5	6	7	8
Лівобережжя							
<i>Продано</i>	75,7	8,4	57,0	9,6	9,2	5,8	34,9
<i>Куплено</i>	128,0	12,7	104,7	13,0	6,7	9,5	53,6
Правобережжя							
<i>Продано</i>	467,0	47,6	610,1	146,2	27,5	0,7	351,9
<i>Куплено</i>	846,9	82,0	775,5	39,6	33,2	11,7	325,7
Південь*							
<i>Продано</i>	415,6	146,6	397,9	65,8	51,3	36,7	204,0
<i>Куплено</i>	365,6	113,5	463,3	146,6	101,4	62,8	390,7

* Дані по: Бессарабська губ., Донська обл., Катеринославська губ., Херсонська губ., Таврійська губ.

Стає також зрозумілою й метаморфоза з Правобережною Україною, яка, відверто поступаючись іншим українським районам за кількістю укладених торгових угод на землю, опинилась у набагато кращому становищі, ніж Лівобережжя, за кількістю землі, що перебувала в ринковому обігу. Адже на кожну з 4127 угод, укладених правобережним дворянством для продажу землі, припадає в середньому по 467 дес., а на кожну з 2109 угод, укладених для її купівлі, – по 846,9 дес.¹ Високі показники правобережного купецтва (по 610,1 дес. на одну угоду під час продажу землі й 775,5 дес. – під час її купівлі) на ситуацію в районі практично не впливали через мізерну кількість угод – 99 на продаж і 269 на купівлю землі². Показники інших землевласників були набагато скромнішими. Як бачимо, принаймні в перші два десятиліття після скасування кріпосного права дворянство, залишаючись пережитком феодального суспільства, усе ж активно сприяло формуванню й подальшій еволюції капіталізованого земельного ринку.

Важливою складовою останнього є його фінансовий аспект, тобто кошти, затрачені на придбання землі. Протягом 1863–1880 рр. в Україні для цього було використано близько 280,4 млн. крб., у тому числі на Лівобережжі – понад 75,3 млн. (26,9%), на Правобережжі – близько 93,1 млн. (33,2%) й на Півдні – близько 112 млн. (39,9%)³. На губернському рівні ці показники мали такий вигляд: Херсонська – 52,1 млн. (18,6%), Київська – 37,7 млн. (13,3%), Подільська – 36,6 млн. (13,1%), Катеринославська – 36,4 млн. (12,8%), Полтавська – 28,7 млн. (10,1%), Харківська – 28,1 млн. (9,9%), Таврійська – 25,4 млн. (9,1%), Волинська – 18,7 млн. (6,6%) і Чернігівська – 18,5 млн. (6,5%) крб.⁴ Як бачимо, на рівні окремих районів розподіл коштів, використаних для купівлі землі, адекватний земельним площам, які в тому чи іншому районі перебували в ринковому обігу – найбільша кількість землі в ринковому обігу Півдня відповідала найбільшій грошовим затратам і т.д. На губернському рівні ситуація була дещо іншою. Тут левова частка грошових витрат на землю припадала на ті губернії, які були найрозвинутішими в торгово-промисловому відношенні й в яких торгівля землею носила переважно комерційний характер. До таких губерній в першу чергу належали Катеринославська, Київська, Подільська, Харківська та Херсонська. Разом на їхню долю припадало близько 68,1% усіх затрачених на придбання землі коштів. Значною мірою підприємницькою була торгівля землею і у Таврійській губ., однак лише в її материковій частині та на Чорноморському узбережжі. В решті губерній, де торгівля землею не мала такого підприємницького значення і де земля була для рядового населення фактично єдиним засобом до існування, вона купувалася переважно орна й коштувала значно дешевше, ніж корисні угіддя – ліс, луки, водоймища тощо. В першу чергу це стосувалося Полтавської, Чернігівської і частково Волинської губ. Загалом же пропонований поділ губерній є чисто

умовним, оскільки комерційний і традиційний характер торгово-поземельних відносин співіснували повсюдно, переважаючи один в одній місцевості, інший – в іншій.

Надзвичайно специфічною складовою земельного ринку є ціна його товару, тобто землі. Відзначаючи це, академік І. Ковальченко підкреслював, що земля як товар має свої специфічні особливості, які відрізняють її від інших товарів⁵. Усі товари, наголошував Іван Дмитрович, мають свою вартість, яка лежить в основі їхніх ринкових цін, що визначаються рівнем суспільно-необхідних затрат на їх виробництво. Тим самим вартість і ціна товару являють собою цілком раціональну категорію в системі виробництва та обміну⁶. Інакше складається справа із землею. Економічною реалізацією власності є земельна рента і саме вона, капіталізуючись, утворює ринкову ціну землі, визначаючи одночасно і вартість останньої⁷. Іншими словами, купівельна ціна землі насправді є ціною тієї земельної ренти, яку ця земля приносить.

Визначаючи середню ціну однієї десятини землі, що перебувала в ринковому обігу України протягом 1863–1880 рр., ми зіштовхнулися з певними труднощами. В матеріалах статистики Міністерства фінансів інформація про торгові угоди на землю, про кількість самої землі в ринковому обігу та про кошти, затрачені на її придбання, представлена за кожний рік окремо. Відомості ж про ціни на землю наведені по п'ятирічках, починаючи з 1863 року. Для України вони подані разом з Бессарабською губ. та областю війська Донського і мають такий вигляд (див. таблицю 4).

Таблиця 4. Середні ціни однієї десятини землі (в крб.).⁸

Губернії	За які роки			
	1863–1867	1868–1872	1873–1877	1878–1882
1	2	3	4	5
Полтавська	21–37	28–30	41–24	45–00
Харківська	22–34	35–85	45–66	43–34
Чернігівська	18–27	21–97	26–65	31–60
Лівобережжя	20–86	30–54	37–06	40–22
Волинська	18–00	14–61	22–40	20–73
Київська	28–39	33–26	35–50	58–37
Подільська	32–84	40–16	54–60	70–54
Правобережжя	28–58	29–03	35–91	41–85
Бессарабська	22–54	36–27	41–97	42–22
Донська обл.	22–98	28–87	24–18	21–55
Катеринославська	14–97	21–97	28–73	39–49
Таврійська	14–80	13–31	20–07	21–92
Херсонська	17–32	24–86	30–34	32–55
Південно-Степовий район	15–93	22–55	28–43	28–23

Таблиця 4 фіксує їх неухильне зростання з кожним наступним п'ятиріччям по всій території України. Виняток становив Південно-Степовий район. Проте незначне скорочення його середніх показників за 1878–1882 рр., як видно з таблиці 4, було викликане падінням цін в Донській області. Однак, фіксуючи зростання цін на землю як факт, п'ятирічні їх показники втрачали при цьому динаміку процесу, яка добре помітна при характеристиці земельних цін за кожний рік окремо. Таку інформацію наводить один з керівників підготовки збірників „Матеріали по статистике движения землевладения в России” В. Святловський¹. Проте й він об'єднує показники південноукраїнських губерній з Бессарабською губ. та Донською обл., подаючи їх сумарні показники разом. Зрештою це змусило автора даної статті вдатися до власних підрахунків, наслідки яких представлені в таблиці 5. Вони свідчать, що найвищі земельні ціни спостерігалися в Подільській, Київській, Харківській та Полтавській губерніях, тоді як найнижчими вони були в Таврійській та Волинській губерніях. Проміжне становище між ними займали Чернігівська, Катеринославська та Херсонська губернії, чії показники були приблизно однаковими.

Таблиця 5. Середні річні ціни на землі в Україні у 1863–1880 рр.¹

Губернії, райони	Середня річна ціна землі (у крб. за 1 дес.) за вказані роки:																				за 1863–1880 рр.	
	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1880	1880		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20			
Полтавська	20–87	25–56	21–24	18–85	21–45	23–51	24–91	30–00	31–15	33–40	41–77	38–14	45–89	41–04	38–05	40–80	49–45	44–84	34–36			
%%	100	122,4	101,8	90,3	102,8	112,6	119,4	143,7	149,3	160,0	200,1	182,8	219,9	196,6	182,3	195,5	236,9	214,9	164,6			
Харківська	25–44	19–84	20–54	24–72	21–93	36–13	37–64	29–49	37–12	43–85	39–18	52–59	50–30	45–87	36–64	31–95	36–76	51–60	37–20			
%%	100	80,0	80,7	97,2	86,2	142,0	148,0	115,9	145,9	172,4	154,0	208,0	197,7	180,3	144,0	125,6	144,5	202,8	146,2			
Чернігівська	20–08	16–20	17–66	21–09	16–85	27–53	23–73	29–67	22–34	23–11	25–02	29–90	26–20	29–28	23–46	21–32	29–53	34–00	25–04			
%%	100	83,2	87,9	105,0	83,9	137,0	118,2	147,8	111,3	115,1	124,6	148,9	130,5	145,8	116,8	106,2	147,1	169,3	124,7			
Львівбережжя	22–48	20–09	19–71	21–79	20–39	29–85	30–92	29–65	29–21	32–85	35–08	43–15	39–36	36–33	30–68	29–27	38–85	44–55	31–97			
%%	100	89,4	87,7	96,9	90,7	132,8	137,5	131,9	129,9	146,1	156,0	191,9	175,1	161,6	136,5	130,2	172,8	198,2	142,2			
Волинська	13–32	21–44	13–36	18–89	25–25	5–73	18–79	11–46	16–65	21–73	15–98	31–44	20–79	24–23	31–08	19–40	22–55	16–75	18–47			
%%	100	161,0	100,3	141,8	189,6	43,0	141,1	86,0	123,0	163,1	120,0	236,0	156,1	181,9	233,3	145,6	169,3	125,8	138,7			
Київська	35–87	40–79	19–90	31–96	21–50	22–00	42–92	27–48	43–31	29–54	31–95	30–70	34–53	48–05	45–39	51–20	70–33	40–07	37–60			
%%	100	113,7	55,5	89,1	59,9	61,3	119,7	76,6	120,7	82,4	89,1	85,6	96,3	134,0	126,5	142,7	196,1	111,7	104,8			
Подільська	41–18	37–48	34–80	33–76	30–99	32–36	21–57	51–37	57–08	47–22	51–25	52–57	71–45	63–67	39–03	52–81	74–52	59–94	44–78			
%%	100	91,0	84,5	82,0	75,3	78,6	66,9	124,7	138,6	114,7	124,5	127,7	173,5	154,6	94,8	128,2	181,0	145,6	108,7			
Правобережжя	32–35	33–41	26–82	31–32	27–21	17–82	33–32	28–93	36–28	30–09	29–00	41–06	36–69	36–75	38–05	38–37	47–53	29–55	32–83			
%%	100	103,3	82,9	36,8	65,7	55,1	103,0	89,4	112,1	93,0	89,6	126,9	113,4	113,6	117,6	118,6	147,2	91,3	101,5			
Катеринославська	20–08	15–78	13–50	13–86	14–54	19–29	19–83	23–68	24–64	23–50	33–97	25–90	29–08	29–13	25–09	28–08	33–26	27–81	24–65			
%%	100	78,6	67,2	69,0	72,4	96,1	98,8	117,9	122,7	117,0	169,2	129,0	144,8	145,1	125,0	139,8	165,6	138,5	122,8			
Таврійська	11–11	8–58	7–97	8–99	13–90	12–83	16–12	12–21	13–63	12–86	23–66	22–71	23–49	15–43	15–70	16–81	17–72	26–31	16–16			
%%	100	77,2	71,7	80,9	125,1	115,5	145,1	109,9	122,7	115,6	213,0	204,4	211,4	138,9	141,3	151,3	159,9	236,8	145,5			
Херсонська	13–98	15–35	13–43	17–14	20–51	18–62	20–39	27–37	28–77	32–68	32–90	32–72	31–73	32–04	23–10	24–05	28–58	34–51	24–02			
%%	100	109,8	96,1	122,6	146,7	133,2	145,9	165,8	205,8	233,8	235,3	234,0	227,0	229,2	165,2	172,0	204,4	246,9	171,8			
Південь	14–14	12–26	12–21	14–09	17–86	17–22	19–77	22–28	21–87	21–83	30–76	28–15	28–59	26–89	21–31	23–33	26–60	29–00	21–79			
%%	100	90,2	86,4	99,6	126,3	121,8	139,8	157,6	154,7	154,4	218,5	199,0	202,2	190,2	150,7	165,0	188,1	205,1	154,1			
Разом по Україні	23–53	18–60	16–96	18–18	20–49	18–84	27–65	25–61	26–86	26–86	30–93	37–00	34–48	32–46	27–12	26–82	33–71	32–20	27–14			

Як і в таблиці 4, дані таблиці 5 також фіксують поступове зростання земельних цін у 70-х роках XIX ст. порівняно з 60-ими. Проте на відміну від перших, другі показують їх еволюцію не як суцільну пряму, а як процес хвилеподібний, при якому щорічні ціни на землю постійно змінювались, то зростаючи, то падаючи, в залежності від тих чи інших об'єктивних і суб'єктивних факторів, які, безперечно, впливали на них. Власне, це було закономірним явищем в умовах розвитку й утвердження капіталізованого земельного ринку. В таких умовах загальне зростання цін на землю, принаймні в межах України, найкраще видно при порівнянні середніх земельних цін за весь період 1863–1880 рр. з так званим їх базовим показником. За такий взяті середні показники земельних цін 1863 р., прийняті нами за 100%. Порівнюючи їх із середніми цінами за період з 1863 по 1880 роки по кожному району, губернії чи по Україні в цілому, отримуємо таким чином показник зростання земельних цін. Наприклад, базовий показник для України в цілому становив 23,53 крб., а середня ціна однієї десятини землі за весь період 1863 – 1880 рр. – 27,14 крб. Прийнявши базовий показник за 100%, визначаємо загальне зростання цін, яке становить таким чином 115,3% до базового рівня. Проте в ході цього зростання щорічні ціни на землю постійно змінювались то в бік зростання, то в бік скорочення. В такому разі різниця між найнижчим і найвищим їх показником протягом вказаного періоду є амплітудою коливання цін для визначеного періоду. Як для України в цілому найнижчий показник цін – 16,96 крб. – зафіксовано у 1865 р., а найвищий у 1874 р. – 37,00 крб. Тож амплітуда коливання земельних цін за 1863–1880 рр. становитиме 20,04 крб. Таким же чином аналогічні показники були виявлені для всіх українських губерній та районів. Вони мають такий вигляд:

Губернії, райони	Зростання цін (у %) за 1863–1880 рр.	Амплітуда коливання цін (у крб.) за 1863–1880 рр.
Полтавська	164,6	30,60
Харківська	146,2	32,75
Чернігівська	124,7	16,32
Лівобережжя	142,2	24,84
Волинська	138,7	18,47
Київська	104,8	50,43
Подільська	108,7	46,95
Правобережжя	101,5	32,83
Катеринославська	122,8	20,47
Таврійська	145,5	19,34
Херсонська	171,8	21,08
Південь	154,1	22,30
Україна	115,3	20,04

Як бачимо, найсуттєвіше зростання земельних цін мало місце в Херсонській, Полтавській, Харківській і Таврійській губерніях, в яких воно перевищило 145-відсотковий показник. Найближчими до них виявилися показники зростання цін у Волинській губ. – 138,7%. Далі приблизно з рівними показниками йшли Чернігівська – 124,7% і Катеринославська – 122,8% губернії. Нарешті, найповільніше зростали земельні ціни у Подільській – 108,7% та Київській – 104,8% губерніях. Майже повністю протилежною була картина при порівнянні амплітуди коливання земельних цін. Тут, навпаки, попереду опинилися губернії, які за темпами зростання цін були останніми. Так, у Київській губ. різниця між найвищими і найнижчими річними середніми цінами на землю становила 50,43 крб., а у Подільській губ. – 46,95 крб. За ними з помітно меншими показниками розташувались Харківська і Полтавська губернії, в яких амплітуда цін становила відповідно 32,75 і 30,60 крб. У свою чергу помітно відставали від останніх аналогічні показники по Катеринославській та Херсонській губерніях – відповідно 20,47 і 21,08 крб. Найменші коливання цін спостерігались у Таврійській – 19,43 крб., Волинській – 18,47 крб. і Чернігівській – 16,32 крб. губерніях. Уважне прочитання наведеної щойно інформації дозволяє помітити досить цікаву закономірність. Як

правило, в районах найбільшого зростання земельних цін за весь період в цілому їх щорічна амплітуда зменшується. І навпаки, остання помітно зростала в районах незначного підвищення цін. Причому, перша з названих тенденцій, як правило, більше стосувалася районів, де існували належні умови для вільного розвитку товарно-грошових відносин. Тоді як друга була характернішою для тих районів, де такий розвиток штучно стримувався. Хоча в цілому обидві тенденції були помітні повсюдно.

Підбиваючи підсумок висвітленню еволюції земельного ринку в Україні періоду 60–70-х років XIX ст., зазначимо, що, розвиваючись як невід’ємна складова загальноімперського земельного ринку, він тим не менше мав тут чимало власних специфічних рис. Останні були породжені тими особливостями історичного розвитку українських земель, які накладали помітний відбиток на їх соціально-економічне, суспільно-політичне й культурне життя. Як свідчать проведені дослідження, формування українського земельного ринку почалося ще задовго до скасування кріпосного права¹. Проте всеохоплюючих рис цей процес набуває саме в 60–70-х роках XIX ст. Значною мірою цьому сприяли скасування кріпацтва й початок зламу основ феодального землеволодіння та заміни його новим землеволодінням – багатостановим, що виникло й успішно розвивалося. Проте головним рушієм еволюції земельного ринку на шляху до його капіталізації, принаймні в перші два післяреформені десятиліття, продовжувало залишатися дворянство. Саме воно в цей період було як основним продавником землі на ринок, так і її основним покупцем. Це особливо яскраво підтверджують статистичні дані про укладення торгових угод на придбання та продаж земельної власності. Загалом же протягом 1863–1880 рр. в межах тих українських земель, які входили тоді до складу Російської імперії, було укладено приблизно 71,3 тис. торгових угод на придбання та продаж землі. В ході їх реалізації в ринковому обігу України опинилось понад 10,3 млн. дес., що становило 21,4% всієї землі, яка опинилась на той час в ринковому обігу в межах Російської імперії. На її придбання в межах України було використано приблизно 280,4 млн. крб. Коливання тут річних цін на землю в середньому за весь період 60–70-х рр. XIX ст. становило понад 20 крб., а зростання цін за цей же період по відношенню до базового показника 1863 р. – 115,3%. Головними причинами таких перепадів у цінах (від 16,96 крб. у 1865 р. до 37,00 крб. у 1874 р.) стали не тільки глибокі кризові явища в тогочасному сільському господарстві, не тільки кліматичні та інші природні негаразди, але й недостатня розвиненість земельного ринку, недосконалість процесу ціноутворення, слабке інвестування цього процесу та інші негаразди, притаманні періоду його становлення. На все це, до речі, звертали увагу й члени урядової комісії по вивченню стану в сільському господарстві імперії, яка працювала у 1872 р. „Мало капіталов, – зазначається в її висновках, – оброщается к земле и к поземельной собственности,...предложение земель превышает их спрос ..., поземельная собственность, как элемент промышленный, ценится менее других родов промышленных предприятий, условия производства которых более ограждены законом и поэтому менее рискованны”². І все ж даний період, перший в еволюції капіталізованого земельного ринку в Україні, відіграв надзвичайно важливу роль у його становленні та подальшій еволюції.

1. Ресент О.П. Україна в імперську добу (XIX - поч. XX ст.). - К., 2003. - С.136.

2. Дружинин Н.М. Русская деревня на переломе. 1861 - 1880 гг. - М., 1978. - С.265, 274.

3. Шевченко В.М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX - поч. XX ст.// Сіверянський літопис. - 2006. - №4. - С.111.

4. Маркс К. Капітал // Маркс К., Енгельс Ф. - Твори. - Т.25. - Ч.ІІ. - С.159.

5. Ковальченко І.Д. Аграрний ринок и характер аграрного строя Европейской России в конце XIX - начале XX в. // История СССР. - 1973. - №9. - С.42-74; его же. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004; Ковальченко І.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII - начало XX в.: Опыт количественного анализа. - М., 1974.

6. Теплицкий В.П. Реформа 1861 року и аграрні відносини на Україні. - К., 1959.

7. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. - К., 1973.
8. Першин П.Н. Аграрная революция в России. - Книга 1. - М., 1966.
9. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90 років XIX ст. - К., 1968.
10. Див.: Шевченко В.М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX - початку XX ст. в історіографії // Український історичний журнал. - 2007. - №5. - С. 188 - 205.
11. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. - Отдел III. - СПб., 1822-1917; Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. I-XXV. - СПб., 1896 - 1917; Динамика землевладения в России 1906 - 1914 гг. / Сост. А. М. Анфимов, И.Ф. Макаров. - М., 1989 та інші.
12. Детальніше про це видання див.: Шевченко В.М. "Материалы по статистике движения землевладения в России" як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX - початку XX ст. // Український історичний журнал. - 2006. - №6. - С. 203-212.
13. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII: Погубернские итоги мобилизации земель и средние земельные цены за 40-летие. 1863 - 1902 гг. - СПб., 1907. - Таблица 1. Тут і далі підрахунки виконані автором (В. Ш.)
14. Там само.
15. Там само.
16. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. IV: Купля-продажа земель в Европейской России за тридцатилетие. 1863 - 1892 гг. - СПб., 1902.
17. Доклад Высочайше учреждённой комиссии для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России (далі - Доклад Высочайше учреждённой комиссии ...). - Приложения. - Том 1. - СПб., 1873. - Отдел IV. - С. 23.
18. Там само.
19. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Табл.1.
20. Там само.
21. Таблицю 1 складено за: Рашин А.Г. Население России за сто лет (1811 - 1913): Статистический очерк / под ред. акад. С.Г. Струмилина. - М., 1956. - С. 44, 77 - 79.
22. Россия. 1913 год: Статистико-документальный справочник / Редакторы-составители д.и.н. А.М. Анфимов, д.и.н. А.П. Корелин. - СПб., 1995. - С. 6.
23. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица 1.
24. Історія українського селянства: Нариси у 2-х томах. - Том 1. - К., 2006. - С. 325, 367; Інвентарні правила 1847 - 1848 // Радянська енциклопедія історії України. - Том 2. - К., 1970. - С. 248.
25. Костюшко И.И. Крестьянская реформа в Царстве Польском. - М., 1962. - С. 271.
26. Покупка, продажа и аренда земель казённых, частновладельческих, крестьянских-наделных, казачьих, башкирских, удельных, кабинетских, городских и церковных: Извлечение из Свода Закона / Сост. А.П. Тютчев. - Издание неофициальное. - Пг., 1915. - С. 9.
27. Там же. - С. 13.
28. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица II. Тут і далі підрахунки наші (В. Ш.)
29. Там само.
30. Там само.
31. Там само.
32. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. VII. - Часть II. - СПб., 1903. - С. 26-27.
- *Південноукраїнські губернії під назвою "Чернозёмные Южные Степные" об'єднані з Бессарабською губ. і Донською областю. Дані наведені по всьому району. (В.Ш.).
33. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. VII. - Часть II. - СПб., 1903. - С. 38-39.
34. Там само. - С. 32 - 33.
35. Таблицю 2 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблицы I - II.
36. Всі підрахунки зроблено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. IV. - СПб., - С. 62-97.
37. Там само.
38. Там само.
39. Там само.
40. Таблицю 3 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. VII. - Часть II. - СПб., 1903. - С. 26-39.
41. Там само. - С. 32 - 35.
42. Там само.
43. Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица III.

44. Там само.
45. Ковальченко И.Д. Аграрный строй России второй половины XIX - начала XX в. - М., 2004. - С. 165.
46. Там само.
47. Там само.
48. Таблицу 4 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблица 4.
49. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России (1861 - 1908). - СПб., - 1911. - Приложение. - Таблица 4.
50. Таблицу 5 складено за: Материалы по статистике движения землевладения в России. - Вып. XIII. - СПб., 1907. - Таблицы 2 - 3.
51. Шевченко В.М. Купівля-продаж землі в Наддніпрянщині у період розкладу і кризи феодално-кріпосницького ладу // Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць. - Черкаси, 2007. - С. 209 - 215.
52. Доклад Высочайше учрежденной комиссии - Приложения. - Том 1. - СПб., 1873. - Отдел IV. - С. 26 - 27, 31 - 33.

В предложенной статье впервые в украинской историографии анализируется становление и эволюция украинского земельного рынка в период перехода от феодальных к рыночно-экономическим отношениям. Хронологические рамки данной темы охватывают 60 – 70 гг. XIX вв. При подготовке публикации использованы малоизвестные статистические источники.

Formation and evolution of ukrainian land market during the period of transition from feudal to market economic relations is analyzed for the first time in the ukrainian historiography in the article “Ukrainian land market during the period of transition from feudal to market economic relations (60 – 70’s of the XIX century)”. Chronologically it corresponds to the 60 – 70’s of the XIX century.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ СТУДІЇ

УДК 929.52

Галина Ярова

РОДОВІД КОРНІЄВСЬКИХ: ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА

У статті вперше на підставі архівних документів реконструйовано родовід відомого майстра музичних інструментів і кобзаря-віртуоза О.С. Корнієвського (1889-1988), який походив з козацької родини, що мешкала в Данилівці Менського району Чернігівської області. Описана джерельна база генеалогічного дослідження і представлений родовідний розпис від 1750 року.

Серед визначних дат 2009 року, пов'язаних з Чернігівським краєм, – 120 річниця з дня народження українського Страдіварі – видатного майстра музичних інструментів і кобзаря-віртуоза Олександра Самійловича Корнієвського. Корюківка, де майстер прожив не одне десятиліття свого довгого життя, гідно вшанувала його пам'ять: на честь О.С. Корнієвського названо вулицю, на якій він мешкав. Йому присвячено частину оновленої експозиції в Менському історичному музеї. Ще одним подарунком до дня народження Олександра Самійловича стала велика дослідницька робота, яка дозволила уточнити деталі його родоводу. У книзі “В рокотанні-риданні бандур”, присвяченій життю і творчості О.С. Корнієвського, перше видання якої побачило світ у 2006 році, син Олександра Самійловича Олександр Олександрович опублікував статтю “Рід наш козацький”, а також родовід Корнієвських, складений за сімейними переказами і відомостями [1: 337-339]. Засновником роду було названо козака Івана Корнієвського, який жив у XVIII столітті. Найбільш ранні точні дати народження членів сім'ї на час написання книги були відомі починаючи з 1886 року. Фактично, в основу поколінного розпису і генеалогічного дерева були покладені власні спогади Олександра Самійловича. Він прожив майже сто років, мав чудову пам'ять і зберіг досить багато відомостей про свій рід. Проте в його розпорядженні не було документів, які збереглися в Державному архіві Чернігівської області, здатних розповісти багато нового про походження не тільки уславлених, але й звичайних селянських родин Чернігівщини починаючи від 1700 року. Перш за все матеріали для реконструкції родоводу Корнієвських було знайдено в метричних книгах Троїцької церкви села Данилівка Сосницького повіту. У Російській імперії, до складу якої входила найбільша частина українських земель, церковний облік православного населення розпочався у 1702 році за наказом імператора Петра I [2: 178]. У 1724 році Синод розробив форму метричних книг, що складалася з трьох частин, до яких заносилися відомості про народження, хрещення, вінчання та відспівування людини. Запис про хрещення дитини містив повну дату її народження та хрещення, а також відомості про місце мешкання, соціальний стан, прізвище, ім'я та по батькові батька та ім'я та по батькові матері, віросповідання та законність шлюбу, місце мешкання, соціальний стан, імена, по батькові та прізвища хрещених батьків (“восприемников”), ім'я священика та причта, що здійснили

© Ярова Галина Гуріївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методики навчання іноземних мов та прикладної лінгвістики Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

таїнство. У записі про вінчання повідомлялась дата здійснення таїнства, місце мешкання, соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище із зазначенням віку, віросповідання та кількості шлюбів для наречених (для нареченої вказувалося ім'я батька або попереднього чоловіка, якщо то був не перший її шлюб), місце мешкання, соціальний стан, ім'я, по батькові та прізвище поручителів (із зазначенням – по нареченій чи по нареченому), ім'я священника та причта. Метричні книги зберігалися у церквах. Священники мали раз на рік робити копії з цих книг і надсилати їх до консисторій. Саме консисторські примірники, які містять книги про хрещення, вінчання та відспівування за один рік по всіх приходах одного повіту чи міста, зберігаються в архіві. Метричні книги Троїцької церкви села Данилівка Сосницького повіту доступні для вивчення починаючи з 1875 року і до початку ХХ століття. Нами були опрацьовані документи починаючи з 1875 по 1905 роки (фонд №679, опис № 10, од. зб. №№239, 246, 251, 254, 257, 262, 269, 276, 282, 288, 472, 479, 485, 490, 497, 501, 878, 883, 890, 895, 899, 908, 911, 920, 922, 929, 935, 943, 946, 953, 960).

Джерельною базою для реконструкції родоводів починаючи з першої половини ХVІІІ століття можуть слугували сповідальні розписи (відомості), введені у діловодство з 1697 року. Їхню форму було узаконено у 1737 році. Склалися вони щороку і містили три іменні списки: до першого вносилися ті, хто був на сповіді і причащався, до другого – ті, хто “исповедался токмо, а не причащалися”, до третього –ті, хто на сповіді не був (сюди записували маленьких дітей). Зі сповідального розпису можна дізнатися про подвірний склад мешканців села чи містечка із зазначенням усіх дітей, старших одного року, та їхній вік на момент складання розпису [2: 182-183].

У Державному архіві Чернігівської області зберігається і видається для пошукової роботи Сповідальна книга церков Сосницького повіту Новгород-Сіверського намісництва за 1783 рік (фонд № 679, оп. №1, од зб. № 544). Серед інших там є записи, зроблені священником Троїцької церкви села Данилівка. У той рік до сповіді приходили тридцятидворічна вдова Корнієвська та її діти – тринадцятирічна Пелагея, восьмирічний Петро і шестирічна Євдокія. Це найдавніша документальна згадка про Корнієвських, яку на даний час пощастило відшукати. Вдова Корнієвська з дітьми належала до впливової козацької родини, бо з нею разом (як мешканці її двору) записано багато її служителів з сім'ями, а саме: Карпо Данилович Шаравський 18 років, Сидір Федорович Кот...(далі незрозуміло) 61 року, його син Петро 24 років, його дружина (ім'я незрозуміло) 25 років, їх діти Никифор 6 років і Феодора 1 року, Антоній Максимович Льченко 29 років, його дружина Євдокія Андріївна 28 років, їх діти Стефан 8 років, Марфа 4 років і Павло 1 року, рідний брат Антонія Калиник Максимович з дружиною Марією Кузьмівною, а також Петро Корнилієвич Улик 56 років. Тобто, так би мовити, “під командуванням” у вдови-козачки Корнієвської був цілий загін. Записано їх у розділі сповідальної книги, який мав назву “Военные и их домашние”. В цьому розділі записувалися і поміщики. Священники і їх сім'ї записувалися окремо.

Наступна віха історії Корнієвських – сповідальна книга церков Сосницької сотні за 1830 рік (фонд №679, опис №1, од.зб. №552). У документі “Роспись епархии Черниговской протопопии повета Сосницкого села Даниловки церкви Живоначальной Троицы священника Павла Бучинского Онищенка при оной церкви обретающегося в приход ниже явленных чинов людей соизволением против каждого имени о бытии их во святую четыре Десятиницу в исповеди и святых тайн причастия, и кто ж не исповедался за молодетством сего 1830 года” священник Павло Петрович Бучинський-Онищенко у розділі “Военные и их домашние” під 16 номером зробив запис про родину 52-річного Петра Прокоповича Корнієвського. Насправді, Петру Корнієвському у 1830 році було 55 років, адже це той самий восьмирічний у 1783 році хлопчик, імені батька якого з першого документа ми не знали. А тепер бачимо, що чоловіком вдови Корнієвської був

Прокіп, отже, в родоводі Корнієвських визначено ім'я пробанта – засновника роду. Це козак Прокіп Корнієвський. Його вдова була у 1783 році тридцятидворічною, отже, Прокіп народився приблизно у 1750 році. Він рано пішов з життя і залишив після себе двох дочок і сина Петра. З Петром у 1830 році мешкали його дружина Ксенія Василівна 51 року та їхні діти: Стахій 24 років, Кирило 22 років і два одружених сини Михайло 37 років (його вік підтверджує, що Петро не міг бути у 1830 році 52-річним, адже тоді б він народив сина у 15 років) та Іван 31 року з дружиною Мариною 29 років. Михайло мав дружину Євгенію 37 років і п'ятеро дітей: 22-річного Хому, 18-річну Параскевію, 12-річного Петра, 9-річну Марину і ще одну Параскевію 4 років. (Дітям в одній сім'ї у ті часи нерідко давали однакові імена. Так, у роду гетьмана Данила Апостола серед інших в одній сім'ї зустрічаємо згадку про рідних сестер “Ганну старшу” і “Ганну молодшу” [2: 257]). Олександр Самійлович Корнієвський – нащадок (онук) Кирила Петровича, якому у 1830 році було 22 роки.

Нижче наведемо поколінний розпис Корнієвських, інформація в якому представлена за такою методикою:

Римськими цифрами позначаються родові коліна – вся сукупність представників однієї родини, яка має однаковий ступінь (коліно) споріднення: I коліно складають основоположники роду – батько й мати, II коліно – рідні брати й сестри, III – двоюрідні і т.д.

Почерговість нумерується арабськими цифрами: 1, 2, 3 і т. д.

Перший з представників родини отримує № 1. Наступний представник родини отримує № 2. Якщо він син чи дочка № 1, то в кінці рядка ставиться відповідний номер 1 (.....1).

Знак * ставиться перед роком народження людини, знак # перед роком смерті.

Знаком X позначається дружина або чоловік нащадка роду Корнієвських.

У разі, коли не маємо інформації про якесь прізвище, ім'я чи по батькові, використовується латинська літера N (наприклад, Ганна N N).

Дати до 1917 року вказано за старим стилем.

Жирним шрифтом виділено прямиий родовід О.С. Корнієвського і його нащадків.

КОРНІЄВСЬКІ

I

1. Прокіп N , * бл. 1750 # до 1783

x NNN

II

2. Пелагея Прокопівна, *1770 1

3. Петро Прокопович, *1775 1

x Ксенія Василівна N, *1779

4. Євдокія Прокопівна, *1777 1

III

5. Михайло Петрович, *1792 3

x Євгенія NN, *1793

6. Іван Петрович, *1799 3

x Марина NN, *1801

7. Стахій Петрович, *1806 3

x NNN

8. Кирило Петрович, *1808 3

x NNN

IV

9. Хома Михайлович, *1808 5

10. Параскевія (старша) Михайлівна, *1812 5

11. Петро Михайлович, *1818 #13.02.1885 5

x NNN

12. Марина Михайлівна.....	5
13. Параскевія (молодша) Михайлівна	5
14. Євдокія Михайлівна	5
15. Стефан Стахієвич, *бл.1840.....	7
х Глікєрія Якимівна N	
16. Андрій Стахієвич	7
х Параскевія Григорівна N	
17. Данило Кирилович, *бл.1838	8
.....х Ганна Андріївна, *1839 #28.08.1891	
18. Іван Кирилович, *бл.1850	8
х Феодосія Михайлівна N	
19. Самійло Кирилович, *бл. 1865	8
х Агафія Іванівна N	
V	
20. Андрій Петрович, * бл.1845.....	11
х NNN	
21. Борис Петрович, * бл. 1845	11
х Синкліфікія Стефанівна	
22. Пахом Петрович, * бл. 1850.....	11
х Єлизавета Ісидірівна (Винниченко (?) з Величківки)	
23. Володимир Петрович, * 1856 #1883	11
х Юліанія Омелянівна Плющ *1857	
24. Євфимій Стефанович	15
25. Євгенія Стефанівна, *1876	
х Володимир Михайлович Федорченко (з Феськівки), *1876	
26. Дарія Стефанівна, *1874	15
х Іван Тадейович Косатий (з Мени)	
27. Олександр Андрійович	16
27. Іван Андрійович	16
28. Прокіп Данилович, бл. *1870	17
х Анастасія Федорівна N	
29. Марина Данилівна, *1871	17
х Никифор Максимович Ситник, *1869	
30. Василь Данилович, *1874	17
х Надія Сергіївна Лєвошко, *1880	
31. Ганна Данилівна, *10.09.1879	17
32. Матрона Данилівна, *29.10.1881	17
х Дионісій Максимович Кравченко, *1882	
33. Мирон Іванович, бл. 1870	18
х Марія Гнатівна N	
34. Олександра Іванівна, *09.06.1879	18
35. Ганна Іванівна, *27.01.1881	18
36. Анастасія Іванівна, *26.09.1885.....	18
37. Семен Іванович, *02.02.1891	18
38. Григорій Самійлович, *07.08.1887.. #1947	19
39. Олександр Самійлович, *08.03.1889 #31.01.1988	19
х (1) Єфросинія Яківна Кузьминська, *1892 #01.03.1943	
х (2) Марія Тимофіївна Шматок, *15.10.1929 #29.12.2004	
40. Федір Самійлович, *16.05.1891 #1962.....	19
х Параскевія N Москальчук	
41. Олена Самійлівна, *25.05.1894 #10.07.1894	19
VI	
42. Феодора Андріївна	20
43. Василь Андрійович	20
х Ганна Терентіївна N	

44. Юліанія Андріївна, *1863	20
х Платон Ілліч Вахненко (з Величківки)	
45. Неоніла Борисівна, *1863 #28.01.1882	21
46. Ганна Борисівна, *1867	21
х Іван Якович Самоїленко	
47. Стахій (Євстафій) Борисович, * бл. 1870	21
х Юліанія Григорівна N	
48. Данило Борисович, *бл. 1875	21
х Ганна Антонівна	
49. Матрона Борисівна, *30.02.1875	21
х Павло Ісакович Корнієнко, *1878	
50. Андрій Пахомович, * бл. 1875	22
х Катерина Павлівна Корнієнко, *1875	
51. Гаврило Пахомович, *1876.....	22
х Матрона Стефанівна Товсто'ят, *1878	
52. Кирило Пахомович, *08.05.1878	22
х Ганна Михайлівна N	
53. Ксенія Пахомівна, *11.01.1882	22
х Марко Максимович Кравченко (з Киселівки), *1881	
54. Євдокія Пахомівна, *02.08.1884	22
55. Феодосія Пахомівна, *29.05.1888	22
56. Микита Володимирович, *12.08.1880.....	23
57. Захарія Володимирович, *29.12.1883	23
58. Ганна Прокопівна. *19.11.1893	28
59. Микола Прокопович, *15.10.1897	28
60. Федір Васильович, *02.07.1902	30
61. Юліан Миронович, *07.10.1890.....	33
62. Дмитро Миронович, *29.12.1892	33
63. Ольга Миронівна, *11.07.1895	33
64. Кирило Миронович,..*10.05.1899	33
65. Олександр Миронович, *11.03.1902	33
66. Тетяна Григорівна, *1913 #1985.....	38
67. Павло Григорович, *1917 #1942	38
68. Костянтин Григорович, *02.11.1920 # 2000	38
69. Леонід Олександрович, *27.04.1916 #16.09.1994.....	39
х Тамара Федорівна Щасва, *12.02.1920 #06.03.1996	
70. Віра Олександрівна, *1912 #1941	39
72. Олександр Олександрович, *25.10.1920 #07.04.2008	39
х Діна Степанівна Назарова, *10.03.1928	
73. Клавдія Олександрівна. *1925 #1930	39
74. Віталій Федорович	40
75. Анатолій Федорович.....	40
76. Валентина Федорівна	40
77. Петро Федорович	40
VII	
78. Петро Васильович, *02.08.1888	43
79. Марія Василівна, *06.09.1901	43
80. Платон Євстафійович, *18.11.1887.....	47
81. Сергій Євстафійович, *23.06.1890.....	47
82. Нестор Євстафійович, *28.10.1891 #04.02.1894	47
83. Филімон Євстафійович, *14.12.1900	47
84. Парфентій Євстафійович, *15.12.1903	47
85. Апполінарія Євстафіївна, *04.01.1894	47
86. Варвара Євстафіївна, *30.11.95	47
87. Ганна Євстафіївна, *02.02.1898 #22.01.1899	47

88. Михайло Данилович, *20.11.1897	48
89. Ксенія Данилівна, *28.01.1901	48
90. Андрій Андрійович, *16.10.1900	50
91. Феодосій Андрійович, *08.09.1902	50
92. Таїсія Андріївна, *1893 #14.07.1894	50
93. Февронія Андріївна	50
94. Марія Гаврилівна, *18.01.1900 #06.03.1900	51
95. Никанор (Никифор?) Гаврилович, *28.07.1901 #09.10.1903	51
96. Юстинія Гаврилівна, *08.10.1903	51
97. Василь Кирилович, *27.12.1903	52
98. Наталія Костянтинівна	68
99. Іван Костянтинович	68
100. Олександр Леонідович, *20.02.1940	69
101. Тетяна Олександрівна, *19.12.1954	72
х Євген Іллч Калінін, *11.02.1958	
102. Олександр Олександрович, *23. 07.1956	72
х Марія Степанівна Варич, 04.01.1963*	

Дослідження родоводу Корнієвських тільки розпочате. Будемо сподіватися, що пошуки в архівах дозволять відкрити нові імена, цікаві історичні деталі і подробиці життя цього славного українського роду.

1. В рокотанні-риданні бандур/ Авт.- упоряд.: М.А. Шудря, В.Г. Нечепя. – К.: МАУП, 2006. – 464 с.

2. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVIII – початок XXI ст.). – К.: Видавничий дім “Стилос”, 2006. – 284 с.

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Туптало

●

«РУНО ОРОШЕННОЕ»

*(Підготовка тексту, передмова та коментарі О.Тарасенка)**

РОСА БЛАГОДІЯНІЯ.

Благодіянія богатство всѣм источи,
вся бо можеш, яко силнаго в крѣпости Христа рождаша (Параклис).

Чудо 17.

Павла Домантовича, обывателя Чернѣговского, на одрѣ болѣзни лежаша, ели жива, привезено в Монастир Илинскій, первой седмици Великаго поста, з пятници на субботу. Идеже егда о нем бысть прилѣжная от Иноков тамошних к Богу и Богородици молитва, скоро оздравѣ. Се благодіянія Богородичино, цѣлити недуги, молитвами яже к Сыну своему и Богу нашему о нас творит. /

БЕСѢДА.

Кто когда под небесем обращет Благодателя по Бозѣ лучшаго паче Владычици нашей? Благаго Царя благая Мати не престаеет благодѣя роду челоѣческому. И не всуе Церков источником ю приснотекущим проименова, яко же бо источник непрестанно, не точію тогда, егда приходят почерпати, но и никому же почерплющу источает воды. Тако и Дѣва чистая, неоскудно благодѣтелствует всѣм, добрым и злым, праведным и грѣшным, приобѣгающим к ней и отвращающимся от нея, яко Іакову жидовину, о нем же Небо новое²: Сего в разбойники впадша, уязвенна и связанна, Дѣва Богородица явившися, отрѣши и исцѣли, аще и не притѣкал к ней, поче же и отвращашеся от нея.

Помяну зде древняго Іакова, сей в пути спя, видит во снѣ лѣствицу от земля къ небиси, по ней же Ангели Божіи восхождаху и низхождаху [Быт. 28]. Почто Ангели они ни едино время имут покой, непрестанно восходят и низходят? Лѣствица она бѣше образ Богородичин, сиче // воспѣвается: Радуйся мосте к небесем преводяй, и лѣствице высокая, юже Іаков видѣ. И того ради не имут покоя на ней Ангели, яко Богородица вели тим непрестающе со собою благодѣтелствовати нам: да восходяще приносят к Богу молитвы наша, низходяще же да несут нам от Бога Божію милость и дарованія. Ісаія, пророчествуя о Дѣвѣ Богородици, облаком ю нарече: Се Господь сѣдит на облацѣх легцѣх [Ісаія 19]. И почто сиче ю именована; внімай винѣ: никогда же обрящещи время, внеже бы не узрѣл еси облака на воздухѣ, аще днѣю, аще нощію. Очи твоя те бѣ въ свѣдѣтельство представляю, яже ти покажут всегда

* Продовження. Початок у №№ 1, 2 за 2009 р.

обрѣтающійся горѣ облак, и не все, ибо или дождевыя воды в себѣ носит, или о горячости луч солнечных осѣняет и прохладает, или еще будет свѣтел, точію воздух, украшает и увеселяет зрѣніе. Се тайна почто облаком Благодѣтелку нашу Пророк нарече, непрестает бо от благодѣянія ни малое время, всегда или дожд благодати Божія нам носит, исцѣляя страсти, и врачуя болѣзни душ и тѣлес наших, // или о горячности праведнаго гнѣва на ны подвиимаго осѣняет ны, и прохладает своим заступленіем, или украшая мысль нашу, духовнѣ увеселяет сердца. И кто твоя благодѣянія изчести может, о, Всемиловитая.

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Благодѣяніе всякое требует благодаренія. И нам пріемшим неизреченная от Божія Матере благодѣянія, достоит не неблагодарным быти. Благодарни бывайте, рече Апостол: Кто бо чесога не благодарен, сего и недостойн [К Колос. Глав. 3]. Но что принесем, или что воздамы Дѣвѣ Богородици о всѣх, яже сотвори нам благая? Злато ли, или сребро, или каменіе честное? То она Госпожа наша сих Благих наших нетребует, все бо на земли честно, недостойно есть ея. Убо самѣх себе ей отдадѣм и доволна будет, нас бо, а не яже суть наша, требует, глаголя с Богом в писаніи къ коемуждо нас: Сыне, дажд ми твое сердце [Притч. 23]. Како же себе ей отдамы? Не инако, но очистившеся от всякія скверны плоти и духа. Ниже бо земніи Господіе сквернав // дар приемлют, то колми Госпожѣ Пренебеснѣй чист дар подобает, а нечист како будет приятен ей Пречистѣй сущей? Тѣм же да пріятны Владичици нашей будем, очистившеся от скверн наших, воздадѣм ей душу и тѣло, ум и сердце, во еже служити о нѣй в преподобіи и правдѣ, во вся дни живота нашего.

ПРИЛОГ.

Нечист хваляше чисту, но та непріяла.

От устен бо нечистых некрасна похвала.

Нѣкто зѣло грѣшен и нечистѣ живой, не престаеше Владычицу нашу поздравляти Ангельским цѣлованіем: Радуйся обрадованная, Господь с тобою. Сему случися нѣкогда в глубоцѣй пустинѣ заблудити, идеже толико от глада изнеможе, яко отчаятися живота своего. Яви же ся ему Пресвятая Дѣва со множеством девиц прекрасных, не сущи сладкія снѣди на блюдах сквернавых, и рече ему: яжд. Он же отвержесе глаголя: Аще и добрыя суть снѣди, но презѣлныя ради скверны блюдов не могу яести. Тогда рече ему Дѣва, тако ни яз могу пріяти по//хвалы, яже ми возсылаеши, аще бо и добри суть, но от скверных устен и сердца нечиста исходятъ, сего ради не пріятны ми суть. Иди убо очистися от нечистоты твоя, и тогда отверзеши уста твоя на похвалу мою, и насытишися небесныя пища. Сія рекши невидима бысть. Он же обрѣтесе близъ дому своего, и оттолѣ исправил есть себе покаяніем.

РОСА МИЛОСТИВНАГО ПРИЗРѢНІЯ.

Не бранѣте дѣтем приходити къ мнѣ (Лук. Гл. 18).

Чудо 18.

Костантія обывателя Чернѣговского сын, именем Феодор, в лѣтах пяти, тяжкою феброю обят бысть не малое время [Року 1676]. Сего (егда различни врачеванія ничтоже успѣша, немощ же боліе умножившися уморити его хотяше) скорбными родителями поручиша добрѣй Врачеб//ници Пречистой Дѣвѣ, юже въ время Акафиста пред чудотворною ея Иконою, съ слезами моляху о исцѣленіи сына своего, еже и получиша, въ скорѣ бо чадо их первое пріять здравіе [В Пятдцятници].

БЕСѢДА.

Блюдѣте, да не презрите единаго от малых сих, рече Господь. Не презрѣ Мати Господня малаго сего Феодора, но подаде ему скорое здравіе, кого бо та, Милостивная присѣтителка, презирает? Никого же, но на всѣх

благосердым своим Оком призирает. Призирает она на старыя. Жезл старости Мати Бога Выншыяго [*Параклис*]. Призирает на младыя: Радуйся, добрая младопитателнице дѣвам. Призирает на Праведныя. Радуйся, всѣх Праведных Божественное удобреніе [*Акафист*]. Призирает на грѣшныя, грѣшных молитвы пріемлющи. На весь мір призирает: Радуйся, всего мира очищеніе. Не всуе солнечную взя на ся одежду, яко же бо солнце // сїяет на благія и злыя. Тако Пресвятая Дѣва, облеченная в солнце, не точію добрых, но и злых иматъ на пилом своем оку [*Апок. Гл. 12*]. Ищущу Ироду убити Рожденнаго въ Вифлеемѣ Царя, Мати съ отрочатем бѣжит ва Египет [*Матф. Гл. 2*], по что? Не можаше ли укритися от Ирода покрываяя и храняя вселенную? Можаше. Но да Дѣва Богородица призрит на злыя Египтяны, и призрѣніем своим исправит я, и добры сотворит, сокрушивши их идолы, того ради емлется египетска пути. Нынѣ о Мати Царя Небеснаго:

Вѣм по что с Сыном си в Египет градеши,

Да вся Египетская идолы сотреши.

Египтом ми есть сердце, а идолы страсти,

Зде призрѣвши повели идолом низпасти.

Солнце на висотѣ сїяя, и глубочайшія низины свѣтом своим просвѣщает, отколь глаголет Давид: несть иже укрыется теплоты его. Дѣва Марія аще и превыше всѣх небес предстоит одесную Бога, обаче и внижайших удолех сущих зрит, и о тѣх промышляет, и нѣсть иже не тоя живет промышленіем и молитвами. Тако к ней Августин блаженный вѣщает: Ты едина еси, иже в небесех // попеченіе о нас имаши, и спасеніе нам строя от бѣд избавляеши [*Вѣнец, 10*]. О, Всеблагая, не презри и мене грѣшнаго, но призри на мя и помилуй мя.

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Аще хошем да Мати Божїя с Сыном своим и Богом, никогда не отвратит от нас свѣтлых и милосердных очес своих: будѣм всегда малыми дѣтми, не умом же, но злобою, си есть незлобиви будѣм, а незлобивїи прилѣпляются Господови. Незлобіе же раждается от смиренїя, смирит ли себе кто по истинѣ, сей до конца незлобив. Кая тако добродѣтель, яко смиреніе привлекаит на ся милостивныи Господнѣ очи, на кого призру, глаголет Господь, токмо на смиреннаго. И сама Владычица наша сею добродѣтелію, очеса вышняго на ся обрати. Призрѣ, рече, на смиреніе рабы своя [*Пѣснь Богородице*]. Сею добродѣтелію и мы сотворѣмся малы, да угодни будем очесем Божїим. Вѣдати же требѣ яко три суть съвершеннаго смиренїя степени. Первый: Покарятиса ста//рѣйшинѣ, не привозносити же ся над равных. Вторїй степень: Покарятиса равным, не превозноситиса над менших. Третїй степень покаряти и меншим себѣ, и вмѣнятиса ничто же быти, яко единому от скот, недостойну со пребыванїя человѣческаго. А иже себе тако умалит, сей велїй пред очима Господа своего будет, и узрит славу его, тако глаголет Исаак пресвитер: Нивчтоже вмѣни себе самаго, и узриши в тебѣ самом славу Божїю, идеже бо раждается смиреніе, тамо слава Божїя всїяет [*Исаак отвержен. мира, глава 13*].

ПРИЛОГ.

Паче инѣх добрых дѣл, спасет человѣка
смиреніе, еже бѣс нелюбит от вѣка.

Отцу Макарію явися иногда бѣс, и рече ему: много бѣди от тебѣ терплю Макаріе, и не могу тя одолѣти. Се бо все еже ты твориши, творю и аз: постихся ты, не ям и аз накогдаже. Бодрствуеши ты, ниже яз когда сплю. Ты чист, ни аз свѣм смѣшенїя женска. Отверглся еси имѣнїй, аз // ничтоже имам в мірѣ, ниже ищу богатств. Едино есть в тебѣ, имже мя побѣждаеши. Вопросы же его Макаріѣ: и что есть сичево? Отвеща бѣс: смиреніе твое, его же яз имѣти не могу, то мя побѣждает, и того ради ничто же ти могу сотворити.

РОСА МАТЕРСТВА СИРОТАМ.

Та Мати всѣм живущим (Бытія 3).

Чудо 19.

От града Седнева ⁶, суца близ Чернѣгова, Кирило Давыдович жилец тамошній, прислал к Пресвятѣй Богородици в Монастир Їлинскій сиротку родом з Полтавы, именован Татіянѹ. Сію мучаше дух нечистый, равнѣ оному о нем же пишется в Евангеліи: идеже аще имет его разбивает, и пѣны тѣшит, и скрежещет зубы своими, и оцепенѣвает. Сію Та//тіянѹ яко ведоша в Церков, абіе сотрясе ю дух, и падши на землѣ валяшеса пѣны тѣща, и много пружався изыйде из нея.

БЕСѢДА.

Прійдѣте семо всѣ сироты, иже не имате отца, ни матерее, ни друзей, zde соберѣтеса. Се вам Мати Пречистая и Благословенная Дѣва, много лучша паче родившая вы. Рече иногда создатель: аще и Мати забудет чадо свое аз тя не забуду [*Исаія, гл. 49*], о коль велико благоутробіе Божіе! Но и Пречистая Дѣва такожде может рещи, уподобися бо въ благоутробіе благому Богу. Смотри како ону вышереченную сироту Татіянѹ Матерски помилова, лютаго мучителя от нея отгна, и здравіе ей подаде. И кто безнадежен есть благоутробіа ея, видя ю толико милостивую и чадолюбивую? Слышасте ли Неясить растерзающу утробу свою чад ради? [*Пелѣкан*] Се видѣте в голубицѣ Райстѣй в Пресвятой Богородици, пощадѣнна ли есть утроба // ея возлюбленная, глаголю Сын сладчайшій? Не растерзан ли есть лютѣ страстми? Расхишаху его вси мимо ходящїи путем [*Псал. 28*]. Се нас ради быст Сын Девическ уморен, да мы от смерти избавимся. И кто здѣ ту Дѣвицу не наречет Матерію себѣ, видя единароднаго Сына ея растерзанна, да мы усыновленіе получим? Даст нам образ чады Божїими быти. Нѣсть ли кто чел орла зѣлнѣ прилѣжаща чадом своим? [*Іоан, гл. 3*] Орел покры гнѣздо свое и на птенца своя вождѣлѣ [*2 Закона, глава 38*]. Но Матери нашей Препоблагословеннѣй даны быша двѣ крилѣ Орла великаго, то уповаем, яко она покрывает ны Кровом крилу своею [*Апокалип. Глава 2*]. Извѣщаваемся о покровителствѣ ея от Андрея святого юродиваго, сей видѣ ю въ Влахернстѣй Церкви люди покрывающую, тако имать о чадѣх своих прилѣжное попеченіе. Не забуди убо имене аще и неключимаго, о Мати всепѣтая.

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Добра нам есть Мати Пресвятая Богородица, требѣ убо да и мы незлы сынове ея будем, // не невѣмы какова челоуѣка Господь Матери своей Препоблагословеннѣй, под Крестом усыновляет на Голгофѣ: Видѣв Ісус Матер и Ученика стояща, его же любяше, глаголя Матери своей: Жено, се сын твой. Потом же глаголя Ученику: се Мати твоя [*Іоан, 19*]. Дѣвственника Дѣвѣ, Чистаго Пречистѣй, Любимаго Ученика любимой Родителници дает за сына. Трое zde хотяй Сын Богородичїн быти да внемлет: чистоту, ученичество и стояніе под Крестом. Нибо инако достоин кто нарещися Сын ея, аще не потщится быти чист, аще не будет Христов Ученик, аще не станет под Крестом. Убо да будем любими, либо и недостойнїи, сынове Матере нашея Премилосердныя, попецѣмся о грѣсех наших, по силѣ нашей очистити я, отложше всяку скверну цѣломудринѣ поживѣм. К сему Ученици Господни сотворѣмся, послушающе и храняще Заповѣди Господня: Не слышатели бо, но творци закона оправдятся [*К Рим. Гл. 2*]. Станѣм же и под Крестом, ибо не индѣ Богослов святой сподобися Марїи вѣусыновленъ быти. Под Крестом же стояти како? Всегда имѣти пред умными // очима своими Распятаго Господа: Несудих, рече, ино что видѣти во вас, точїи Господа нашего Ісуса Христа, и Сего распята [*Корин, гл. 2*]. Сораспинати же ся Господу своему состраданіем и умерщвленіем своих похотїй, и (к ним же обыкохом)

грѣховныхъ страстей, симъ бо запечатлѣемъ сыновство наше, и възлюбитъ ны Благая всего міра Мати, аще умремъ грѣху и оживемъ Богови, аще духовнѣ мученичество понесемъ, аще изволеніемъ сотворимся мученики. Нѣстъ бо Сынъ Маріинъ, иже не мученикъ. Естественный ея Сынъ Ісусъ Христосъ умрѣтъ за ны. Приобщенный ея сынъ Іоанъ умрѣтъ за Христа. То и мы сынове ли ея есмы; самоволнѣ пострадаемъ и умремъ за Сына Божія аще и безъ крове. Самовольное же Христа ради безъ крове мученичество, сие описуется:

Идолъ есть грѣхъ.

Идолское капище есть грѣхолюбное сердце.

Идолопоклонникъ есть грѣховнымъ страstemъ работая.

Идолопоклоніе есть страслолюбіе.

Мученический подвигъ есть съпротивленіе грѣху.

Мучительъ есть злый обычай грѣховный, или налогъ къ грѣху.

Слуги мучителейъ суть помыслы скверныи къ грѣху влекущии. //

Многоразличное мученіе есть ми борба со помыслы скверныи.

Отверженіе Христа есть съизволеніе на грѣхъ.

Пожерте Идолу есть замышленного грѣха дѣломъ исполненіе.

Симъ любви ради Христови съпротивляяйся есть безъ крове мученикъ, и добрый подвижникъ. Сиецаго мученика, о коль Пречистая Мати любитъ и в Сына мѣсто его имать.

ПРИЛОГ.

Мученика изволна аще и безъ крови,

Якъ Сына Дѣва пріять во вѣчнїя крови.

Въ Бобонїи, нѣкая Дѣвица в затворѣ суши, служаше Богу. Единая ноши, узрѣвши свѣтъ скважнею входящъ в келїю ея, ужасеся мя яко уже день, и скорбаше, яко ношныхъ по обычаю несоверши молитв. Отверзши же оконце, еже бяше къ Церковной оградѣ, зритъ Пресвятую Богородицу, яко солнце сіяюще, стоящу при гробѣ нѣкоего юноши вчера погребеннаго. На гробѣ же сидяще голубица бѣла паче снѣга, сію Пречистая простерши руцѣ пріятъ, и в нѣдра своя вложи. Еже видя девица она, аще и страхомъ велїимъ // обята бысть, обаче дерзну вопросити, глаголя: И кто еси ты Госпоже моя? Она же рече: Есмъ Мати Христова, прїйдохъ же zde пояти душу сего юноши, иже изволеніемъ бяше Мученикъ. Сїя рекши, отийде от очю ея. Видители, кто синовства Марїина достоинъ? Подражайте убо таковаго.

РОСА НАДЕЖДЫ НЕНАДЕЖДНЫМ.

Надежде ненадежднымъ, Помощнице немощнымъ,

и Ходотаице всѣмъ грѣшнымъ: ты мя покрый

и заступи отъ всѣхъ бѣдъ и нуждъ душевныхъ

и тѣлесныхъ (в Поклоненїи).

Чудо 20.

Есть градъ впрѣдѣлѣ Чернѣговскомъ, рекомый Сосница *. Зъ того града прїйде в Монастиръ Ілинскїй нѣкая жена, именемъ Агафія, и принесе на образъ Пресвятой Богородици монисто Кораліовое сседма Крестиками сребраными [Року 1676. Августа 26]. И таблички двѣ сребрныи, и то о себѣ под совѣстію исповѣда: азъ, // рече, двенадцатъ недѣлъ боляхъ, в коей болѣзни сотворися вредъ великій и не исцѣлный на шїи моеи, от него же несказанную терпѣ болѣзнь. И уже отчаяхся живота моего, такожде и сущїи при мнѣ ненадѣяшася живу мя зрѣти. Тако чающей мнѣ часа смертнаго, се нѣщїи отъ сосѣдъ посѣщающихъ и прѣсїдѣющихъ ми, иже бываху zde на поклоненїи, и о чудесехъ бывающихъ слышаху, рѣша мнѣ: обѣщайся помолитися Чудотворному образу Пресвятой Богородици, иже в Чернѣговѣ у Іліи святаго, и вѣруй, яко здрава будеши. Сїя азъ слышавши, аще и не устнами, уже бо немощю языкомъ что провѣщати, обаче умомъ при//зивахъ усердно

Пресвятую Дѣву в помощ, творящи обѣт ити пѣшо поклонитися святому образу, о нем же слышу. И не умедли скорая Помощница, но скоро услыша и помилова, в то бо время пріях ослабу от болезни, и вскорѣ оздравѣх добрѣ, и се обѣщаніе мое исполняю.

БЕСѢДА.

Кто тѣлом точію, яз же и душею болей, давно бых от чаял обоего здравія, аще не бы ты имѣл надежду, Богородице, яже всѣх уповающих на ты не посрамляеши. Мнози въ мнозѣх надежды своя полагают: немощніи въ врачех, здравіи в крѣпостех сылы своя, богатыи въ сокровищах своих, рабы въ Господіях своих, Господіи въ благополучіи своем. Но, о человекѣци, сѣмо со мною обратѣте вся своя надежды [Лук. Гл. 4]. Врачеве да цѣлятся сами, здравіи да зрят крѣпость свою // въ гробѣх, богатіи да плачутся о лютых скорбех грядущих на них, рабы да вѣдят Господій своих благодать на пестрѣм конѣ яздящую, Господіи да зрят яко скоровратным их благополучіе бѣжит колом [Иаков, глав. 5]. Вы же zde в непростыднѣй заступници положѣте надежду, и всего еже требуете нелишится. Недузїи требуете ли здравіа; надѣйтесь на Дѣву Богородицу, та из нездравія въ здравіе претворяет. Здравіи требуете ли крѣпости и силы; обряцете то въ Рождшой Господа крѣпкаго и силнаго, Господа силнаго во бранех. Богатеств ли вам требѣ; и гдѣ лучше обогатитесь, яко при той, яже носит на руку свою имущаго в шуици своей богатство и славу. Рабы и господіе надѣйтесь на Госпожу, рекшую о себѣ: Се Раба Господня, та вы научит работати Господови, Господствовать же над страстями [Лук. Гл. 1]. И всяк ненадеждный, паче же отчаявшійся спасенія своего грѣшнике, возложи надежду на сію, яже есть едино грѣшником прибѣжище, ненадеждным надежда, побеждаемым помощь, готовое заступленіе к ней прибѣгающим. На ту надѣю//щеся не погибнеши, кто бо надежду возложивый на ню погibe? О, Добрая надеждо моя, упованіе мое от сосцу матери моя [Псал. 21], к тебѣ привержен есм от ложесн, от чрева матери моя ты еси моя Покровителка, не остави мене и не отступи от мене.

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Внемаем любимици винѣ, ея же ради реченная Анна прійде от града своего, помолитися усердно Пресвятой Богородици: яко боляше и о здравѣ благодатію Богородичиною. Смотриѣте како всѣх промысленик вся на ползу строит, многаци наводит на ны различныя болѣзны да уцѣломудримся, да останемся грѣхов, да притецем к Богу покаянїем. А яко истинно то есть, послушаим отец святых. Святой Калист глаголет: благ сый и всѣм спастися хотяй Бог, множицею попускает людем в болезни впадати [В Недѣлю 6, по Святом Дусѣ], да очистятся от грѣхов грѣхами одержимые, тако бо гласом Божественнаго Пророка Іеремѣи глаголет: болѣзнями и ранами казнен будеши Іерусалиме. И Григорій На//зіанзен вѣщает: Востинну болѣзнями тѣлесными душа къ Богу приближается. И другій Григорій Папа Римский глаголет, яко Бог человекѣка уязвляя, здравіе подает, и егда избранных своих из внѣ казнит, хочет да внутр живы будут, умершвляет да оживит, бїет да исцѣлит. И Исидор: болѣзнь тѣлу, здравіе есть душѣ, болѣзнь силу вожделѣній плотских пресѣкает. Егда убо приключается нам болѣти тѣлом, от сего познаваем благостиню Божию, яко сим ведет ны ко покаянїю. И неотчаевающеся, но надѣющеся на милость его благоутробїа, исправляим свое житїе, имуще пособицу нашу Пресвятую Дѣву.

ПРИЛОГ.

Иже зол бяше прежде, нынѣ добрїй зѣло.

Грѣшник в чувство приходит, егда болит тѣло.

Святой Іоан Милостивый, повѣдаше о нѣком мѣтнику Петрѣ зѣло не милостивом, иже имѣй чим ударити и отгнати от себе про//сяща нища, верже приключшимся хлѣбом нанѣ и в лице удари его. Сему не по мнозѣм времени

попусти Бог впасти в недуг злный, яко до смерти боляше. И бысть в удасть, видит себе восхищена на суд, идеже бсы вся грѣхи его от юности содѣянная на вазъ положиша. Ангели же никося внем обрѣтоша добрадѣтели, во еже бы противу грѣхом възложить, токмо хлѣб, он им же порази нищаго в лице, и сей в милостиню вмѣняюще, положиша на вазъ, и сташа бсы равнѣ [Шали]. Посем глаголаху Ангели к нему: Петре, иди приложи къ хлѣбу сему, да претягнет твоя страна. В себе же пришел Петр, и помалѣ оздравѣв, толико уцѣломудрися, яко вся и предаде себе въ работу Христа ради, и цѣну за ся взятую убогим раздаде. Сподоби же ся и даря от Бога сицеваго, яко нѣма и глуха исцѣли словом. Зрите промысл Божій, како наказав болѣзнію тѣлесною, в толикое цѣломудріе сего приведе. //

РОСА БЛАГОУТРОБІЯ.

Росу твоего благоутробія подаждь ми Пренепорочная чистая,
грѣховным зном тающему, печаль сама устужаючи ми,
и радость Божественную подаючи
(Дамаскин в главѣ 4; в Четвер на Павечернѣ, Пѣснь 3).

Чудо 21.

Близ Монастира святаго Пророка Іліи, немногіе подданіе тогожде Монастира пребывают, з тѣх одна жена именем Марина, в тысячашесть сот семдесят шестом году, от Недѣлѣ Фоминой [Року 1676. Септем. 16], впаде в недуг таков, в яцѣм же бяше она, юже Евангеліе поминает: Бѣ сляка и немогущи восклонитися отнюд [Лук. Гл. 13]. Сея Марины мати Анна, со плачем великим припадаше к святому Пречистой Богородици образу, просящи милости от нея, да исцѣленіе // подасть сляченнѣй дщерѣ ея тяжцѣ болящей. Еже аще и нескоро, обаче добрѣ получи, над надежду бо тогожде лѣта, по Воздвиженіи честнаго Креста, дщи ея Марина, отпущена бысть от недуга своего, и абіе простресе и славяше Бога и Богородицу.

БЕСѢДА.

Не вѣсть та Неблагоутробна быти, ея же утроба Благаго нам роди Бога. Апостол благоутробіем подвизаемый, глаголаше къ Учеником своим: Не тѣсно в мѣщаетеся въ утробу мою. Ночіе от святых къ всѣх вмѣщенію, пространѣйшее благоутробіе обрѣстися может паче Маріина? [В Кон. Гл. 6] Вмѣщается zde цѣломудренный, и грѣшному здѣже не тѣсно. Ту имать кающійся свое мѣсто, и отчаянному з непокаянным, яки къ Ноеву Ковчегу, не точію чистым но нечистым животным, прибѣжище невозбранно. Въ ея благоутробіи, душею и тѣлом // болящій, яко в болници, паче же реку въ Врачебници почивают и цѣлятся всяко. Зде слѣпїи прозирают, глушіи слышат, хромїи ходят, прокаженнїи очищаются, недузи отгоняются, мертвыи восстают, и кто ли бо чесого востребует, все получает въ благодѣнствѣ ея, яже чрез стог пшеници в пѣснях пишется: Чрево твое яко стог пшеници [Пѣсни Пѣснїи, глав. 7]. Пшеница паче инѣх сѣмен честнѣйша и потребнѣйша: благодѣнь Маріина паче всѣх человек болша, и коемуждо от вѣрных зѣло потребна. Не изочтены сут зерна пшенични во стозѣ, тако ни богатство благодѣнь ея сочисляется. Пшеница, питая человека, содержит временный живот его. И наша Преизбранная Мысленная Пшеница Пречистая Дѣва, насыщая ны Хлѣбом животным, толико наш живот хранит, яко о ней живем ею содержимы.
Не затвори убо и мнѣ благоутробія твоего Пречистая. //

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Хотящая испросити цѣлбу сляченнѣй дщерѣ своей мати, съ плачем великим припаде ко Богу и Богородици, и слезами отверзѣ благоутробія двер. Нибо удобно кому отверсти чіе благоутробіе без сих ключей, без слез глаголю. Сими же и Рай отверзеши. Пишет Богослов, яко в Рай врата суть создана от бисер, сирѣч з перел. И едина каяждо врата бѣша от единаго

бисера [Апок. Гл. 21]. Бисер или Перла у Піерія, слезу образує, ему же согласує и свида глаголет: яко егда въ соннѣм видѣніи зрит кто перлы, плач знаменуєт. Томужде согласовати зрится и Святыи Златоустый глаголай: Очи Давидовы, дождем слезным украшенни бяху яко же маргаритами [Св. Златоуст, Гомілія на Быт. 1]. Си єсть перлами. Дивляхся, аще перли суть слез образом и плача знаменієм; то почто врата перловая тамо, едеже ничтоже слезно зрится, ничто же плачевно слышится, но вся суть неизреченнїи радости исполнена? Разсмотрѣвъ же познах, яко того ради, да хотящїи в Райскую // радость внїйти, не иными в ню входити тщатся врата, точїю слезами. Зриши ли в Рай врата з перлы? Перла же слезу образуєт; то вѣжд, яко слезою внїйти тебѣ в Рай подоблет, и несть инаго в Рай входа, кромѣ слезной перлы. Но которїи Рай человекѣвои лучшїи паче Божїа и Богородичина Благоутробїа, в нем же и самое Небо залежит; ибо вси благоутробїем Бога и Божїа Матере молитвами, паче неже по своему достоинству, Небо наслѣдствуют. Нѣсуть бо достойны страсти вѣка сего къ хотящей явитися славѣ [Рим. 8]. Обаче и къ сему Раю, къ Божїю глаголю благоутробїю, не ина врата точїю бисер слезный. Прїйди поклонися, припади, и въсплачи пред Господем, сотворшим тя, и абїе посредѣ благоутробїа его обрящєши. Извѣстися о сем от словес Іеронимовых, им же ту перду слезную похваляя глаголет: О слезо смиренная, твоя єсть сила, твое єсть Царство, ты не трепещєши суда, заграждаєши бо молчанїем уста врагов клеветушим на тя, и нѣсть возбраняющаго тебѣ входа къ Богу. Аще же сама к нему внїйдеши, не тцо // възвращаєши от него, что болѣе? Побѣждаєши непобѣдимаго, связуєши Всемогущаго, прекланяєши къ Благоутробїю Сына Дѣвїа, отверзаєши Небо, прогоняєши діавола. Смотри како силна єсть слеза къ отверстїю Божїа благоутробїа, убо сею яко же перловою дверїю в Рай, входи в благоутробїе его.

ПРИЛОГ.

Земна Владыку благают ношены Дары, Блага же слезы сокрушены.

Нѣкто по мнозѣх грѣсех, пришед в чувство бысть Мних, и по вся дни неутѣшнѣ плакашєся о грѣсѣх своих, поминая день судный, и всем сокрушенїи сердца доволнїе поживє лѣта. Восхотѣ же Господь утѣшити плачущаго, и показати како любит и приемлет слезы кающагося человекѣка, явися ему в видѣніи, облечен Іерейскими ризами, нося и показуя потир полн слез [Кілѣх]. Еде видѣвъ плачайся, паде ему на нлзѣ, неситною любовїю я лобызая, и въпроси Господа что бѣше // въ святом потирѣ носимое? Рече же ему явлейся: се суть слезы грѣшницы, плакавшей у ног моих, в дому Симона прокаженнаго, сія до нынѣ цѣлы сохраних, яко мнѣ зѣло приятны [Лук. Гл. 7]. Скончавшу же ся виденїю сему, быв в себѣ, обрѣте сердце свое неизреченныя радости и сладости исполнено, и дивяшєся неизреченному благоутробїю Господа своего, ему же въ теплотѣ Духа до конца послужи. Смотри како слезы человекѣка, в Рай благоутробїа Божїа вселяют.

РОСА МИЛОСЕРДІЯ.

Бодрою си молитвою, и не ищетною простїнею ущедрї нас,
и подажд душам нашим милосердїе свое во вѣки источающїи
(в Повечерници великой).

Чудо 22.

Пред враты Монастира Ілинскаго, лежашє человекѣк нищ, именем Стефан, болєй зѣло, нозѣ имѣя великими струпы зраненны, яко не мощи ему ни мало ходити [Року 1676]. Сей цѣлое // лѣто лежа, и милостїню от входящих испрошая, прїйде къ конечнѣй болѣзни, яко желати ему умрѣти паче неже жити в толицей горести. Начат же прилѣжно малити Пресвятую Богородицу умилосердитися над ним, обѣщаяся труждатися в той обитєли до кончины живота, аще бы ему подала исцѣленїе и силу. И бѣ видѣти Лазаря гнойна

лежаща пред враты Монастирскими, желающа крупичи благодати от богатой в милости и благоподатливой Неба и земли Царицы, чesого и нелишися. Его же бо ненадѣяшеся здравіа, пріят, и исцѣленіе получи, и обновленную в себѣ крѣпость услыша, ею же поработа в обители добрѣ, величая цѣлебницу свою милосердную. //

БЕСѢДА.

Ни на Небѣ ни на Земли обрящещи болшое по Бозѣ милосердіе паче Богородичина. Милосердни суть на Небеси Ангели, предстателствуют бо о нас, и ополчаются окрест нас: обаче и от тѣх одинаго видѣ Давид не милости внѣ убивающа Божія люди [2 Царство, глав. 24]. Мнози и на Земли человекци обрѣтошася милосердни, но не тако яко же Дѣва Богородица, ея же милосердіе, Божію милосердію есть точно, обоя бо бездною наречутся. О Божіем Дамаскин: Въ бѣзднѣ грѣховной одержим, неизслѣдную милосердія твоего призываю бездну [Октоих, глас 2, Пѣснь 6]. О Богородичном же тойжде: Милосердія твоего бездну призывающу ми подажд, благосердаго Рождшая [Параклис. Пѣснь 4]. Сію бездну кто измѣрити может? О глубинно непостижимая милости к роду людскому! Мир сей яко шпиталь, исполнь калѣк, болѣе неже в пяты притворах при овчей купели солежащих, и кто я врачует? Ты, Премилостивая Царице. В овчей купели, единою в лѣто бывающаго воды възмущенія чаяху, и то одинаго // точію болнаго исцѣлеваше: в тебѣ же Богородице кипят всегда милосердія воды, не единого в лѣто, но безчисленных калѣк врачующія. Да изочтет кто от милосердія твоего бывающа исцѣленія, не точію зде в Монастиру Ілинском от чудотворныя твоея Иконы, но и по инѣх мѣстех, яко же въ святой Печерской Лаврѣ, в Новом дворѣ, в Купятичах °, и по различных странах, Монастирех, и Градѣх. По премногу же в Преславном Богоспасаемом Царствующем Градѣ Москвѣ, и во всей великой Россіи, идеже суть не изчетными Чудотвореній прославшіеся Иконы изображенія твоего, Казанская, Владимирская, Смоленская, Иверская и прочія безименныя, от них же да соберет кто исцѣленная калѣки, да сочислит утѣшенных от печалій, да совокупит приемших плястр на душевныя язвы. Но кто доволей сіе сотворити?

Скорѣе в веснѣ цвѣты, в лѣтѣх зочтем класы,

Веснѣ плоды, в зимѣ снѣзи, в главѣх власы.

Скорѣе каплѣк можем измѣрити в морѣ.

И скорѣе вси звѣзды исчитати горѣ,

Неже ли исчитаем Маріины чуда.

Являясь милосерд Веспесіан египтяном, глаголаше: // почерпѣте от мене египтяне яко от вашего Нила. Аки глаголя: яко рѣка Нил, от него же вси черплете, подает вам неоскудны воды. Тако моя благодать неоскудна, от неяже черплѣте мое милосердіе. Но ложно рѣцѣ толицей со своим благосердіем себе уподобляше, могій в малыя горсти вомѣститися. Се восписовати прислушает Рѣцѣ Божіей Дѣвѣ Маріи, яже вод благодатей наполнися. Та не Египет точію, но вселенную всю, Восток и запад, Полудень и полунощ напаяет потоками неизчерпаемыми милосердія своего. Вопросы всякого вѣрнаго, не причастился ли ея милосердія? Всяко речет: нѣсть ми инаго высочайшаго на небеси и на земли, яко же та по Господѣ моем Іисус Христѣ [Молитва по Акафіст]. Не имам иноя помощи, не имам иноя надежды развѣ Богородици, мню яко той о ея Милосердіи молчати будет, иже помнит себе когда тща и не услышанна от нея изшедша. Но кто не услышан, кто не помилован, кто не обдарен от нея изыйде? Точію той иже никогда не прибѣгал к ней, обаче она Блага является и не ищущим ея. Явися убо и мнѣ милосерда, о Преплагая. /

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Милосердія Божія и Богородичина причащѣся, исцѣлѣвый пред враты

монастирскими реченный Стефан, въздавше сѣ работою прилѣжною в тойжде обители. Мы же грѣшніи, на всяк час Милосердіем Вышняго покриваемы, не хошем ему работати вѣрнѣ, но работаем мірови и его суетам, тѣлу и его похотем, и прелестем бѣсовским паче неже Богови. Горе нам яко избираем худое вмѣсто лучшаго, страшем нашим вмѣсто Бога служим, идеже бо кое възжелѣніе повлечет челоуѣка, и ко яцѣй вещи сердце чіе привязуется, се ему есть и Господь и Бог. Тако святыи Іероним бесѣдует: ему же Бог чрево есть, тому Бог нов есть, какови либо грѣхи имама, и колико, толико богов новых имама: разгнѣвахся, гнѣв ми богом есть, възрѣх на жену в еже възжелѣти ю, възжелѣніе ми Богом есть, и всяк еже вожелѣет, сѣ ему богом есть [Іерон. на псалом 80]. Убо единому Вышнему Богу послужѣм, неслушающе ниже работающе суетным господѣям, // нибо можем двѣма Господином работати, одинаго бо возлюбим, а другаго возненавидим, или одинаго удержимся, о друзѣм же вознерадим, не можем Богу работати и мамонѣ. Глаголет Григорій Святыи: никто же может в тойжде и единой вещи Всесилному Богу работати, и врагом его угаждати, не хошет сей быти друг Богу, иже врагу его угаждает [Григорій. Гомил. на Іезек.]. И діоптра: не попусти Бог себѣ и да тону един и тойжде олтар подавати, и сего никогда же сподобишася филистимове, аще и всѣми силами труждахуся. Не хошет Бог тамо мѣсто имѣти грѣху, идеже лице его Блаженственное обрѣтается, не терпит вкупѣ себѣ и міру имѣти поклонники.

ПРИЛОГ.

Міру, тѣлу и бѣсу работают мнози.

Ни во что же та мѣнит, хотяи жити в Бозѣ.

Святыи Іоасаф Царевич Индійскій, да неработает міру, Царство свое земное остави. Да не работает тѣлу, заключен сый со прекрасною дѣвицею, любве ея отвержеся. Да не работает // прелестем бѣсовским, идола попра. Наконец же вся уметы вмѣни быти, да Христа приобращет, и сему поработа въ Преподобіи и правдѣ до блаженныя кончины своея во пустынѣ.

РОСА ОБУРЕВАЕМЫМ ПРИСТАНИЩА.

Пристанище нам буди влающимся,
и отише въ пучинѣ скорбій (Акафист. Пѣснь, 6).

Чудо 23.

Людин нѣкто в Чернѣговѣ именем Фома, Богу попускающе грѣх ради, сицу наважденіем бѣсовским безумися, яко искаша сам себе погубити [Року 1676, Августа 14]. Еже узрѣвше приключійся людѣ, едва нуждею его от толь извлекша, и колтуны ему от главы изорваша, влекуще его с кладязя. // Он же исторгся от руки их, паки бѣжаше къ водѣ топиться. За стражею же сый чрез нѣколико дній и ноцій, не можаше сна ни мало вкусити, бѣсовскими мечтаніи и привидѣніи устрашаемый. Сей егда приведен бысть въ Монастир Глинскій, къ Чудотворному Пресвятой Богородици образу, абіе исцѣлѣ, смысл, разум, здравіе и крѣпость пріять.

БЕСѢДА.

Аки в мори в сей немощи челоуѣк обуреваемый потопляшеся, и уже бы ему погрязнути, яко олову в водѣ зѣлней, аще небы достиг пристанища небурнаго Пресвятой Дѣвы.

Нѣкто волненія и буры избыв, хвалитя: Прійдохом на мѣсто нѣкое нарицаемое доброе пристанище [Дѣян. 27]. И гдѣ лучшее пристанище паче Маріи? // Та аще точію кто к ней пристанет, от всякаго потопленія цѣла и невредима его сохранит.

Шествоваше иногда Израиль сквозѣ чермное море невлажными ногами, и что его сохрани от воднаго потопленія? [Исход, гл. 14] Хоцеша чаю рещи яко

жезл Моисеов, раздѣливый начертаніем Креста воды; но не без Богородици, ибо тоя тамо прописовашеся образ. Слыши что сладкоглаголивая Ластовица Церковная Дамаскин святыи о сем воспѣвает: В чернѣм морѣ, браку Неискусимыя невѣсты, образ написеся древле [Домат. Глас 5]. И се храняше Израила от волн морских яже потопиша фараона. Хотяху чаю воды и жидовска рода не пощадѣти, яко тѣх иже имѣяху быти неблагоприятны, ропотници, отступници от Бога, и врази его, наконец же и убійци Сына Божия. Обаче видяще в них Маріино прознаменованіе, убояшася волны морскія: Море видѣ и побѣже [Псал. 113]. Зриши ли како въ ветсѣм еще завѣтѣ Марія, точію прообразованіем своим, тихое пристанище бѣше. Внемлѣм же и Іонину невреденію: како в глубинѣ морстѣй // еще же въ утробѣ воднаго звѣра, посредѣ толика смрада и тѣсности, не умер три дни, и ни мало вредися, идеже бы человекви ни полчася мощно живу быти. Что тамо его храняше цѣла? Нечто ино, точію таяжде Препоблагословенная Дѣва Марія, ея же и тамо преображеніе бѣше, тако гласит Церков: в утробѣ Іоны младенца невреди морскій звѣр, якога же пріять, въ Дѣвицу убо вселися Слово и плоть пріем, пройде сохранив неистлѣнну [Канон на Рожд. Христово, пѣснь 6]. И се храняше Іону три дни жива и невредима, яко хотяше Слово от Дѣвы нетленно воплотитися, чесого Іона образ в китѣ бѣше. О, коль доброе пристанище Пречистая Дѣва, яко своих и от дна морскаго живы и цѣлы изводит. Кто без нея, сей в лыжици воды утонет. Придержай же ся ея, аще и посредѣ моря будет, стопы ножніи незмочит.

Храни убо и мене, о, Маріе, да не погрузит мене буря водная, ни да пожрет мене глубина. //

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Погружаемся и мы въ водах многих, мір бо сей окаянный есть морем, сиче его мнози проименоваша. Амвросій святыи: Кое море сиче есть нагло якоже мір, толико невѣрен, толико мятежен, толико пропастен, толико нечистих духов вѣтрами волнящся. Святыи Златоустый глаголет [Св. Златоуст, Гомил. 33]: Различными грѣхами и многообразными искушеній, яко же нѣкѣими волнами бурится мір сей, о нем же чтем: Се море великое и пространное [Псал. 33]. Кассиодор: море во правду уподоблен есть мір, яко лжами горек, волнами бѣсовскими трасется, прегрѣшеній вѣтрами смущается [Кассиодор на псал. 44]. И Дамаскин святыи сѣтует: прійдох въ глубины морскія (си есть въ мірскія страсти) и потопила мя есть буря многих ми прегрѣшеній [Октоих, глас 4, пѣснь 6]. Воистинну другое мір море, яко же бо въ пучинѣ морстей, тако въ мірѣ многообразніи пагубы, погруженія, нечаянія, бѣды, яко рещи Апостолу: весь мір въ злѣ лежит [1 послан. Іоан. 3, 5]. В нем же житіе есть смертію // горкою паче неже животом, еже описует блаженный Августин сиче: Еда мы живот сей, его же в мірѣ видим, нареши животом можем? [Августин, книга о Богомиш. Глав 20]. Его же вѣтри надымают, болезни истончивают, огневици изсушают, воздухи немощми исполняют, брашна отягчают, посты смирают, глумленія соблазняют, скорби истлевают, попеченія истнивают, бѣды оскорбляют, богатства отолстѣвают, нищета на землю повергает, младость возносит, старость прекланяеть, болѣзни и злыи случаи мучат, по толиком же многом злѣ смерть на конец настоит. В толико злом міра сего морѣ суще, посредѣ толиких бѣд, скорбій, и напастей, почто не ищем пристанища? Почто и еще суеты держимся? Почто несытнѣ сланую прирастїя пїем воду? Почто пагубу нашу любим? Не слышим ли святаго Назианзена проповѣдующа: Се мір, его же любим убѣгает, уже сам в себѣ усше, въ сердцах же наших еще процвѣтает: всюду смерть, всюду плач, всюду погибель, от всюду бїют ны, обаче мы // ослѣпленни похотію плоти, тыя самыя горести его любим, бѣгущаго гоним, нападающем вспѣраемся, немогуще же подперти падающаго, сами с ним падем [Св. Назианзен, Гомил. на Евангеліе].

Сих словес послушающе, и очима истину их въ мѣрѣ видяще, отвержѣм всякую печаль житейскую, а ко пристанищу Небесному, къ Богу и Божіей Матерѣ, скоро и усердно притечѣм, кождо нас вопиюще: ты мене окорми ко пристанищу твоему благим виновеная, вѣрным утверженіе едина всепѣтая [*Параклис, пѣснь 3*].

ПРИЛОГ.

Міролюбцем як в морѣ, от всюл бѣда многа;
Добру пристань обрѣте, иже взыска Бога.

Въ Царство Юстиніана [†] бѣ нѣкая жена от Благородных, первая Патрикія въ полатѣ Царевой, именем Анастасія, вдова, всѣми и самым Царем почитаема, ради многоаго ея разума и цѣломудрнаго житія. Но добродѣтель всегда имать своя ненавистники, Царица бо Феодора, видящи ю Царем почитаему и хвалиму, // разгнѣвася на ню злѣ, и мысляше злѣ о ней от ненависти. Еже увѣдавши Блаженная та Анастасія, и рассмотрѣвши многомятежное суетствіе и праздную паче же и пагубную честь міролюбцев, остави вся, и утаившися наят корабль, нѣкую точію честь от имѣнія своего взявши, бѣгу ятся, и постиже Александрію, и вселися тамо, идѣже и Монастир созда, иже и до днесь Патрикин глаголется. Умершей же Феодорѣ Царици, посла Цар на взысканіе ея, хотяши ю себѣ сотворити Царицу ради ея премудрости, и красоты, и цѣломудрїя, всѣми бо баше от Бога дарами обдаренна. Се увѣдавши блаженная, паки далшему ятся бѣгу, ничесоже взявши съ собою, яко едина от нищих. И прийде ноцію въ скит къ Преподобному Отцу нашему Данїилу, сему вся яже о себѣ подробну исповѣдавши, повержеся на нозѣ его плачущи, моляше и дати ей внѣ скита келію гдѣ въ пустынѣ, и утаити ю, да никтоже о ней увѣсть до кончины ея. Преподобный же Отец Данїил, дивляся теплотѣ Духа в ней, и раченію Блаженственному, облече ю въ Иноческїй образ одѣянїем // мужеским, и преименова Анастасіем, скопца ю нарек, дав ей пещеру осмнадесят поприщ от скита. В той пещерѣ Преподобная избывши много бурнаго мора мірскаго, преобтѣвши всю славу и честь Царскую, и богатства, яко къ пристанищу тихому къ единому Богу приставши, поживе лѣтъ двадесят осм, во трудѣх и подвизех, их же кто исчести может, точію един Всевидец. И никто же увѣда о ней яко жена бысть, но евнуха быти глаголаху. На всякую же Недѣлю отец Данїил глаголаше ко ученику своему: возми чадо мало хлѣба и воды, и неси къ отцу Анастасію скопцу въ пустыню, и ничтоже къ нему глаголи, точію толкнув с молитвою, и положив при дверех приносимое, абіе отходи молком (невѣдьяше бо и ученик ничто же). Сему по вся лѣта ученику творящу, единою пришед, обрѣте при дверех дщыцу написанну сице: прїйди отче скоро, а возми еже на потребу. Се ученик взем, принесе отцу, иже прочет восплакася и глаголаше: горе внутрнѣй пустынѣ, какова столпа пострада днесь. Взем же Божественная тайны, и поем // ученика, тече скоро. И пришед отверз пещеру, обрѣте Преподобную огнем содержиму. И поверже себе отец на перси, и плакав много рече: Блажен еси отче Анастасіе, яко о часѣ сем попеклся еси, преобидѣл Царство земное, и славу человеку. И глагола ему Анастасій: Блажен еси ты новїй Аврааме и странноприемниче Христов. И глагола отец Данїил: сотвори молитву отче Анастасіе. И рече Анастасій: Аз паче требую от тебе молитв в час сей. И рече отец: Аще бых предварил аз час сый, то бых помолился о тебе. Тогда Анастасій воскловився мало от одра свого, прїем главу святаго отца лобызаше глаголя: Бог наставивый мя и приведый в мѣсто сіе, той да совершит старость твою, яко же Авраама. Взем же старец ученика своего, и поверже и пред ногама Анастасіа глаголя: Благослови отче чадо свое. Он же прїем, облабыза его глаголя: Бог чадо предстояй ми в час сый разлучити мя от тѣла моего, вѣдый колико стоп сотворил еси къ келїи сей, той да упокоит тя съ святыми своими, яко же упокоил есть Дух Ілїин на Елисею, и наречется

// имя отец твоих на тебѣ. Посем глаголя Анастасій къ отцу, да несовлечете мя от риз моих их же ношу, но яко же есм сице и погребѣте мя, да не увѣсть кто яже о мнѣ. Та же причастия Божественных тайн, и обливашея теплыми слезами: нынѣ отпущаеши мя глаголя. По сем молѣте о мнѣ рекши, возлеже на одрѣ, и возрѣ на восток, и одесную себе, рече: добрѣ прійдете, идем. И бысть лице ея яко огонь, и сотвори Крестное Знаменіе на устѣх глаголя: Боже сил в руцѣ твои предаю дух мой, и сице предасть душу свою в руцѣ Божіи. Рыдаваше же много отец и ученик над мощами, ископаша гроб пред келіею, и взял верхнюю з себе ризу отец, повелѣ ученику облещи тѣло честное верху риз в них же бяше. И егда одѣваше брат святыя мощи, видѣ сосца женстїи яко же два листа иссохшіи, и от сего позна яко жена бѣ естеством, и рече къ отцу: Авво, се отец Анастасіе жена бѣ. Видѣвъ же Преподобный яко не утаися се от ученика, вся подробно ему о преподобнѣй Анастасіи исповѣда, како избѣгшую мятежнаго міра облече одѣянїем мужеским, Анастасіем // преименовав и скопца его нарекова, да утаится ищущих, многи бо Магистрїяны послаше Цар на взысканіе ея, не точію же Цар, но и Патрїарх Александрїйскій. И тако цѣловавше честныя мощи, погребоша я, хваляще Бога дивнаго въ святых своих. Зри како тя преподобная мірскаго моря избѣгши, къ доброму притече пристанищу.

РОСА ВОСКРЕСЕНІЯ.

Радуйся Воскресенія образ облистаяющая (Ікос 7).

Чудо 24.

В селѣ Яриловичах^д, человек именем Ярмола, иматъ сына Тимофея. Сей Тимофей мал сый отрок, в полчварта года, в понеделок свѣтлыя седмици Воскресенія Хритова, напрасно умре, не имый ни коея вины смерти, здрав бо бяше, ни мало чим постена, но и со прочїими дѣтми сверстными // вчера играша [*Року 1679. Априля 21*]. И тако мертв от утра до полудне лежаше. Плачущим же родителем о нем не утѣшнѣ, случися тамо быти в то время отцу Варфоломею Иеромонаху обители Глинской, иже и совѣтова да о мертвом своем сынѣ съ вѣрою молят Пресвятую Богородицу, яже бы воскресила его, и да сотворят обѣт воздати поклоненіе Чудотворной ея Иконѣ в Монастиру Глинском. Родителіе же совѣт благ приемше, возрыдаша къ Богородици съ добрыми обѣты, вручающе ей сына своего, и о возвращеніи вонь духа его моляще. Слава дивной и скорой помощи Богородичной: внезапно воскресе отрок, и проглагола, и воста здрав // всѣм приключшимся zde зрящим, и ужасающимся о преславном сем чудеси. И скоро отец отрока поведе в Монастир Глинскій поклонитися великой Благодѣтелцѣ своей, пред Иконой ея Чудотворною.

БЕСѢДА.

Всякія болѣзни цѣлятся различнѣ, но смерть никако же.

Нѣсть врача ни врачеванія, еже бы могло умерша воздвигнути:

Врачеванія против смертной зрадѣ,

Не обращеши и въ вертоградѣ.

Обаче послушайте мене, аз вам покажу Врачебницу, могущую и мертвыя цѣлити и воскрешати. Пресвятая Дѣва жизни Мати, юже гроб и смерть не удержаста, та от гроба и смерти вѣсть возставляти умерших. Похити иногда, напрасно смерть отрока сына сумантянины, сїя воставши иде къ человеку Божію въ гору Кармил, тогда бо Пророк Іелисей въ Кармилѣ бяше [*4 Царств. Глав. 4*]. Смо//три судьбы дивныя, почто Пророк воскреситель быти имѣяй умершаго отрока, медляше въ горѣ Кармилстѣй? Сїя чаю тайна: да Мати Воскресенія ради Сына своего къ Пророку градушая, притечет къ горѣ Кармил, яже прознаменоваше Дѣву Богородицу, о ней же глаголет Дух Святый: Глава твоя на тебѣ, яко Кармил гора [*Пѣснь пѣсн. Глав. 7*]. Кто бо к

ней притечет, сей приймет от воскресенія мертвыя своя. Къ сему же, да и Пророк грядый воскресити умершаго, воспріймет на се чудесную силу от Богородичина прознаменованія в Кармилѣ. Воскрешая Господь сына вдовичина въ градѣ Наин, коснуся одра, и прикосновеніем его смерть прогнана [Лук. Гл. 7]. Такожде и различныя болѣзни прикосновеніем его цѣляхуся, яко сила от него исхождаше и исцѣляше вся [Лук. Гл. 7]. Зде удивляюся животворной силѣ въ Пречистой плоти Христовой, яже аще где прикоснется, тамо неточію болныя цѣлит, но и мертвыя въскрешает. Обаче вопрошаю: откуда сія животворящая Плоть Христова? Не от Дѣвическія ли Утробы произыйде? Ей от нея Плоть Христу исткася, то уже зрѣте ясно въ Дѣвѣ Маріи животворную силу, и мертвыя // оживляющую, от ея бо взятою плотію Христос, кого прикасашеся, въскрешаше и цѣляше. Не всуе воздвигши нѣкая жена глас от народа рече Христу: Блаженно чрево носившее Тя, и сосца яже еси ссал [Лук. Гл. 11]. Воскресни убо и мене умершаго грѣхами, о Мати жизни.

ПРАВОУЧЕНІЕ.

Аз грѣшный жив сый тѣлом, мертв же душею, точних мнѣ со собою грѣшников зову: градѣмъ къ мысленному Кармилу, къ Горѣ Божой тучной и усыренной, в ней же благоволи Бог жити. Къ Пречистой и Преблагословенной Дѣвѣ Маріи, да воскресеніе спасенное улучим, да ветхаго человека в страстном обычаю грѣховном лежащаго отложше, в новаго, покаяніем встающаго облечемся. Сія жизни Подателница, аще точію узрит ны к ней притекших, абіе оживит, възводя на путь покаянія, самыя бо очеса ея воскресенія образ блистают, призрит на ны и помилует ны. Обрѣтается птица, странным обычаем, // не яко же вси птицы, птенца от плода своего изводящая: очима, прилѣжным на ня смотрѣніем, нѣкая бо есть в очесах тоя птицы естественная сила, яже плод зачинает, оживляет, и изводит [Струсь]. Что разумѣши о очесех Пренебесной мысленной птицы Дѣвы Маріи? Не имут ли силы животворной? Ей имуть, на кого бо отгрѣшныя призрят, сего сотворят зачатися исправленіем, ожити покаяніем, и изыйти на путь добродѣтелей. Не всуе в пѣсняхъ нѣкто к ней вѣщает: обрати очи твои прямо мнѣ [Пѣснь пѣс.]. Яко тыи воскрилиста мя, аки бы рекл: очи твои призрѣвше на мя, сотвориста мя птенца, да доста бо ми крылѣ къ лѣтанію Богомыслному. Ибо на него же призрит Марія, аще и ползаше по земле земная мудрствуя, сей исправля въперитя и возлетит высоко Богомышленіем. Многих учителей чтяхъ разумѣніе, яко егда Господь наш и Мати его тѣлеснѣ съребываху человеком на землѣ, обое не мало грѣшныхъ обратиша къ покаянію самымъ точію на ня возрѣніем. Яко и на Петра возрѣвъ Господь, и абіе помянув Петра глагол Господень, изшед // вон плакася горко [Лук. 13]. Господу нашему, есть то единый покой въскрешати души умершіи грѣхами, сирѣчь: обращати грѣшников от заблужденія их на стезю спасенную. Еже знаемо есть от святаго Амвросія, иже разсуждая сія словеса в бытіяхъ: Почи Бог въ день седмый [Быт. Гл. 2], глаголет тако: Сотвори Бог Небо, но не что, яко почи по сотвореніи Небесе, сотвори Землю, быту почи, сотвори солнце, луну и звѣзды, ниже тамо что, яко почи Бог. Но егда сотвори человека, тогда почи, имый кому грѣхи отпускати. Внимай сам словесемъ святаго: Тогда почи имый кому грѣхи отпускати. Зриши ли покой Господень? Зриши ли благоутробіе его? Зриши ли неизреченную и всего міра грѣхами непреодолѣнную благодать и незлобіе его? Покой имать, пространство и веселіе, прощати прегрѣшенія наша. Но и Матери Божіей тожде есть покой, зрѣти прощеніе прегрѣшеніемъ нашимъ, молитствовати о нас, въскрешати ны от грѣховъ смертныхъ чрезъ подаяніе намъ своя благодати къ житія исправленію. Извѣстны будѣмъ о семъ ея покои отъ словесъ, яже мудрость Божія в лиціи ея // глаголет (по Іеронімову преводу) во всѣхъ покоя искахъ. Аки глаголя: Всѣмъ хотѣла быхъ спасеннымъ быти, ни

единому же мертву душею, но всѣм жити добродѣтельно, о всѣх покаяніи радоватися ишу, во всѣх сердцах препочити хощу [*Сирах. 24*]. О Благодсти, милосердія и челоуѣколюбія Богородичина! И мы убо не отступѣм от нея, но при ней почиваим усердіем всегда, да и душа наша умершая грѣхами, воскреснет, и ея Дух в нас препокоится, егда мы уклоншеся от зла начнем творити благо.

ПРИЛОГ.

Кающагося Бог готов прощати,

Но на се его умаляет Мати.

Человѣк нѣкій беззаконен, имѣяше правило повседневное к Присвятѣй Богородици молитися, повтараючи частѣ слова Ангелскаго цѣлованія: Радуйся обрадованная [*В діалог. Карпузи*]. Единою убо хотящу ему ити къ скверному беззаконію, обратися къ образу Пресвятой Богородици, да первѣе совершит обычное к ней маленіе, и посем идет на замышленное злое дѣло. Молящу же ся ему по обычаю, нападе // страх нань, и быть во ужасѣ, видит образ движущся, и се жива Богородица со Сыном своим на руку держимым, зряшеся [*В захвицейю*]. Отверзоша же ся язвы Младенцу в Руках и Ногах и в Боку, и течаше Кровь от язв потоками яко же На Крестѣ. Се видя, паде от страха и возопи: О Госпоже, кто се сотвори? Отвѣща Богородица: Ты и прочіи грѣшници, иже паки распинаете Сына моего грѣхами, яко же Юдее. Тогда грѣшник возридав рече: Помилуй мя, о Мати милосердія. Отвѣща же ему: Матер милосердія мя нарицаете, скорбы же мя исполняете и горести дѣлы своими. И рече грѣшник: Ни Владичеце, да не преодолѣет злоба моя неизреченныя благодсти и милосердія твоего, Ты бо еси всѣм грѣшником едина надежда и прибѣжище, приклонися убо на милость блага Мати, и умилости о мнѣ Сына твоего и Творца моего. Тогда Препоблагословенная Мати начать молити Сына глаголющи: Благоутробне Сыну мой, любве ради моя помилуй сего грѣшника. Отвѣща же Сын: не прогнѣвайся Мати моя, яко непослушаю тя, ибо и аз молих Отца, да мимо идет от меня чаша страстей, и не послуша мя. Рече Мати: помяни, // Сыне, сосца ими же въздохи тя, и прости сего. Отвѣща Сын: и вторицею молих Отца о Чашѣ, и непослуша мя. Паки Мати рече: Помяни болѣзни моя, яже с тобою претерпѣх, егда ты на Крестѣ тѣлом, яз же под Крестом утробою уязвляхся, проходящу оружію душу мою. Отвѣща Сын: и третицею молихся Отцу, да мимо несет Чашу, но не благоволи послушати. Тогда Мати восставши, посади Сына, и хотяше ему къ ногам припасти. Возопи же Сын: Что хочещи творити, о Мати? Пребуду, рече, лежачи у ногу твоею съ сим грѣшником, дондеже простиши ему грѣхи. Тогда Сын: закон повелѣвает да Сын чтит Матер, правда же хочет да законодавец сам будет закона исполнитель. Аз Сын твой, ты же Мати моя, яз ты должен чтити, послушая твоего моленія. Буди убо яко же хочещи, нынѣ прощаются ему грѣси тебе ради. Вознаменіе же прощенія, да лобжет моя язвы. Встав же грѣшник, трепеща и радуяся коснуся устнами Пречистых язв его, и бысть в себѣ. Скончившуся виденію, обрѣте сердце свое страха и радости // исполнено, и начат прилѣжнѣе плакати и рыдати, припадаючи къ образу Владычици, благодаряше и моляше, да яко же видѣ в ужасном видѣніи благодсть Господню грѣхи прощающую, сиче и всегда помилованну ему быти. И оттолѣ исправль свое житіе, поживе Богоугоднѣ. Смотри, каково прилежаніе есть Ходотаици нашей о прощеніи согрѣшеній наших. Слава милосердію ея, слава неизреченному благоутробію ея, слава богатству щедрот ея, нынѣ и присно и въ вѣки вѣком. Аминь.

МОЛИТВА.

Слава тебѣ Мати Божія, верных прибѣжище, избавленіе в лютых содержимым, душѣ моей Божественное утѣшеніе. Всеокаянную душу мою, Богоблагодатная, уязвленную стрѣлянїи ратника, поручаю всесилному

предстателству твоему, юже соблюдай и покрывай, и спасай от бѣсовских козней невредимую, да зову ти: Радуйся Невѣсто неневѣстная. //

КОНЕЦ

Книжки, но не чудов Пресвятой Богородици, кто бо я исчести может? Суть ина многа, zde же точію двадесят и чѣтыри, в число часов дне съ ношю, положишася, не безвины: Случи бо ми ся чести в книзѣ Петра Даміана вещь сиеву: Клирик нѣкїй Нивірійская Церкви, боляше болѣзнію зѣлною до смерти [Преп. Дам. Книг. 6, посланіе 29. То де обрѣтается у Аліоїзія и нумбра Вѣргілія, книг. 4. экскур 27, нумеро 736]. Бяше же ему обычай, на всяк час, егда знасеноваше Зегар, поздравляти Пресвятую Богородицу Ангельским цѣлованіем: Радуйся обрадованная. Прилагаючи к сему нѣкую к ней молитву. И творяше се дню и ношю, аще бо и усну когда, то знаменующе Зегару часы, возбуждашеся и совершаше обычное моленіе. И толико Владычицу нашу почиташе сим своим правилцем, елико часов во дни и в нощи миноваху. Тому лежащу на одрѣ болѣзни и хотящу умрѣти, се является Пресвятая Владычица наша Богородица, и мало откривши девическую свою сосцу, стисну, воздои, и кропяет млеком устнѣ болящаго, и невидима бывает. Сему же бывшу, воскочи болный здрав, // облечеся скоро въклиричeskія своя одежды, и потече къ Церкви. Внїйде в хор, ста в чину своем посредѣ поющих клириков, всѣм удивляющимся и ужасающимся о внезапном его премѣненїи, и нечаянном здравїи, никто же бо его чаяше жива быти. Вопрошают вси вины такового скорого здравїя; он пред всѣми исповѣдует, прославляя цѣлебницу свою Премилостивую, како Дѣвическим своим млеком от сосцу, кропи уста его, коего млека еще на устну слѣди показовахуся. Оле чудеси преславнаго! Можаше та Премудрая цѣлебница и инѣм коим образом исцѣлити своего раба, словом или прикосновеніем, обаче сей странен образ врачеванїя ему показа: тыя устнѣ Дѣвическим кропяюще млеком, яже по вся часы Дѣвицу Пресвятую хваляху, zde еще на земли мзду воздая им. Еже вся видяще и слышаще, восхвалиша и возблагодариша единѣмъ усты и сердцем препрославленную Дѣву Богородицу. Се яз прочет, дивихся благи толикой Богородичной, и подвигу усердному онаго клирика. Лѣнив же сый и уныл, не возмогах наслѣдовати его // добродѣтели. Обаче стяжавшу ми усердіе, помощію Божіею и Богородичиною, списати чудеса от образа чудотворнаго иже в Монастиру Илинском бывающіе: умыслих, мало подражая Блаженнаго Клирика онаго, двадесят чѣтыри Чудес, на похвалу и славу Дѣвѣ Богородици, в сей Книжицѣ списати, с Бесѣдами и Нравоученїи, в число двадесяти и чѣтырех часов, ихже день с ношю в себѣ заключает. Да не точію молитвою, но и чтеніем, по вся часы прославляется Преплагословенное Имя Дѣвы Марїи от нынѣ и довѣка.

Нетокмо же чиением, но и взираніем на ея Пречистый образ також де и поклоненіем да будет прочитаемая и хвалимая Преплагословенная Дѣва Богородица, сего ради положена есть здѣ икона Пречистаго покрова ея з честным омофором, на нем же изображены суть часы, наукою математичскою размѣренни з вѣршами надписанными. Сей образ написан есть прекрасно на стѣнѣ Церковной Святого Пророка Илии от внѣ зрящей наполуден, величеством вдолготу лактей пяти, яко нетокмо близ прихо // дящий, но и оподаль лугом (тамо бо путь великий в Чернѣгов обрѣтается) мимоходящїи поклоняются Пречистому ея образу. Сия икона прекрасно списанная слонцу восиявшу указывает часы неложно во дни токмо; Сїю преплагословенную Дѣву Богородицу, в Чудотворнѣм своем и преудивителном образѣ в сем Монастиру святой и живоначальной Троици Илинском чернѣговском чудотворенми преславно со вѣрою несумѣнною приходящим прославляючомся, почитай и ты читателю возлюбленный и покланяйся ей и надписанныи часто читай вѣрши, изучив я на память; яко нетокмо в житїи

своим, но и при смерти обрящещи покров, и помощь от все помоществующей Защитниці нашей Богородици, ей же да будет имя благословенно и покланяемо на всяком мѣстѣ владичества Господня. Аминь. //

По написаніи двадесяти и четырех Чудес Пречистой Дѣвы Богородици, собранных в число двадесяти и четырех часов дневнонощных, паки новѣйшая нѣкая знаменитшая чудеса, от того же де Богородичіна образа сотворшаяся, да не пойдут молчаніем в забвеніе, здѣ же в честь Небесной Царицы полагаются:

Чудо Пресвятой Богородици 1,
еже бысть року 1683, месяца мая 17 дня.

На вознесеніе Господне Феодор Ивонович Головленков, их царского Пресвѣтлого Величества стольник, и на тот час воевода Чернѣговский, одержим бѣше неисцелимою и уже отчаеваемою немощію, завоимою жолтою, привезен есть ко Чудотворной Иконѣ пре Святой Богородици в Монастыр Илинский, ко ней же со всеусерднем, обѣщася и всецѣле себе отдаде, мало жив сый проси Игумена и братіи о себѣ помолитися и обычный Акафист къ пресвятой Владычици отпѣти. Егда же скончвахуся икоси и пояху о всепѣтая Мати, тогда почув в себѣ сылу мужашеся помалу. По скончаніи же Акафиста здрав бысть и пребысть в Монастыру до Святой Литургии. // (Привезен бо бѣ велми рано во время пѣнія утренего). Проходяше же по горам хвала и благодаря преблагословенную Дѣву Богородицу, Премилосердную Матер немоществующих. Привезено же ему здѣ в Монастыр и обѣд по повеленію его и сорадостію обѣдав здрав в дом возвратися.

Чудо 2^е

Пресвятой Богородици,
еже бысть в року 1687.

Их Царского Пресвѣтлого Величества войск Запорозких обозный Василий Борковский^е, приехавши по Воскресеніи Христовом з Батурина в Чернѣгов, так захорѣл и опухл, же не мог сам о себѣ на одрѣ повернутися, и з одра немогл востати. А гды долго так хоровал, прислан был к нему з Батурина от их Царского пресветлого Величества Гетмана доктор з розними лѣкарствы. Так же из Литвы доктора зискано, и не могли доктори тыи отнюдь жадной помощи дати хорому. Тым часом случилось Илѣнского монастыра Іноку, Іеродіакону Теофилу, прийти по нѣякомь дѣлѣ в двор его милости Пана обозного. А видячи его тяжко болящего, речет ему: Офѣруйся Вшсмоч мосци // Пан Пресвятой Богородици нашей Илинской, и будеш Вшмоч здоров. А он оскорбившися з гнѣвом ему рече: Що ты мене учиш офѣроватися, дитя мое будучи, я, мовит, сам своими очима видѣв слезы Пресвятой Богородици, и сам от ужаса и умиленія плакалем. Гды видѣлем плачущую Пресвятую Богородицу, же як перлы чистіи от пречистых очес ей слезы, една по другой точилися, на що и всѣ Чернѣговци через девять дній приходячи смотрѣли, и на такое чудо смотрячи ужасалися и плакали. До того и чудес уже сам много знаменитих видѣлем и всегда ей офѣруюся, и вѣру и надежду на еи имѣю, а ты мене почав учити. А діакон мовит: Панови Вмс, свою вѣру и офѣруйся сердечне, и будеш здоров. То мовячи, отишов от него. А Пан обозный по отходѣ діяконовом, воздохнув от сердца ко Пресвѣтѣй Богородици, и зараз повернувся на одрѣ на другой бок. Потом другой зараз, и третий раз повернувся, и здалося ему легко. Потом дѣвчину малую предстоящую призвавши, речет: подай мнѣ черевики и подними мене. А дѣвчина подавши черевики принялася за него, и встав сам // о себѣ и почав ходити по свѣтлицы, а дѣвчина злякавшися побѣгла до Паней, и сказала же щось Пану сталосся, схопившися з ложка, ходит по свѣтлицы. А Панѣ собѣ злякавшися, прибѣгла до Пана мовячи: що тобѣ Пани дѣтсся, ляж не турбуйся. И плачучи удержует его. А он мовит: дайте минѣ покой, видыте, що естем здоров Благодатію

Пресвятой Богородици нашой Глинской, которой яко на иных многих видѣлем ласку, так тепер и на собѣ дознаю. И послав в Монастыр, жебы молебен отправлено пред чудотворною Иконою Пресвятой Богородици, и зостал здоровым, хвалячи Бога и Матер Божію.

Чудо 3

Пресвятой Богородици,
еже бысть в Року 1693, месяца мая 17 дня.

Дѣвица Анна, дочь честных родителей от града Чернѣгова, през зависть ненавистных людій, насланіем Духа злаго, лютѣ мучима бяше овогда бо злѣ пружашеся, овогда лицом измѣняшеся и очима страшнѣ, не яко человѣческія но аки звѣринныя очи в то время имущи и языком неподобная глаголаше. Егда же приведена бысть къ Чудотворной иконѣ Пречистыя Богородици // в монастыр Глинскій, и оковавши ю желѣзными веригами введоша в пещеру Преподобнаго Отца нашего Антонія, сокруши вериги, и избѣже из Церкви. Егда же крѣпчае оковавши заключиша Церковныя двери, окном, яще и высоко бяше, сокрушивши желѣзо, прескочи и избѣже. Тако возвышаше ю на воздух враг! Егда же паки крѣпчае оковавши ю стрежаху: овогда крѣпко пружашею враг, и аки мертву повергаше на землю, овагда на воздух возвышаше и рукама воздуха ухапаше, велми в гору протяжающе ю. Овогда же лице в страшно звѣрино подобіе претворяше, уста скривляючи ей, лют бо злѣо враг бяше, и противляшеся, глаголющи: невозмете ея от мене, токмо труп. Седмь дній же пружався, изыде, и здрава бысть дѣвица, и отийде в дом свой со матерією, Благодареніе воздаючи Пресвятой Богородици.

Чудо 4

Пресвятой Богородици,
еже бысть в року 1694, месяца Іюня 29 дня.

Во время бытности Ясне Велможного его милости Пана Гетмана и всѣх енералных // особ и при множествѣ Войска Запорозкого, котрій вси видѣша сего человѣка здравіе получиша.

Трофим Андрѣев сын от веси Колчевки * з под Чернѣгова, сице бяше бѣсом обладан, яко уподобитися ему оным двом евангелским бѣсним, от гроб исходящим, лютым злѣо, о которых лютости Евангелист Матфей в главѣ 8 пишет: яко никому же минути путем тѣм. Сице и сей бѣс всем Трофиму бяше лют, яко людей забиваше, и в рицѣ Деснѣ утопаше, ибо и священника той же веси дитя до смерти утопи. Другаго же человѣка дитя утопляюще ему, люде отяша и священникову жену, аще бы люде не отяли утопил бы; иное же дитя раздрати хотяше. Сего Трофима отец приведе пред Чудотворную Икону Пресвятой Богородици связана, и оковаша его при Церкви ужами желѣзными. Аще же бѣс и много пружашеся, и яко мертва на землю повергаше его, но силою Пресвятыя Богородици изыйде из него третяго дне, и бысть здрав и пребысть в Монастыру в послушаніи рок цѣлий.

Чудо 5

Пресвятой Богородици,
еже бысть в року 1694, месяца Іюля 17 дня.

Младенец Іяков, сын Демянов, от веси Городищ ³, мучим бяше от духа нечистаго, его же ощущаше в себѣ младенец ходяща внутр, овогда в руцѣ, овогда в нозѣ, овогда во утробѣ, и аки бы утробу раздрати хотяща. И велми отрок он кричаше от мученія злаго духа. Приведен же бѣ матерією своею пред Чудотворную Икону Пресвятой Богородици в монастыр Глинскій, и уже отчаеваше его мати. И оставивши в монастыру, просила Ігумена и братіи да егда умрет, погребут его, сама бо нужды ради яко убога бѣ, вдова сущи и иныя дѣти в дому имущи, отиде восвоися, нечающе его уже вживых быти. Моляху же ся над ным Іноци три дни къ Пресвятой Богородици исцѣлѣв

Благодатию Пречистой Дѣвы, и пребысть в монастыру конархистром до
возрасту своего. //

Чудо 6

Пресвятой Богородици,
еже бысть року 1694, месяца Юля 29 дня.

Младенец Карп, сын Козмы, от весы Петрушина ", лютѣ страждаше от
мучительства бѣсовскаго, и не можаху удержати его в дому, но бѣжаше в
пустиню людий и скотов бѣючи, и сам себе погубити хотящи, приведе же
мати его пред чудотворную икону Пресвятой Богородици в монастыр
Илинский, и пребысть три дни, оздравѣ мало, и взять его маты в дом свой,
мнящи яко уже от врага свободися, аще и совѣтоваху о нѣмъ игумен и иноки,
да пребудет в монастыру до суботы, яко Акафист Пресвятѣй Богородици по
вся суботы здѣ читается, дабы по Акафистѣ отишла со исцѣленным сыном, но
она непослушавши, отиде. Егда же прииде в дом, паки горѣе начать враг отрока
мучити, и гонити в пустыню. И приведен бысть вторицею в монастыр пред
Чудотворною икону Пресвятыя Богородици, и пребысть седм днѣй, и
свободися от духа нечиста милосердіем Божія Матере, и пребысть в
монастыру под паламарим полтора году. //

Чудо 7

Пресвятой Богородици,
иже бысть в року 1695, июля 5 дня.

Для достовѣрїя и болшой чести чудотворного образа Пресвятой
Богородици положився тут лист о хором дякону брату Герману, з росказаня
Ясне в Богу Преосвященного его милосты Отца Феодосія Углицкого
Архиепископа Чернѣговского и Новгородскогоⁱ до Отца Игуменаⁱ писанїй.

Przewielebny w Bǳgu Moeci Oycze IŃumenie Ilinsti Moy Wielce Meci
Dobrodzieiu.

Jasnie w Bogu Przeoswiecony Je Msc Oyciec ArcŃiepiscope CzerniŃowski /
Nowogrodski / moy wielce Mosci Pan y Dobrodziey. Widzoc Brata Germana
Diakona Monastyra Wnyckiego tu w Katedrze goszczacego, a od Boga
nawiedzonego roskazal mi abym W.M.M. Pana y Dobrodzieie imieniem samego
J.Msci Pasterza mego / napisawsy vprasal / kaz Dobrodzieiu nad tym Diakonem
Господа ради iako od Boga wsecŃmogocego nawiedzonym w przody zaniego
Литургию Святую odprawic / a potom ekorcismy zwyczaj//ne, / wedlug
Crebnika wielkiego nad opetany odprawuiace sie vczynic / raz y drugi / wielce
Dobrodzieiu moy vprasm / a ia ztaz osoba dokonca zywota mego bede winien
W.M.M.Panu odslugiwac / o co pokornie prosac z nam sie codziennym.

W.M.M.Pana y Dobrodzieia na nizszym sluga / Leon Bobolinski poslusnik
ArcŃiepiŃkowski w Katedrze Anno 1695 Iulij 5.

Potym tamze na wierzcŃku pieczetowaney karty przypisal.

Przyda sie W.M.M. Panu ten Diakon kiedy zlaski Naswietsey Panny ozdrowieie
/ bo iest zawse trzezwy y do poslug wielce sposobny day mu rade Dobrodzieiu moy
posetnie prose.

Тот дякон, именем Герман, Благодатию Пресвятой Богородици всякия
немощи исцѣляющей, получивши исцѣленіе, в Монастиру живет и здрав
паламарствует.

Для достовѣрїя и болшой чести Чудотворной Иконы Пресвятой
Богородици и сия карта Пастырская здѣ же положена есть. //

Przewielebny w Bogu Oycze Ihumenie S.Troieci. Iliski Mnie w Christusie
namilsy Bracie y w Duchu S.Synu.

Pszewielebny Oyriec Bobolinski zamуѣlщ sobie mansionem strietioris Regulї
w Skirie, ktorego paterne y odpuѣrilismy. W takowo droge bez rieharu sumnnienia

chcac wyiachar / pragnie ten ciezar v Obraza Naswietsey Panny przed samym Przewielebnoscie T. zlozyc / mogocym / inter bonum & malum discernere. W tych iego postulatach chciey Przewielebnosc Twoia annucre iemu prose / & hospitalitare do przybrania sie iego w droge / sobie zaplate v Boga mereri, a v niego modlitwy. Peroptime interea vale, & pro nostra fragi, litate ora.

P.T. Frater & in Spir. S. Pastor.

Theodosius Uhlicki Archi-Episkop Czernihowski.

Тот честный Иеромонах отец Леонтий Боболинский, исполняючи свое обѣщаніе пред Чудотворным образом Пресвятыя Богородици, свою очистил совѣсть, а сам вѣдючи многии и знаменитии чудеса, и того диякона Германа, вишей помянутого скорое получившее здравіе, изволил и сам здѣ в Монастиру прибывати, и наслаждатися видѣніем // Чудотворнїя Икони и Чудес Пресвятыя Богородици, иже содѣянных и до нинѣ дѣюющихся, книжица особно списуется списуется и ини же множества ради оставляются, здѣ же токмо лютеѣйшии бѣси и недуги уврачеванїи, иже настоящих времен случишася, яко же и в сем року и месецѣ внем же кончашеся типом сия книжица, написана суть.

Року 1695 Месеца Іюля 17 дня.

Іоан Мултянский, житель Чернѣговский.

Того ж року и Месеца, дня 20.

Алексѣй козак от веси Бѣлоуса з под Чернѣгова.

Того ж року и Месеца, дня 29.

Демян Швец, житель Чернѣговский.

Того ж року и Месеца, дня 30.

Евпраксія Инокиня з Монастира Шкловского.

Того ж року и Месеца, дня 30.

Карп, поданїи Монастира Елецкого з под Чернѣгова и под монастыром жиючий.

Того ж року Месеца декаврїя 18.

Андрей, житель Чернѣговский. //

Року 1696 Месеца Генвара 13.

Жена Наталїя от веси Колчевки.

Того ж року февруарїя 29.

Василь, от града Лохвици ѿ.

Того ж року Месеца марта 7.

Гаврило, житель от града Седнева.

Сии вси от лютеѣйших бѣсов и недугов над иншии бѣси и недуги Благодатїю Пресвятой Богородици исцѣленїе и здравїе получиша. //

В СЛАВУ И ЧЕСТЬ ЦАРЯ ЦАРСТВУЮЩИХ И ГОСПОДА ГОСПОДСТВУЮЩИХ

Повеленїем Пресвѣтлѣйшаго, и Державнѣйшаго и Благочестивѣйшаго Великого Государя Царя, и Великого Князя.

ПЕТРА АЛЕКСНЕВИЧА,

Всея Великія и Малыя и Бѣлыя Россїи Самодержца и многих государств и земель восточных и западных и сѣверных, Отчича и Дѣдича и Наслѣдника и Государя и Обладателя.

Благословенїем же въ Духовном чину Отца его и Богомолца Великаго Господина Святѣйшаго Кир АДРИАНА Московскаго и всея Россїи и всѣх сѣверных стран Патрїарха.

Издадеся сія Книжица душеполезная зовомая Руно орошенное, в Типографїи Монастира Свято Троицкого Илинского Чернѣговского: Тщанїем всесестнаго Отца Лаврентїя Крщоновича Игумена тоей же святой и чудотворной обители Року 1696 *. //

И о Рунѣ орошенном.

Гедеону иногда образ бысть побѣди
Руно, луна, денница, что и бысть послѣди.
Орошенное Руно се пророковаше,
Его же денница и луна орошаше.
Но что Руно и луна значит и денница?
Бысть то образ побѣды Марія дѣвица.
Гди Денница и Луна Руно и здѣ росит,
Знак побѣды Мазепѣ на враги приносит. //

До Ясне Велможного его Милости Пана ІОАННА МАЗЕПИ Гетмана Войск
его Царского Пресвѣтлого Величества Запорозских ^н.

Что воздам Господовѣ о всѣх, яже воздал ми есть, рече псалмиста. Ясне
Велможный Мосцѣ Пане Гетмане, Войск его Царского Пресветлого Величества
запорозких, Патроне и милостивый наш добродѣю. Благодарствовати
Благодѣтелем своим, нетокмо нас учит званіе наше, благодарни бывайте о
всех, но и многии неодушевленнии вещи яснии сего подают нам приклады:
Земля бо сѣющему воздаст сторичная сѣмена, деревья садовая насаждаю//
щему красніи и благоприемнии возвращают плоды, источники и рѣки от моря
исходяще и до моря возвращающесе знову е наполняют. Мы же что воздамы
Велможности Вашей о всѣх, яже воздал еси убогой обителѣ нашой? Украшая
дорогоцѣнным Киотом Чудотворную Икону Пресвятыя Богородици,
доканчевая немалым иждевеніем прекрасную каменную церков Троици
Живоначалнїя, и не ищетними добродѣянїи устрояя всю убогую обитель
нашу. За сие воздаянїе вѣмы, яко злата и сребра от нас не требуеши, сего бо и
сам нещадя обители святїй обогащаеши, Церкви Божїй созидаеши, нищих
дарствуеши, убогих и странных удоволяеши. Что же Велможности Вашей
воздамы о всѣх, яже воздал еси нам? Чашу спасенїя прийдем и Имя Господне
призовем. Молитвы наши и безкровную жертву за благополучное
Господствованїе Велможности Вашей пред Чудотворною Иконою Пресвятыя
Богородици и пред престолом Божїим должни есмы приносити. Но да
явственнѣйшее сего Благодарствїя покажем знаменїе, приносим
Велможности Вашей в дар // Руно орошенное, Чудеса Пресвятыя
Богородици, приличное Велможности Вашей. Кому бо приличнѣе принестися
имат Руно Пресвятыя Богородици, и кому приличнѣе вѣдати достоин о
Чудесех Божїих и Божой Матери, аще не Иоанну, аще не Велможности Вашей,
иже сие имя Иоанн именем и самую носиш на себѣ вещь. З сими Чудесами
Пресвятыя Богородици показа нам путь до Велможности Вашей сам Христос
в Евангелїи своем мовячи: шедши, рцѣте Иоановѣ, яко слѣпии прозирают,
хромїи ходят, глушии слышат, прокаженни очищаются, мертви востают и
нищии благовѣствуют. И кому, еще приличнѣе принестися имат Руно
орошенное, яко Велможности Вашей, аки Гедеону мужественному и храброму
оному вождю Израилскому, ему же во всѣх добродѣтелех Велможност Ваша
уподобился еси ^н, ибо якоже оному в Руно орошенном, во образѣ Пресвятыя
Богородици прознаменовашесе на враги побѣда, тако и Велможность Ваша о
сем же Рунѣ о Пресвятой Богородици Пречистими и чудодейственными
слезами своими аки Росою орошенной, врагов Креста Господня низлагаеш; в
нощи тогда свѣтящей лунѣ и зарѣ Руно орошашесе, но о коль наше мысленное
Руно, Чудо//дѣйственная Икона Пресвятыя Богородици, от Гербовной
Велможности Вашей зари и луны, в нощи убожества нашего неводоточною,
но среброточною и златоточною орошается Росою. Молотяше Гедеон врагом
своим внутр отчины сущим Маданитом пшеницу, егда Ангел о побѣдѣ
Благовѣсти ему. И Велможности Ваша домашних своих врагов Маданитов
не мечем жестокости, но пшеницею любви и милости своя побѣждаеши, и
хлѣбом от гори высокого разсужденїя своего сходящим аки Гедеон кущи их
разраеши. Внѣшних же врагов воюющих на нас и на вѣру нашу Православную

побѣждающе, мудростию, вѣрою, и надеждою, такожде Гедеону уподобился еси. Яко же бо он со малою горстию воинов на враги вооружаючися сотвори военную мудрость (зовут страгемма) и вложи огонь в сосуди скуделнича, да сия сокрушающе врагов устрашает, тако и Велможность Ваша не жалѣя сосуда скуделна немощния плоти своея, а мѣючи в нем огонь вѣри и надежды Божіа, и Божой Матери Купини огнем горящей и не опалимой и столпа огненна, со малою горс//тію людей, бо Малоросійским Воинством для вѣрной служби его Царскому Пресвѣтлому Величеству, для защищенія православныя вѣри, для сохраненія Церкви Божіих и отчини своея, в трудѣх военных нещадно сокрушаеши, и мужественно врагов побѣждающе, гради их низлагаеши и предѣлы отческия распространяеши. О домѣх же Божіих, и обителех святых, о украшеній и благолѣпїи храмов Господних, что реку? Яко более Гедеона Благолепен еси. И что бо успѣ Гедеон, аще остави седм десят сынов, наслѣдїа своего, не един бо добр и благонравен обрѣтетеся, но всѣ сами собою погубишася, и отцу своему Гедеону доброй слави и памяти не оставиша; и не токмо Гедеон лишился в сем совершеннаго Благословенія, но ниже и инии многии Патриархове Благословеніе сие уличиша; Адам два токмо сына ймѣ, но и здѣ един окаянный сын отцу своему приразися Каин. Йсаак единоутробних и единою рожденных двох же имѣяше сынов, но и здѣ жестоковѣйный и противонравный отцу сын обрѣтетеся Исав. Ияко//ву же ледво един токмо между двенадесяти сынов любимый сын обрѣтетеся Иосиф; всѣ бо братоубийци и строптивни в глубокой старости отцу своему велію скорб братоубийством нанесоша. И Давида Царя не свой ли сын окаянный отца своего гоняше Авесолом. Велможность же Ваша, коль всем Блаженнѣйший еси? ^а Токло бо Благословеннаго имаши исчадія: колко обителей святых устроил еси, колко Церквей Божіих? Токло вѣчной памяти и святой слави, и истинный сый Святослав, святую, а не свѣтовую любя славу, имѣти будеши. Колко жертвенников, толко жертв и приношенія сподобишися. Веселися ж неплоди нераждаючи, глаголет писаніе святое, яко много имаши чада, щодробливостю Велможности Твоей порожденныя, сынове твои яко лѣто расли маслиничниа окрест трапезей Божіих коштом Велможности Вашей виставленных: Архїерее Божїи, Преподобнѣйшии Архїмандритове, Всечеснии Игуменове и безчисленнии священници до второго Пришествїа Господня имѣют представити, и безкровную жертву за Велможность Вашу приносить. Се тако Благосло//вится человек бояйся Господа. Приими ж истинный Гедеоне от нас Богомолцев своих сие Руно орошенное, несѣйно истинную Пресвятую Богородицу в Иконѣ своей Чудотворенми прославляющуюся, имѣт надежду, яко всем знаменій, всем Рунѣ орошенном побѣдиши врагов Крестя Господня. Росою же ею же сие Руно орошено, да прохладяет Пресвятая Богородица сердце Велможности Вашей во всяких прилучаючихся скорбех и додаст веселия и радости, усердно желаем: да всегда процвѣтаеши, яко древо саженное при исходящих вод и исходящих от очес Пресвятыя Богородици, и листвїе твое добрых и святобливых дѣл да не отпадут, и вся елика творитимет да успѣет Велможность Ваша, и достигнет высоту твоею по долговременном и Благополучном здѣ Господствованїи вѣчнаго Небеснаго Царствїа, его же и мы Велможности Вашей Патроновѣ и милостивому Добродѣви своему от усердія сторицею желаем.

Примітки

^а «Небо новое» - твір архімандрита Іоанікія Галятовського (1665).

^б Седнев – нині селище міського типу Чернігівського району Чернігівської обл.

^в Сосниця – нині районний центр Чернігівської обл.

^г Юстиніан I (483 – 565) – Візантійський імператор з 527 р.

^д Яриловичі – нині село Старі Яриловичі Ріпкинського району Чернігівської обл.

^е Починаючи з цього додаткового другого Чуда мова твору, загалом церковно-слов'янська, стає наближенішою до української літературної, а можливо, й до розмовної мови.

^е Василь Дунін-Борковський (1640 – 1702) посідав уряд Генерального обозного у 1685 – 1702 рр. (*Павленко С.* Чернігівський полковник Василь Касперович Дунін-Борковський (1640 – 1702) // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 466 – 479).

^ж Количівка – нині село Чернігівського району Чернігівської обл.

^з Городище – нині село Бахмацького району Чернігівської обл.

^и Петрушин – нині село Чернігівського району Чернігівської обл.

^і Феодосій Углицький (? – 1696) – у 1664 – 1688 рр. – ігумен Видубицького монастиря, у 1688 – 1693 рр. – архімандрит Чернігівського Єлецького монастиря, у 1693 – 1696 рр. – архієпископ Чернігівський (*Тарасенко А.Ф.* Святитель Феодосій, архієпископ Черниговский. – Дубно, 2005).

^ї Мається на увазі ігумен Лаврентій Крщонович.

^й Лохвиця – нині районний центр Полтавської обл.

^к Посвята царю Петру I та патріарху Адріану залишилася з видання 1696 р., на що вказує і зазначений рік.

^л Порівнюючи панегірики, присвячені І.Мазепі, можа припустити, що автором цього звернення/подяки до гетьмана є настоятель Іллінського монастиря Лаврентій Крщонович. У 1696 р. помер Чернігівський архієпископ Феодосій Углицький, а Лаврентій Крщонович був одним з претендентів на архієрейську посаду. Втім, у 1697 р. на чільну посаду в єпархії обрали Іоана Максимовича.

^м У перших виданнях «Руна орошеного» з Гедеоном порівнювався Лазар Баранович.

^н Правдоподібно, автор натякає на те, що гетьман на той час був бездітним (*Павленко С.* Кохання гетьмана Мазепи. – Чернігів, 2008).

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

**МУЗА Д.Є. СХІДНОХРИСТІЯНСЬКА ЦИВІЛІЗАЦІЯ:
СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ УСТРІЙ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ. – ДОНЕЦЬК: ВИД.
„ВЕБЕР”, 2009. – 476 С.**

З часів слов'янофілів та М.Я.Данилевського дискусія про цивілізаційну належність східнослов'янських народів до православної ойкумени стає все запеклішою і гострішою. Звісно, що вона набула нового формату після колапсу СРСР та спроб самовизначення колишніх республік як національних держав у контексті „відкритого” глобального світу. Але це самовизначення лише активувало проблему цивілізаційної (соціокультурної) ідентичності.

Монографія Д.Є.Музи, на мою думку, є логічним продовженням цього незавершеного теоретичного спору, який, між іншим, відображає певні тенденції руху історії у локально-цивілізаційній площині – з виходом у глобальне русло співіснування множини цивілізацій. Звісна річ, що зараз відтворення цивілізаційних процесів спирається на т.з. цивілізаційний підхід з його соціокультурними та ціннісно-ментальними важелями. Він активно використовується в сучасній російській філософії історії, що виправдано потребою обґрунтування власної траєкторії цивілізаційного розвитку у глобальному світі. У сучасній вітчизняній соціальній думці його розробляють С.Б.Кримський, Ю.В.Павленко, В.Л.Удовик, В.М.Шейко та інші науковці. В їх роботах значною мірою реалізовано об'єктивний, системний погляд на загальні та локальні виміри історичного буття.

На відміну від них, Д.Є.Муза пропонує версію, яка наслідує настанови класичної російської (М.Я.Данилевський, К.М.Леонтьєв) та британської (А.Дж.Тойнбі) цивілізаційної думки, тобто тлумачить історію як духовну драму, а цивілізації саме як соціокультурні утворення, в основі яких лежать певні духовні інтеції. Тим самим, ще раз наголошується не на спрощеній лінійній траєкторії історії, а на поліваріантності її шляхів. Цей ефект складається за рахунок полівісьового характеру розгортання історичних структур, які, на думку автора, не коректно отожднювати з глобальним світом.

Ця теза підсилюється оригінальною проективною гіпотезою щодо формування моделі буття для конкретної цивілізації. Східнохристиянська цивілізація, як-то спробували довести ще О.С.Хом'яков, І.В.Кіреєвський, М.Я.Данилевський та К.М.Леонтьєв, становить певне джерело загального історичного руху. Його інтерпретація через цивілізаційно-суб'єкту творчість (проективний задум соціуму, побудованого на універсальних етичних засадах християнства; проективний задум „нової” людини, яка б відповідала християнському антропологічному ідеалові; гармонійні співвідношення з природним та соціальними світами; метаісторична цільова настанова) є певним кроком у розумінні „внутрішньої” логіки історії. Між іншим, ця логіка стає прозорішою при компаративному сприйнятті проектів східно- та західнохристиянської цивілізацій, зокрема, сучасних соціально-антропологічних результатів проектування. З цього приводу доречно подивитися на досвід ЄС, США та суспільств, які належать до православної ойкумени, але не тільки з боку економіки та політики, а також з боку стану їх духовної культури.

Здається, що авторові, по-перше, вдалося продемонструвати невідповідність проектів модерну і постмодерну власним духовним основам, а також духовним основам інших цивілізацій; по-друге, послідовність сучасної східнохристиянської

цивілізації у вирішенні тих багатьох історичних питань, які вона отримала від візантійської та середземноморської цивілізацій. Проведена Д.Є.Музою реконструкція світоглядно-етичних побудов „материнської” цивілізації дає можливість усвідомити цю обставину повною мірою. Це ж стосується цінностей західної постхристиянської, технологічно-урбаністської, „споживчої” цивілізацій. У даному контексті рецепти входження пострадянських держав до структури західної цивілізації або трансформації їх соціокультурної системи під певний західний шаблон виглядають примарними.

Відповідно до генерованих у тексті нових питань, досить важливими зі світоглядної та методологічної точок зору є питання про: співвідношення різноманітних цивілізаційних проєктів у глобальному просторі та часі; кореляцію „вісей” історичного руху у сучасній синхронній перспективі; загальне ціннісне або духовне підґрунтя існування „глобального челоуейника” (О.О.Зіновьев).

При розгляді проблеми макроідентичності набуває сенсу „творча меншість” цивілізації, зокрема, її спроможність щодо визначення автентичних шляхів цивілізації. На цьому тлі виникає теза про її багаторівневу історичну відповідальність у кризові епохи розвитку. Відповідно до сучасного етапу життя цивілізації ця вимога здається найголовнішою. Насамкінець, заслуговує на увагу концептуально ґрунтовне положення про онтологічну природу соціокультурної ідентичності, яка визначається не ситуативними або консенсусними параметрами (грою економічних, соціальних або політичних сил), а має глибинне космолого-історичне підґрунтя та зміст щодо цивілізації як суб'єкта історії.

Разом з тим робота має певні недоліки. На мою думку, один з недоліків – диспропорція між богословськими та філософськими аргументами. В свою чергу параграф, присвячений утопічним та реалістичним фігурам цивілізаційної свідомості, доцільно було розкрити на історичній проблематиці.

Незважаючи на це, текст монографії є самостійним, теоретично ґрунтовним, логічно та історично виваженим міркуванням про загальний устрій, соціокультурну природу та ідентичність східнохристиянської цивілізації. Предметне поле, розглянуте в його площині, і глибинні проблеми та методи їх розв'язання за своїми ознаками належать до філософсько-історичної рефлексії. Здається, що її використання в поєднанні із апологетикою цінностей східнохристиянської цивілізації, є корисним вкладом у вітчизняну соціальну науку.

О.Д. КАПЛІН

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору ????. Підписано до друку ????. Формат 70x108¹/₁₆

Папір газетний. Гарнітура Times New Roman Суг., Journal Sans. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 12,0. Обл.-вид. арк. 12,2. Тираж 800 прим. Зам. 9423.

Віддруковано на поліграфічній базі редакційно-видавничого комплексу
“Деснянська правда”.

14000, Чернігів, пр-т Перемоги, 62.